

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VAO'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

M.A.MAXKAMOVA, D.S.ZIYAYEVA

KORPORATIV RISKLARNI BOSHQARISH

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
5231900-Korporativ boshqaruv ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar
uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT-2020

UO‘K: 343.232.35 (034)

KBK 72.406.3

K 98

M-

M.A.Maxkamova, D.S.Ziyayeva - Korporativ risklarni boshqarish. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi - T.: 2020. – 225 bet

Taqrizchilar:

Ergashxo‘jayeva Sh.J. – iqtisod fanlari doktori, professor (TDIU)

Tolipov M.SH. – iqtisod fanlari nomzodi, dotsent (TDTU)

Darslik mazkur fan bo‘yicha ma’ruza mavzularininig tayanch konspekti, mustaqil ta’limga oid topshiriqlar, oraliq nazoratga oid o‘quv loyihalarining namunaviy mavzulari, yakuniy nazoratga oid namunaviy savollar va topshiriqlar, har bir mavzu bo‘yicha talabalarning mustaqil ishlashi uchun zarur bo‘lgan adabiyotlar ro‘yxatini hamda glossariylarni o‘z ichiga olgan bo‘lib u 5231900-korporativ boshqaruv bakalavriat ta’lim yo‘nalishining “Korporativ risklarni boshqarish” fanidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etiladi.

В учебнике представлен базовый обзор темы лекций по этому предмету, задания для самостоятельного обучения, примерные темы учебного плана для промежуточного контроля, примерные вопросы и задания для итогового контроля, студенты Включает список литературы и глоссариев, которые требуются для самостоятельной работы, и рекомендуется в качестве учебника по “Управление корпоративными рисками” в рамках корпоративного бакалавриата 5231900.

The manual provides a basic overview of the topic of lectures on this subject, tasks for self-study, sample topics of the curriculum for intermediate control, sample questions and tasks for final control, students Includes a list of literature and glossaries that are required for independent work, and is recommended as textbook on “Corporate risk management” within the framework of corporate undergraduate 5231900.

© M.A.Maxkamova, D.S.Ziyayeva 2020

Toshkent 2020

MUNDARIJA

	Kirish.....	6
1-bob	Korporativ risklarni boshqarish faniga kirish.....	8
1.1.	Risk tushunchasi va uning kelib chiqishi.....	8
1.2.	Risk va uning o'ziga xos tomonlari.....	20
1.3.	Risk va uning bozor iqtisodiyotidagi o'rni.....	22
2-bob	Risk konsepsiyasi: riskning aniqmasligi, riskning manbasi va turlari.....	24
2.1.	Risk konsepsiyasi va uni vujudga keltiruvchi omillar.....	24
2.2.	Risklarni boshqarish jarayoni va belgilari.....	35
2.3.	Loyiha faoliyatidagi risklar va ularning turlari.....	38
3-bob	Risklarni boshqaruv evolyutsiyasi va boshqaruv jarayoni...	42
3.1.	Risklarni boshqarish evolyutsiyasi.....	42
3.2.	Risklarni boshqarishda menejerlarning roli.....	50
3.3.	Risklarni boshqarish holatlari.....	53
4-bob	Risklarni boshqaruv usullari va instrumentlari.....	56
4.1.	Risklarni boshqarishda "zarar kvotasi".....	56
4.2.	Tijorat riski va uni tahlil qilish yo'llari.....	61
5-bob	Loyihalarni moliyalashtirishdagi risklari va risklarni modellashtirilishi.....	64
5.1.	Risk tahlili va uning turlari.....	64
5.2.	Risklarni boshqarishning asosiy bosqichlar.....	66
5.3.	Investitsiya risklarini va uni pasaytirish usullari.....	69
5.4.	Loyihani moliyalashtirishda risk hisoboti.....	76
6-bob	Potfolio va naqd pul oqimlarning tahlili.....	82
6.1.	Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholashda risklar..	82
6.2.	Loyiha daromadlarini risk qiymati.....	86

6.3.	Risklarni baholashda kredit reytingining qiyosiy shkalasi.....	93
7-bob	Korporativ darajadagi risklarni boshqarish.....	94
7.1.	Korporativ darajada inson strategiyasi va tabiat holatlari.....	94
7.2.	Portfelning daromadliligi uning tarkibi.....	98
7.3.	Xavflarni boshqarish va ishonchlilik muhandisligi.....	104
8-bob	Strategik biznes darajadagi risklarni boshqarish.....	106
8.1.	Strategik biznes darajadagi standartlar.....	106
8.2.	Ehtimoliy risklarni baholash usullari.....	108
8.3.	Ssenariylar usuli.....	115
9-bob	Loyiha darajadagi risklarni boshqarish.....	120
9.1.	Loyiha darajadagi risklarning standartlari.....	120
9.2.	Risklarni boshqarish tizimida qarorlarni qabul qilish.....	129
9.3.	Xedjirlash va opsiyonlar.....	133
9.4.	Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklar.....	140
10-bob	Korporativ, strategik biznes va loyiha darajadagi risklarni boshqarish.....	150
10.1.	Risk turlarini tasniflash.....	150
10.2.	Moliyaviy risk.....	154
11-bob	Risklarni boshqarish va korporativ boshqaruv.....	157
11.1.	ISO 31000 Enterprise risklarni boshqarish tizimi.....	157
11.2.	ISO 31000 Enterprise risklarni boshqarish tizimining afzalliklari.....	162
11.3.	Xavflarni boshqarishning maqsadi.....	165
12-bob	Qarz oluvchining risk reytingini baholash va to'lov to'lashni to'xtatish ehtimolligi.....	167
12.1.	Kredit riski.....	167
12.2.	Aksiyadorlik jamiyatini risklarini baholash.....	173
12.3.	Kredit risklarini tahlil qilish va baholash.....	179
13-bob	Sifat bilan bog'liq bo'lgan xatarlar.....	190

13.1.	Xavflarni sifatli tahlil qilish.....	190
13.2.	Sifat menejmenti tizimi va menejment tizimlari bilan o‘zaro bog‘liqligi va ularga talablarni belgilovchi xalqaro standartlar..	191
13.3.	Sifat menejmenti tizimini biznes bilan integrirlash.....	196
13.4.	Sifat menejmenti tizimi konsepsiyasi va umumiy qoidalari.....	203
	Testlar.....	208
	Glossariy.....	219
	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	222

KIRISH

Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy riskni hisobga olish va baholash, boshqaruv nazariyasi va amaliyotining muhim tarkibiy qismi sifatida mustaqil nazariy, amaliy ahamiyat kasb etadi. Aksariyat boshqaruv qarorlarini risk sharoitida qabul qilinishi bir qator to'liq axborotlarni mavjud emasligi, o'zaro qarama-qarshi g'oyalar, ehtimollik elementlari va boshqa ko'pgina omillar bilan bog'liq.

Ma'lumki, tadbirkorlik olamidagi yutuqlar, ko'p hollarda tadbirkorlik olamidagi yutuqlari, ko'p hollarda tadbirkorlik faoliyatining tanlangan strategiyasini qanchalik to'g'ri va asosli ekanligiga bog'liq. Bunda jiddiy vaziyatlar hisobiga olinishi lozim. Tadbirkorlik faoliyatini esa riski tasavvur etish, iqtisodiy savodsizlik bo'lur edi.

Umumjahon amaliyotida qabul qilingan tadbirkorlik va ishbilarmonlik faoliyati to'g'risidagi qonunchilik-tadbirkorlik bu mulkiy mas'uliyat va o'zining tavakkalchiligi bilan amalga oshiriluvchi, daromad olishga yo'naltirilgan fuqarolar va ular guruhning mustaqil, tashabbus faoliyati,-deb belgilanadi.

Ko'p hollarda tadbirkorlik, mustaqillik, tashabbuskorlik, mas'uliyatlilik, faol izlanuvchanlik, jo'shqinlik, chaqqonlik kabi hislatlar bilan tavsiflanadi. Bu hislatlarning yagona jamlamasi iqtisodiy faoliyatiga xos bo'lib, to'liq asosli holda tadbirkorlik yoki biznes deyiladi. Tadbirkor uzluksiz ravishda o'z xatti-harakatlarini (mazmunan mehnat yutuqlarini ta'minlash uchun takomillashtirib boradi, chunki yutuqlar mahsulotlarini texnologiyalarni, tovar sifatini o'zgartirishga, tabiiyki narx, iste'molchilar doirasi va ko'pgina boshqa omillarga bog'liq).

Muammolarni yechimini turli yo'llarini topish, tanlangan va o'zgartirish faqat muqobil variantlar mavjudligidagina mumkin bo'ladi. Shuning uchun tadbirkorlikning zaruriy shart izlanish va xilma-xillik holatida iqtisodiy

faoliyatining usullarini tanlashda erkinlikda ko‘rinadi. Biznesni risksiz tasavvur etish mumkin emas.

Tavakklikchilikni kuchayishi-bu, mohiyatan tadbirkorlik erkinligining aksi bo‘lib, bu uchun o‘ziga xos to‘lov hamdir. Bozor munosabatlari sharoitida yashab qolish uchun, texnikaviy yangilanish va dadillik, jo‘shqin harakatga tayaniladi, bu esa o‘z navbatida riskni kuchaytiradi. Demak, bundan tadbirkor tavakalilikni kuchaytiradi.

Demak, bunda tadbirkor riskdan qochmasligi, balki uning darajasini baholay bilishi va riskni pasaytirish maqsadida uni boshqara bilishi lozimligi kelib chiqadi.

Ushbu qo‘llanmaning asosiylarini bayon etish jarayonida imkon qadar iqtisodiy risknig mavjud muammolariga qarashlar va yondashuvlar hamda ularning o‘lchash uslublari bayon etiladi. Shu bilan bir qatorda iqtisodiy riskning ilmiy nazariyasidagi ba’zi bir tushuncha va ta’riflar mazkur qo‘llanmada keltirilgan adabiyotlardagi sharxlardan keskin farq qilib, unda mualliflarning o‘rganilayotgan muammo yuzasidan o‘z qarashlarini bayon etadi va u “oxirgi bosqichdagi haqiqat”ni da’vo qilmaydi.

1 BOB. KORPORATIV RISKLARNI BOSHQARISH FANIGA KIRISH

1.1. Risk tushunchasi va uning kelib chiqishi

Umumjahon amaliyotida qabul qilingan tadbirkorlik va ishbilarmonlik faoliyati to'g'risidagi qonunchilik-tadbirkorlik bu mulkiy mas'uliyat va o'zining tavakkalchiligi bilan amalga oshiriluvchi, daromad olishga yo'naltirilgan fuqarolar va ular guruhning mustaqil, tashabbus faoliyati, deb belgilanadi.

Ko'p hollarda tadbirkorlik; mustaqillik, tashabbuskorlik, mas'uliyatlilik, faol izlanuvchanlik, jo'shqinlik, chaqqonlik kabi hislatlar bilan tavsiflanadi. Bu hislatlarning yagona jamlamasi iqtisodiy faoliyatiga xos bo'lib, to'liq asosli holda tadbirkorlik yoki biznes deyiladi. Tadbirkor uzluksiz ravishda o'z xatti-harakatlarini (mazmunan mehnat yutuqlarini ta'minlash uchun) takomillashtirib boradi, chunki yutuqlar mahsulotlarini texnologiyalarni, tovar sifatini o'zgartirishga, tabiiyki narx, iste'molchilar doirasi va ko'pgina boshqa omillarga bog'liq. Muammolarni yechimini turli yo'llarini topish, tanlash va o'zgartirish faqat muqobil variantlar mavjudligidagina mumkin bo'ladi. Shuning uchun tadbirkorlikning zaruriy sharti izlanish va xilma-xillik holatida iqtisodiy faoliyatning usullarini tanlashda, erkinlikda ko'rinadi.

Biznesni risksiz tasavvur etish mumkin emas. Tavakkalchilikni kuchayishi-bu, mohiyatan tadbirkorlik erkinligining aksi bo'lib, bu uchun o'ziga xos to'lov hamdir. Bozor munosabatlari sharoitida yashab qolish uchun, texnikaviy yangilanish va dadillik, jo'shqin harakatga tayaniladi, bu esa o'z navbatida riskni kuchaytiradi. Demak, bundan tadbirkor riskni kuchaytiradi. Demak, bundan tadbirkor riskdan qochmasligi, balki uning darajasini baholay bilishi va riskni pasaytirish maqsadida uni boshqara bilishi lozimligi kelib chiqadi.

Ta'kidlaganlaridan mazkur o'quv ko'llanmasining asosiy maqsad va vazifalari kelib chiqib, ularni quyidagicha ifodalash mumkin:

– zamonaviy iqtisodiyotga xos bo‘lgan omillardan biri-riskni hisobga olgan holda iqtisodiy jarayonlarni sifat va miqdoriy xususiyatlari to‘g‘risidagi bilimlarini chuqurlashtirish va kengaytirish;

– riskni inobatga oluvchi iqtisodiy matematik modellarni tuzish, tahlil qilish va foydalanish usul va uslublarni o‘zlashtirish;

– qarorlarni qabul qilish jarayonida iqtisodiy riskni hisobga oluvchi va modellashtiruvchi bir qator namunaviy uslublarni o‘rganish;

– xilma-xil muammolarni yechimini topishda, amalda qo‘llash maqsadida tegishli apparatlarni o‘zlashtirish.

Riskni boshqarish, baholash va tahlil qilish bo‘yicha shu kungacha o‘zimizdagi mavjud va xorijiy materiallarni har tomonlama keng o‘rganish, bir tizimga keltirib, tahlil qilish ayni paytda quyidagilarni ko‘rsatmoqda:

– “Risk”- tushunchasini hamma uchun bir xil qabul qilingan ta’rifi mavjud emas;

– har qanday amaliy va nazariy tasodiflar holatlar uchun qo‘llaniluvchi riskni kengaytirilgan ko‘rsatkichlarini aniq hisoblash uslublari ishlab chiqilmagan;

– aniq vaziyatga riskning ma’lum darajasini “mos kelishi”ni aniqlash bo‘yicha ilmiy asoslangan qo‘llanmalar mavjud emas;

– riskni holatini miqdoriy baholashga asoslanuvchi qoida va me’yorlarni shakllantirish imkonini beruvchi me’yoriy-huquqiy konsepsiya ishlab chiqilmagan.

Shuni ham nazardan qochirmaslik lozimki, riskning qadri-qimmatini belgilash, aniq vaziyatlarda qabul qilinishi zarur bo‘lgan qarorlarga bog‘liq bo‘ladi.

Yevropada risk tushunchasi arab tilidan kelib chiqqan va “risk” so‘zi rus tilida (va avvalroq ukrain tilidan - rizikuvati risk degan ma’noni anglatadi) fransuzchada (risqué) dan kelib chiqqan bo‘lib, u italyanchada (risico) dan kelib chiqqan. O‘z navbatida, italyan tiliga bu so‘z grekchadan ριζικος k ριζα kirib

kelgan, bunda rizicon qoya, jarlikni, riza esa ildiz, tog'ning tubidir. Shunday qilib, "risk" so'zi dengiz, dengiz ostidagi tosh har doim risk ostida bo'lgan dengizchilar tilida paydo bo'lgan. Risk - bu tom ma'noda "qoyalar orasida manevr" degan ma'noni anglatadi.

Ibroniychada so'zlarning birikmalarini osongina o'rganish mumkin, risk tushunchasi nafaqat "pichoq", "bezorilik", "bandit", "risk" kabi tabiiy ma'nodoshlar bilan, balki "foydali", "jur'at etuvchi", "qo'pol", "surbetlik", "iblis", "echki".

Risk tushunchasi uchun xitoy ieroglifida ikki odamning rasmini, ularning ustidagi ikkita toshni va tepada turgan boshqa odamning ma'nosini anglatadi: Ushakov lug'atidagi tahlikani aniqlash bilan qandaydir bog'liq bo'lgan tahdidni e'tiborsiz qoldirish: risk. - bu ehtimoliy risk. Grafik jihatdan "shamol" ieroglifiga yaqin.

Risk - bu insonning xatti-harakatlari yoki uning natijalari inson qadriyatlariga ta'sir qiladigan oqibatlarga olib kelishi ehtimoli.

Barcha risk tushunchalarida bitta umumiy element mavjud: voqelik va imkoniyatning bo'linishi.

Bugungi kunda "risk" atamasi ijobiy yoki salbiy bo'lishidan qat'i nazar, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarni tavsiflash uchun ishlatiladi.

Zamonaviy risk tushunchasi deterministik oldindan belgilash haqidagi arxaik fikrlardan uzoqdir. Buning oqibatlari fatalistik nuqtai nazardan sezilmaydi. Ular ijobiydan salbiyga qadar o'zgarishi mumkin, yoki boshlang'ich faoliyatni yoki uning natijasini o'zgartirish orqali yoki oqibatlarini yumshatish orqali o'zgartirilishi mumkin.

Bugungi kunda risk muhim, ammo markaziy emas, balki boshqarish omili sifatida tan olingan. P. Bernstaynning ta'kidlashicha, risk ostida bo'lgan xatti-harakatlar strategiyasini o'rganish bizning vaqtimizning belgisidir.

Rossiya Federasiyasi Fuqarolik Kodeksining 2-moddasi (birinchi bandi) tadbirkorlik faoliyati tushunchasini ochib beradi, mustaqil ravishda o'z faoliyatini amalga oshiradigan, tizimlashtirishga qaratilgan qonun hujjatlarida belgilangan

tartibda ro'yxatdan o'tgan shaxslarning daromad keltiradigan faoliyati, ya'ni uning tavakkalchilik xususiyatini ta'kidlaydi.

Risk funksiyalari chuqur tushunilishi kerak:

- noan'anaviy yechimlarni izlash motivida bo'lgan innovatsion;
- tartibga solish, salohiyat yo'qotishlar to'g'risida xabardorlik va baholash bozor ishtirokchilarini yanada oqilona yechimlar izlashga majbur qilganida;
- samarasiz ishtirokchilarni, shu jumladan aksiyadorlik jamiyatrotlik jarayonlari bozorida chiqarishni nazarda tutuvchi himoya;
- har qanday boshqaruv qarorining muqobilligini tushunish orqali bozorning barcha ishtirokchilarining professionallik darajasini oshirishga olib keladigan tahlildir.

Xo'jalik yuritishning amaliy muammolari murakkablik, ma'lumot berish qobiliyati va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarining murakkab tabiati bilan tavsiflanadi.

Risk omillari sifatida ular odatda: raqobatchilar va sheriklarning xatti-harakatlari, jamoatchilik fikri, bozor sharoiti, noto'g'ri ma'lumot va boshqalarni belgilaydilar.

Iqtisodiy jarayonlarning tobora kuchayib borayotgan murakkabligi va dinamikasi, o'z navbatida, turli miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarga duchor bo'lgan bozor vositalarining xilma-xilligi, zamonaviy sharoitlarda risklarning oshishiga olib keladi.

Bozordagi qo'shimcha risk omillari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- barcha turdagi va darajadagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning majburiyatlari va javobgarligi;
- barcha turdagi qonunlarning ravshanligi, doimiy o'zgaruvchanligi;
- huquqiy madaniyatning past darajasi;
- shartnomaviy munosabatlar orqali risklarning umumiy darajasini pasaytirishga xalaqit beradigan haqiqiy biznes qonunining yo'qligi;
- tadbirkorlarning ko'p qismi o'z faoliyati natijalari uchun shaxsiy javobgarligining yo'qligi;

- iqtisodiyotni kriminallashtirish darajasi;
- siyosatning iqtisodiyotga haddan tashqari ta'siri;
- adolatsiz raqobat;
- tadbirkorlarning bozor va tadbirkorlik muammolari bo'yicha bilim darajasi pastligi.

Boshqaruvdagi risk nazariyasining tarixi va gnoseologiyasi

Risklarni boshqarish nazariyasining genezisi bu sohada ilmiy fikrlash davrlarining rivojlanishidan boshlab hozirgi holatga qadar izchil o'zgarishini anglatadi. Genezisni o'rganish – risklarni boshqarish fanining kelib chiqishi, uning tarixiy rivojlanishi, hozirgi holati, nazariya istiqbollarini bilishni taqozo etadi. Har qanday fan tarixidagi davrlar (bosqichlar) quyidagilar bilan belgilanadi: o'rganish mavzusidagi ustuvorliklarning o'zgarishi va metodologiyaning o'zgarishi.

Risk uzoq vaqtdan beri turli fanlarda, birinchi navbatda matematika va mantiqda tadqiqot mavzusi bo'lib kelgan.

1654 yildan boshlab texnik va ijtimoiy jarayonlarning ehtimoliy tabiati haqida nazariy g'oyalar ishlab chiqilgan, bu raqamlar yordamida noaniq ravishda aniqlangan natija bilan vaziyatda qaror qabul qilishga imkon berdi.

1713 yilda Bazel universiteti matematik professori Yakob Bernulli teoremani isbotladi, unga ko'ra, ikkita natija bilan tasodifiy tajriba ko'p marta takrorlanganida, nisbiy muvaffaqiyat darajasi bitta sinovda muvaffaqiyat qozonish ehtimoliga yaqinlashadi.

1730 yilda A. de Muavre oddiy taqsimot shaklini yaratdi va riskni hisoblashning zamonaviy texnikasining muhim vositasi bo'lgan standart og'ish tushunchasini kiritdi. 1875 yilda F. Galton regressiyani yoki "normaga" qaytishni kashf etdi.

1725 yilga kelib, matematiklar umr ko'rish jadvalini tuzish uchun bir-biri bilan raqobatlashdilar va Britaniya hukumati byudjetni to'ldirish uchun umr bo'yi ijarani sotdi. XVIII-asrning o'rtalariga kelib Londonda dengizchilikni sug'urtalash operasialari faol ravishda olib borildi.

Asta-sekin, "risk" toifasi markaziy statistika sifatida o'rganila boshlandi va asosan yangi tahdidlarni o'rganish uchun yaratilgan, matematikaning bo'limlari (ehtimollik nazariyasi, o'yin nazariyasi, operatsiyalarni o'rganish, falokat nazariyasi, qarorlar nazariyasi, ehtimoliy va ko'p jihatdan mantiq). Risklarni boshqarish sohasida T. Baesning nazariyasi alohida o'rin tutadi, unga ko'ra ma'lum bir amalga oshirilgan voqea uchun aynan shu sabab tufayli yuzaga kelgan ehtimolni hisoblash mumkin.

Iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi sug'urta, birja operatsiyalari va boshqalarni tartibga soluvchi huquqiy normalar va qoidalarni ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqardi. Shu munosabat bilan "risk" tushunchasi huquqiy va iqtisodiy fanlar tomonidan o'rganilgan.

Iqtisodiyotni fanga aylantirishga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatuvchi Richard Kantilon tobora ko'proq tan olinmoqda, "Savdo tabiati to'g'risidagi" asarida (1755) tovar ma'lum narxda xarid qilinishi va noma'lum narxda sotilganda bozor talab va taklifining beqarorligini hisobga olish zarurligi to'g'risida ta'kidladi.

Adam Smit, Xalqlar farovonligining tabiati va sabablarini o'rganishda (1776), hatto eng oddiy daromadlilik darajasiga erishish ham ko'proq yoki kamroq risk bilan bog'liqligini yozdi.

Iqtisodiy nazariyaning klassiklari (Mill, Sey) tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni qoplash uchun tadbirkorlik faoliyati daromadlari tarkibidagi "risk to'lovi"ni ajratib ko'rsatdi.

I. Tyunen "Izolyatsiya qilingan davlat" (1850) asarida birinchi marta innovatsion tavakkalchilik mohiyatini o'rganishga murojaat qildi.

Y. Shumpeter "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" (Tadbirkorlik faoliyati, kapital, kredit, foizlar va vaziyatni tadqiq etish) (1912) nomli o'z ishida "risk mukofoti"ni ishlab chiqarishning "xarajatlari" (Ausgang) sifatida ko'rib chiqdi, va iqtisodiy riskning ta'sirini "kamaytirish" yoki "yo'q qilish" imkonini beruvchi tadbirkorlarni nazarda tutdi.

F. Nayt "Risk, noaniqlik va foyda" kitobida (1921) I. Tyunenning hisoblab chiqilgan va hisoblab bo'lmaydigan risk o'rtasidagi farqlar to'g'risidagi

xulosasini takomillashtirdi va birinchi marta “risk” va “noaniqlik” tushunchalarini farqladi. Iqtisodiy risklarning muhim qismi sug‘urta obyektini hisoblanadi va ishlab chiqarish xarajatlari moddasiga aylanadi. Foyda kutilayotgan va haqiqiy daromad o‘rtasidagi farq sifatida noaniqlikni keltirib chiqaradi.

1920-30 yillarda. A. Marshal va A. Pigu tadbirkorlik riskining neoklassik nazariyasiga asos soldi, unga ko‘ra noaniqlik sharoitida foyda o‘zgaruvchan qiymat hisoblanadi, qaror qabul qilishda kutilayotgan foyda miqdori va ehtimoliy o‘zgarishlar qiymatiga asoalanish lozim (ya’ni risk darajasiga).

Xulosa (Keyns) riskning neoklassik nazariyasi kontekstiga to‘g‘ri keladi, shunda katta daromad olish uchun tadbirkor ko‘proq tavakkal qilishi mumkin.

Kutilayotgan foyda nazariyasi mualliflari Dj.Neyman va O.Mongershtern “O‘yin nazariyasi va iqtisodiy xulq-atvor” (1944) asarida qaror qabul qiluvchining risk-risklarini hisobga olgan holda qarorlar qabul qilish modelini taqdim etishgan. Riskga moyil, risk-riskli va neytral subyektlarning foydali funksiyalari bir-biridan farq qiladi (1-rasm).

1-rasm. Neyman–Mongershternning foydalilik funksiyasi

Yirik kompaniyalar ehtiyotkor xulq-atvorni namoyon etish ehtimoli ko‘proq ekanligi va tadbirkorlar o‘z qarorlarida risk asosiy mezon bo‘lmaganda, optimistik baho berishga moyil bo‘lishiga ishoniladi.

Dj.fon Neymann va O.Morgenshteyn tomonidan olib borilgan izlanishlar R.Lyuis va X.Rayf tomonidan davom ettirildi.

1952 yilda Nobel mukofoti laureati G.Markovits “ratsional investitsiya portfelini tanlash” nazariyasini joriy qildi. Uning asosida ishlab chiqilgan moliya bozori subyektlarining xatti-harakati modeli moliyaviy investitsiyalar riskini miqdoriy jihatdan aniqlash mumkinligini va qarorlar kutilayotgan daromadning nisbati va investor uchun maqbul bo‘lgan tavakkalchilik darajasiga qarab tanlanadi.

Sotsiologik risk to‘g‘risidagi munozaralarni risk-risk jamiyatida Myunxen universiteti professori V. Bek o‘ziing “Risk jamiyati. Boshqa modern yo‘lida” nomli asarida boshlab berdi (1986). Muallif tushunchasiga ko‘ra, “riskni ishlab chiqarish - bu ijtimoiy jarayon”, “rivojlangan jamiyatda boylikning ijtimoiy ishlab chiqarilishi muntazam ravishda riskning ijtimoiy ishlab chiqarilishi bilan birga keladi”, shuning uchun ilmiy va texnik tizimlar tomonidan yuzaga keladigan risklarni aniqlash va adolatli taqsimlash zarur.

Bilefeld universiteti professori N. Luman o‘zining Risk tushunchasida (1991) an’anaviy va riskli ta’riflardan tubdan farq qiladiganlarga o‘tishni taklif qiladi: “Risk” biz duch keladigan narsadir, “risk” esa o‘z qarorlarimiz bilan boshlaydigan holatimizdir. Shunday qilib, risk qarorlarni qabul qilish yoki qabul qilmaslik bilan yuzaga keladi.

Psixologiya nuqtai nazaridan, odamlar riskga obyektiv darajasi yoki ilmiy bahosiga emas, balki idrokiga ko‘ra munosabatda bo‘lishadi. Ilmiy baholash individual reaksiyaga ta’sir qiladi, chunki ular individual idrokga mos keladi.

Riskni idrok qilish ijtimoiy va madaniy muhitga qarab juda katta farq qiladi. Turli xalqlarning riskiga etnik-madaniy munosabat to‘g‘risida xulosa B. Berri transmilliy korporasiyalar faoliyatining etnopsixologik sharoitlarini o‘rganishda xavf - fanlararo tadqiqotlar mavzusi, ma’lum bir xususiy fan chegaralaridan tashqariga chiqadigan umumiy ilmiy tushuncha maqomini oladi.

Risk turlarini tasniflash

Risk turlarini tasniflash deganda, maqsadlarga erishish uchun ma’lum mezonlarga ko‘ra, ma’lum guruhlariga bo‘linish tushuniladi. Tasniflash

tamoyillarini ishlab chiquvchilarning fikriga ko'ra, har bir risk turi boshqaruv amaliyotining o'ziga xos tizimiga ega bo'lishi kerak.

Vujudga kelish manbalariga ko'ra, risk ichki va tashqiga bo'linadi. Ichki risk - bu risk holatini faol ravishda yaratadigan rahbariyat va xodimlarning faoliyati natijasidir (1-jadval). Shu bilan birga, ichki risklar yetarlicha boshqarilishi mumkin.

Riskni asosiy tushunchalari, elementlari va hislatlari. Mavjud adabiyotlarda riskning hislat, xususiyat va elementlari obyektiv va subyektiv jihatlari o'zaro munosabatlari, uni mazmunini anglash turlicha tavsiflangan.

Riskning mohiyati to'g'risidagi xilma-xil fikrlar, ko'p hollarda bu hodisaning serqirraligi amalda mavjud xo'jalik faoliyati qonuniyatlarida uni to'liq tan olinmasligi, real iqtisodiy amaliyotida va boshqaruv faoliyatida yetarlicha qo'llanilmasligi bilan sharxlanadi.

1-jadval

Ichki risk turlarini tasniflash

Risk turi	Risk tavsifi
Loyihaviy	Loyihaviy ishlanmalar, loyihaviy hujjatlarda xatolar yuzaga kelishi riski
Texnik	Texnik qurilmalardan noto'g'ri foydalanish va noto'g'ri texnik qarorlar riski
Texnologik	O'rnatilgan me'yor va qoidalarga rioya qilmaslik va tekshirilmagan texnologiya va usullarni tatbiq etish riski
Tashkiliy	Rejalashtirish, ishlarni samarasiz muvofiqlashtirish xatolari yuzaga kelish riski va h.k.
Operatsion	Noto'g'ri baholar, ishlarni bajarish muddatlari o'zgilishi, ijrochining xatolari tufayli loyiha byudjetining qayta taqsimlash riski va h.k.

Undan tashqari risk bu-bir biriga mos kelmaydigan, ba'zida xatto qarama-qarshireal holatlar yigindisidan iborat murakkab jarayondir. Risk tushunchasi rus tilidagi "Risk" so'ziga ekvivalent sifatida olindi. Endi "Risk" toifasidagi tushunchaga nisbatan mavjud ba'zi-bir yondashuvlarni qarab chiqamiz.

"Risk" termini grekcha ridsikon, "ridsa" - tik qoya, qoyatosh-mazmunini anglatadi, italyancha "risiko"- so'zida-xavfli, xavf-xatar, risicare - so'zida qoyalarga chap bermoq-mazmunini anglatadi.

Fransuzcha “risdoe’-taxlika, xavf-xatar, qo’rqinch, (tik qoyadan aylanib o’tishda go’yoki risk qilish) mazmunini anglatadi.

Webster lug’atida “risk”-zarar yoki ziyon ko’rish imkoniyati, xavf-xatari deyilsa, Ojegovva lug’atida “risk” so’ziga “xavf-xatar holati imkoniyati” yoki “muvaffaqiyatli harakat” deb ta’rif beriladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, maxsus lug’atlarda (falsafa, harbiy, iqtisodiy va h.z) - “risk” tushunchasi umuman uchramaydi. U xatto Katta sovet ensiklopediyasi va Sovet ensiklopedik lug’atning oxirgi nashrlarida, besh tomli falsafiy ensiklopediya va falsafiy ensiklopedik lug’atida, hamda “Ilmiy-texnik taraqqiyot” lug’ati va boshqalarda ham uchramaydi. Tahlillar adabiyotlarda “risk” to’g’risidagi tushunchaga omadsizlik yoki xavf-xatarga (xavf-xatar holati) imkoniyat degan ta’rif keng tarqalganini ko’rsatadi. Iqtisodiy adabiyotlarda ham shu hol ko’rinadi.

“Moliyaviy menejment” kitobida unga quyidagicha ta’rif beriladi:

“Risk” -bu bashorat qilinayotgan variantlarga nisbatan daromad ololmaslik yoki zararlarini paydo bo’lish ehtimoliyatidir.

“Zamonaviy biznesda risk” kitobida: risk deganda ma’lum bir ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatni amalga oshirish natijasida qo’shimcha xarajatlarni paydo bo’lishi yoki daromadning olinmasligi, hamda tashkilot tomonidan o’z resurslarini yo’qotish ehtimoliyatini anglash tushuniladi”-deb ta’rif beriladi.

Yuqorida keltirilgan barcha ta’riflardan: “riskni xavf-xatar, zarar ko’rish holati”-degan xususiy hislatini ajratib ko’rsatish mumkin bo’ladi. Lekin keltirilgan ta’riflar riskning barcha mazmuni, mohiyatini to’liq ifodalay olmaydi.

“Risk”ning ta’rifini to’liq belgilash uchun, oldin “risk vaziyati” tushunchasiga ta’rif berishimiz kerak, chunki u bevosita “risk”-termini mazmuni bilan o’zviy bog’liq.

Biz rus lug’atida qabul qilingan gap “Risk”-so’zini “risk” deb tarjima kildik. Bu terminga yana ekvivalent o’zbek tilida “kaltislik” va “risk”ni o’zini ishlatish kerak degan fikrlar bor. Chunki “Risk” so’zi “Risk”ni to’la mazmunini

o'zbek tilida ifodalay olmaydi. Kelajak o'zbek tilida kaysi so'zni tanlashni ko'rsatib berar. "Vaziyat" tushunchasi u yoki bu faoliyat uchun imkoniyat yaratuvchi turli holat va shart-sharoitlar jamlamasining birikuvi deb ta'rif berish mumkin. Bunday holda vaziyat mazkur faoliyatini amalga oshirish uchun imkoniyat yaratish yoki unga tuskinlik qilishi mumkin.

Har xil vaziyat turlari ichida, risk vaziyati alohida o'rin tutadi. Aksariyat iqtisodiy jarayonlarni amal qilish va rivojlanishi noaniqlik ya'ni mavhumlik elementlarga tayanadi. Bu esa bir xil yechimi bo'lmagan vaziyatlarni yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Agar u yoki bu vaziyatni ehtimoliyati darajasini miqdor va sifat jihatdan aniqlash imkoniyati mavjud bo'lsa u risk vaziyati bo'ladi.

Bu yerda tavakkalchilik vaziyati statistik jarayonlarga bog'liq bo'lib, unga mavjud bo'lgan uchta shart hamrohlik qiladi: degan xulosa kelib chiqadi. Ularga:

- noaniqlikning (mavhumlikning) mavjudligi;

- muqobil (alternativ) tanlovning zarurligi (bu holda, shuni ham nazarda tutish kerakki, tanlovdan voz kechish bo'yicha tovlash ham tanlov xilma-xilligiga doir bo'ladi).

- tanlangan muqobil variantni amalga oshirish ehtimoliyatini baholash imkoni borligi kiradi.

Shuni qayd etish lozim-ki, riskvaziyati sifat jihatdan noaniqlik (mavhumlik) vaziyatidan keskin farq qiladi.

Noaniqlik vaziyati-amalda urnatish imkoni bo'lmagan hodisa va qarorlar natijalarini xosil bo'lish ehtimoliyatidir.

Shunday qilib, risk vaziyatini aniqlanishi mumkin bo'lgan va amalga oshuvchi hodisalar ehtimoliyatidagi noaniqliklar xilma-xilligi deb ta'rif berish mumkin.

Ya'ni bu holda taxminan sheriklarning ishlab chiqarishdagi hamkorligidagi faoliyati, raqiblarni qarshi harakati, iqtisodiyot taraqqiyotiga tabiiy muxitning ta'siri, ishlab chikorishga ilmiy texnik yutuqlarni joriy etish natijasida paydo bo'luvchi hodisalar ehtimolini obyektiv baholash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Riskni bir necha turlarga bo'lish mumkin:

- ixtiyoridagi bir nechta muqobillikdan tanlovchi subyekt, bashorat qilinayotgan natijalarni olish uchun obyektiv ehtimoliyatiga (statistik tadkikotlar natijalariga asoslanuvchi) ega bo‘ladi.

- kutilayotgan natijalarni ro‘y berish ehtimoli fakatgina subyektiv baholash orqali olinadi, ya’ni subyektiv ehtimollik bilan ish ko‘radi.

- alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida obyektiv va tanlash jarayonida obyektiv va subyektiv ehtimollik ega bo‘ladi.

- kutilayotgan natijalarni ro‘y berish ehtimoli fakatgina subyektiv baholash orqali olinadi, ya’ni subyekt, subyektiv ehtimollik bilan ish ko‘radi.

- alternativlarni amalga oshirish va tanlash jarayonida obyektiv va subyektiv ehtimolliklarga ega.

Risk vaziyatlardan “chiqish uchun”, subyekt tanlov o‘tkazadi va uni amalga oshirishga harakat qiladi. Risk tushunchasini anglash aynan shu jarayonda o‘z ifodasini topadi. Subyektning faoliyat rejasi esa bu jarayon risk tushunchasini anglashda o‘z ifodasini topadi. Amalga oshirishga harakat qilish uchun qaror tanlovi bosqichida bo‘lganidek, amalga oshirish bosqichida ham mavjud bo‘ladi.

Bu va boshqa hollarda risk konkret ziddiyatlarni noaniq vaziyatda rivojidadagi qarama-qarshi intilishlari orqali amaliy yechimini topish usuli bilan subyekt tomonidan noaniqliklarni olish modelini ifodalaydi. Bunday sharoitda “Bozor va risk” kitobida keltirilgan “risk” tushunchasining ta’rifi ancha to‘liq ifodalanadi. Risk-bu omadsizlik holatida vaqtincha tanlovga kadar bo‘lgan holdan ham yomon vaziyatda bo‘lish imkoniyati mavjud bo‘lganida tanlov sharoitida amalga oshiriluvchi faoliyat (xatti-harakat)dir. Bu ta’rifda omadsizlik xavf-xatar holati bilan bir qatorda, alternativlik (muqobillik) kabi hislat ham ishtrok etadi.

Bizning fikrimizcha riskning ancha to‘liq ta’rifi “Risk va uning jamiyat hayotidagi roli” kitobda berilgan.

(Risk-bu mukarrar tanlov vaziyatidagi noaniqliklarni bartaraf etish bilan bog‘liq jarayonda ko‘zlangan natijalarga erishish omadsizlik va maqsaddan

chekinish ehtimolini miqdor va sifat jihatdan baholash imkoniyati mavjud holdagi faoliyatidir.

“Risk”-hodisada uning mohiyatini tashkil etuvchi va o‘zaro bog‘liq bo‘lgan quyidagi asosiy elementlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- tanlangan muqobillikni (alternativani) amalga oshirish maqsadida ko‘zlagan maqsaddan chekinish mumkinligi;

- ko‘zlagan natijaga erishishning ehtimolligi.

- ko‘zlagan maqsadga erishish uchun ishonchsizlik (ishonchning yo‘qligi)

- alternativani noaniq sharoitdagi tanlovni amalga oshirish bilan bog‘liq moddiy, ma‘naviy va boshqa yo‘qotishlarning mavjudligi.

1.2. Risk va uning o‘ziga xos tomonlari

Riskning muhim elementlaridan biri bu tanlangan maqsaddan chekinish ehtimolini borligidir. Bunday holdagi farqlanish ijobiy va salbiy hislatda bo‘lishi mumkin.

Ko‘rsatib o‘tilgan elementlar, ularning o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta‘sirchanligi riskning mazmun mohiyatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan bir qatorda riskga uning mohiyatini anglash imkonini beruvchi bir qancha hislatlar xosdir. Unga quyidagi hislatlar kiradi.

- qarama-qarshilik (zidlik)

- alternativlik (muqobillik)

- noaniqlik (mavhumlilik)

Qarama-qarshilik - riskning muhim hislatlaridan biri bo‘lib u turli qarashlarda namoyon bo‘ladi. Risk-faoliyatining xilma-xilligini ifodalar ekan, bir tomondan tanlov muqarrarlik vaziyatida va noaniqlik sharoitidaligi murakkab uslublar bilan umum ahamiyatga moyil natijalarni olishga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Shu bilan bir qatorda u konservatizm, dogmatizm, qoloqlik kabi jamiyat taraqqiyotga ruhiy to‘siqlarni bartaraf etadi. Tugamoq bo‘luvchi ruhiy to‘siqlarni bartaraf etadi va yangi istiqbolli faoliyat turlarini joriy etishga qarshilik jamiyat taraqqiyotiga tormoz qiluvchilarga qarshi muvaffaqiyatni ta‘minlashga

yo‘naltirilgan yangi istiqbolli faoliyat turlarini joriy etishga tashabbuskor ijtimoiy tajribalarni, yangi g‘oyalarni amalga oshirishni ta‘minlaydi.

Riskning bu xususiyati muhim iqtisodiy, siyosiy va ma‘naviy ruhiy oqibatga sabab bo‘ladi chunki u jamiyat va texnika taraqqiyotini ta‘minlaydi, jamoatchilikning fikrlash doirasiga ijobiy ta‘sir etadi. Ikkinchi tomondan, risk avaiyurizm, valyuntarizm, subyektivizmga, ijtimoiy taraqqiyotni tormozlashga olib keladi.

Riskning qarama-qarshi tabiati mavjud risk harakatlarining to‘qnashuvida namoyon bo‘ladi. Masalan, u yoki bu harakatni amalga oshirish uchun maqbul yo‘lni tanlagan kishi o‘zini risk ish qilgan deb hisoblasa, boshqa odamlar tomonidan u extiyotkorlik, har qanday riskdan holis yoki aksincha deb baholash mumkin.

Riskning muqobillik xususiyati ikki va undan ortiq variantdagi imkoniyatlar yo‘nalishlar harakatlar orasidan o‘ziga mos keluvchi variantni tanlash zaruratidan kelib chiqadi. Tanlov imkoniyatining mavjud bo‘lmasligi, risk holatini inkor etadi. Qayerdagi tanlov bo‘lmasa u yerda risk harakatdagi vaziyat yuzaga kelmaydi, demak risk mavjud bo‘lmaydi.

Risk vaziyatning aniq mazmuniga bog‘liq holda alternativlik turli darajada murakkablikka ega bo‘ladi va u turli usullarda xal etiladi. Agar oddiy vaziyatlarda tanlov amalga to‘plangan tajriba va ichki xis tuyg‘uga asoslansa, murakkab vaziyatlarda qo‘shimcha maxsus usul va uslublardan foydalanish zarur. Riskni mavjudligi bevosita o‘z mazmun shaklining xilma-xiligi bilan farqlanuvchi noaniqliklar bilan bog‘liq.

Riskning bu hislatiga risk manbalarini o‘rganayotganimizda batafsil to‘xtalamiz. Bu yerda biz faqat “risk”ni ishonchsiz va birxillikni inkor etuvchi noaniqlikni “bartaraf etish” usullari sifatida qarab chiqamiz.

Riskni bu hislatiga e‘tiborni qaratishimizning muhimligi shundan iborat-ki u noaniqlikning obyektiv va subyektiv manbalarini inkor etadi va boshqaruv jarayonlarini amalda optimallashtiradi qolaversa gap qandaydir noaniqliklarni

to'liq bartaraf etish ustida emas (amalda mumkin bo'lmagan), balki ratsional alternativani tanlash maqsadida riskni hisobga olish zarurati ustida ketmoqda.

Risk turlarini sinflarga ajratish. Tavakkalchilik - bu mumkin bo'lgan noaniqliklarda ma'lum hajmdagi faoliyatni bajarish, ya'ni bajariladigan ishlar natijasiga zarar yetkazuvchi har xil ziyonlar yoki katta hajmda daromad olish imkoniyatidir.

Ko'p hollarda tadbirkor ma'lum bir risk asosida ishlab chiqarishga majbur. Majburiy riskda riskni boshqarish uchun mumkin bo'lgan noaniqliklarni bartaraf etishga intilinadi.

Qarorlar qabul qilishda biz 2 turdagi riskga yo'l qo'yamiz:

- 1) riskni hisobga olgan holda umumdavlat qarorlarini qabul qilish;
- 2) mahalliy ahamiyatga molik qarorlar qabul qilish.

1.3. Risk va uning bozor iqtisodiyotidagi o'rni

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishida talab va va taklif munosabatlari orasida ham ma'lum bir riskga tayaniladi.

Noaniq qarshiliklar natijasida yuzaga keluvchi risk "Vis major" deyiladi. Ko'p hollarda noaniqliklar va riskni sinash tushunchalar deyiladi. Lekin (risk uchun) noaniqliklar ba'zi hollarda risk sifatida ko'rinadi yoki ba'zibir noma'lum hodisalarni paydo bo'lishida yoki paydo bo'lishi bizga noaniq vaziyat ehtimoli ko'rinishida paydo bo'ladi. Amalda uzoq muddatli va qisqa muddatli risk mavjud. Uzoq muddatli risk qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlarini rivoji bilan bog'liq bo'lib ko'p hollarda butun xalq xo'jaligi daraasida qabul qilinadi.

Qisqa muddatli risk konyunkturali hisoblanadi, ya'ni ma'lum vaqt davomida bajariladigan ma'lum turdagi ishlarni bajarishda qabul qilinadi.

Risk turlari quyidagi sinflarga bo'linadi:

- xo'jalik tavakkalchiligi;
- inson tabiati bilan bog'liq risk;
- tabiiy omillar bilan bog'liq risk.

Xo'jalik tavakkalchiligi - muvaqqat va obyektiv riskdan tashkil topadi.

Muvaqqat risk - bu ishlab chiqarish jarayonida yo‘naltirilgan mahsulot keraksiz bo‘lib qolishidir. Obyektiv risk - bu mazkur mahsulot mazkur hududda sotilmay qolishidir.

Tadbirkorlar o‘z faoliyatlari davomida quyidagi vaziyatlarda riskni hisobga olishlari lozim:

Ishlab chiqarish sohasida: boshqaruv, taqsimot, texnologiya, texnika ob-havo bilan bog‘liq riskni.

Vositachilik sohasida: fuqarolik ma‘suliyati imkoniyatlari, mulk, pul vositalari va daromadni yo‘qotish bilan bog‘liq riskni.

Savdo sohasida: tovarni sotilmasligi, mahsulotni o‘z vaqtida yetkazib bera olmaslik bilan bog‘liq risk.

Moliya sohasida: baho bilan bog‘liq, nolikvidlik bilan, depozit, aksiyadorlik jamiyat operatsiyalari, valyuta, sug‘urta, mulkchilik kredit bilan bog‘liq risk.

Noaniqlik va risk tushunchalari, risk turlari, uzoq va qisqa muddatli risklar, Muvaqqat va obyektiv risk.

Nazorat savollari

1. Risk tushunchasi va unga berilgan tariflar?
2. Risk nazariyasining rivojlanishi?
3. Risklarning tasnifi va tavsifi?
4. Riskka ta‘sir etuvchi omillar?
5. Tashqi va ichki omillar?
6. Risklarni o‘rganish zarurati?
7. Risk menejmenining mohiyati?
8. Risk menejmentining funksiyalari?
9. Risklarni boshqarish uslublari qanaqa?
10. Riskka ta‘sir etuvchi omillar?

II BOB. RISK KONSEPSIYASI: RISKNING ANIQMASLIGI, RISKNING MANBASI VA TURLARI

2.1. Risk konsepsiyasi va uni vujudga keltiruvchi omillar

Risk darajasi kompaniya faoliyati bilan bog‘liq va unga aloqasi bo‘lmagan ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘ladi. Risk vujudga keltiradigan omillar muayyan risklarga tanlab ta’sir ko‘rsatishi ham, butun bir risk guruhlariga kompleksli ta’sir etishi ham mumkin. Integral ta’sir ko‘rsatuvchi risk vujudga keltiradigan omillarning mavjudligi risklarni kompleksli tadqiq etish metodologiyasini ishlab chiqishni talab qiladi. Noaniqlik sharoitlarida har qanday faoliyat bu faoliyatga mos keladigan faoliyat turlari bilan tavsiflanadi. Mavjud risklar xilma-xil bo‘lib, ularni ko‘plab toifalarga ajratish mumkin. Risk tushunchasining serqirraligi muayyan faoliyat turining o‘ziga xos xususiyatlarini ham, bu faoliyat amalga oshirilayotgan sharoitlarda noaniqlikning o‘ziga xos jihatlarini ham tavsiflaydigan omillar xilma-xilligi bilan izohlanadi. Bunday omillarni risk vujudga keltiradigan omillar deb atash qabul qilingan bo‘lib, bu yerda u yoki bu riskning vujudga kelishiga xizmat qiladigan yoki uning xarakteriga ta’sir etadigan hodisa va jarayonlar mohiyati tushuniladi.

Risklarni boshqarish muammosini o‘rganishning mazkur bosqichida asosiy e’tibor muayyan risk turlariga ta’sir etuvchi risk vujudga keltiradigan omillar guruhining shakllanishiga qaratiladi. Tadqiqotchilarning asosiy sa’y-harakatlari muayyan risk turi uchun risk vujudga keltiradigan omillar ro‘yxatini aniqlashtirishga, shuningdek, bu omillarning mos keluvchi risklar dinamikasiga ta’sirini baholash uslubiyatini ishlab chiqishga qaratiladi. Omillarni tahlil qilishda mualliflar asosan “muayyan risk turi”ga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashni tavsiya etadilar. Hisobga olinadigan risk vujudga keltiruvchi omillar soni juda katta. Natijada ularni tasniflash risklarni tasniflashdan taqqoslab bo‘lmaydigan darajada murakkab bo‘ladi.

Masalan, Algorithmics kompaniyasining “Mark To Future” risklarni boshqarish tizimini ishlab chiqqan mualliflar alohida risklar guruhlari va ularga ta’sir etuvchi omillar nisbatini namoyish etuvchi jadvalni keltiradigan.

Bu jadvalga ko’ra, bozor risklari 50 dan 1000 gacha risk omillarining hosilasi hisoblanadi; kredit risklariga 50 dan 200 gacha risk vujudga keltiradigan omillar ta’sir ko’rsatadi; 20-500 ta risk omili kompaniya aktivlarini boshqarish risklariga ta’sir etadi.

Alohida risk turlarini tahlil qilish va ularni kompaniya va korxonalarining iqtisodiy xizmatlari faoliyatiga joriy qilish uchun tavsiflar ishlab chiqish bo’yicha amaliyot va iqtisodiy nazariya faolligining yetarli emasligi alohida bir muammo hisoblanadi. Misol uchun, iqlimiy risklar va ularga ta’sir etuvchi omillar amalda tadqiq etilmagan. Shu bilan bir paytda, amerikalik mutaxassislarning tadqiqotlariga ko’ra, AQSHda iqlimiy risklar bir trillion dollargacha (AQSH yillik yalpi mahsulotini tashkil etadigan yetti trillion) qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga sezilarli ta’sir ko’rsatadi.

Risk ta’rifidan kelib chiqib, barcha risk vujudga keltiradigan omillarni ikki guruhga ajratish mumkin:

- korxonada faoliyati natijasida vujudga keladigan ichki omillar;
- kompaniyadan tashqarida bo‘ladigan tashqi omillar.

Ichki omillar qatoriga ularning sababi boshqaruv sohasida ham, muomala va ishlab chiqarish sohasida ham kompaniya faoliyati (asosiy, yordamchi va ta’minlovchi faoliyat) hisoblangan barcha harakatlar, jarayon va predmetlar kiritiladi. Tashqi omillar guruhiga odatda korxonani rivojlantirish samarali strategiyasini ishlab chiqish bo’yicha mos keluvchi kompaniya xizmatlari va rahbariyati faoliyatida ilmiy yondashuv, muntazamlik va maqsadli yo‘nalganlik, kompaniyada texnik tizim faoliyat ko‘rsatishining baholash tavsifnomalar, xodimlarning ma’lumoti darajai va boshqalar kiradi.

Risk ichki omillari toifasiga siyosiy, ilmiy-texnik, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik omillar kiradi (aytish joizki, omillarning keltirilgan talqini makroiqtisodiy xarakterga ega).

Valyuta birjalarida savdo, raqobatchilar xulq-atvori, FTT rivojlanishi va boshqalar xarakterli tashqi risk vujudga keltiradigan omillar hisoblanadi. Bundan tashqari, risk omillarini kompaniyaning bu omillar ta'siriga ta'sir etish darajasi bo'yicha tasniflash mumkin. Shu nuqtai nazardan risk vujudga keltiradigan omillarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- obyektiv omillar – kompaniya ularga ta'sir ko'rsata olmaydigan omillar;
- subyektiv omillar – kompaniya tomonidan tartibga solinadigan omillar.

Risklarni samarali boshqarish sohasidagi tadqiqotlar tahlili shunday xulosa chiqarishga imkon beradiki, hozirgi paytda bir qator muammolarga yetarlicha e'tibor qaratilmayapti. Nazariy tadqiqotlar natijalaridan amaliy foydalanishda ularni munosib baholmaslik u yoki bu risk vujudga keltiradigan omillarning mos keluvchi risk turlariga ta'sirini noto'g'ri yoki noto'g'ri baholashga olib kelishi mumkin.

Birinchi muammo: birdaniga bir nechta risk turlari dinamikasiga ta'sir etuvchi (ba'zida bir-birini inkor qiladigan) qator risk vujudga keltiradigan omillar mavjudligiga e'tibor qaratilmaydi. Masalan, inflyatsiya, valyuta, kredit va qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar sohasida foizli risklarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. siyosiy vaziyatning yomonlashishi investitsion, siyosiy va mamlakat riklarini oshiradi. Faqat muayyan risk turga ta'sir etadigan neytiv (ingl. native – o'ziga xos) risk vujudga keltiradigan omillar va birdaniga bir nechta risk turlariga ta'sir etadigan integral (umumlashtirilgan) risk vujudga keltiradigan omillar tushunchasini kiritish maqsadga muvofiq. muayyan risk turi uchun risk vujudga keltiradigan omillar guruhida hech bo'lmasa bitta integral omil mavjudligi u bilan bog'liq barcha risk turlarini majburiy kompleksli tahlil qilish uchun asos hisoblanishi lozim. Masalan, noto'g'ri aniqlangan kreditni ta'minlash hajmi (kredit riski omillaridan biri) likvidlik riski va operatsion riskning vujudga kelishiga olib keladi, chunki undan foydalanish "ichki nazorat uchun sezilarli imkoniyatlar va kompleksli axborot tizimi mavjudligini talab qiladi".

Ikkinchi muammo: risk vujudga keltiradigan omillarni faqat muayyan risk turlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish omillari sifatidagina tasavvur etish.

Riskning o'zi risk vujudga keltiradigan omillar toifasiga dialektik o'tishi mumkinligi tadqiqotchilar nuqtai nazaridan chetda qolib ketadi, bu esa ham bevosita, ham bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi risk vujudga keltiradigan omillar xaqida tasavvur ishlab chiqishni talab qiladi. Masalan, bunday kamchilik bozor va kredit risklarini ularning o'zaro ta'sirini hisobga olmasdan tahlil qilishda namoyon bo'ladi – "umumiy amaliyot avvalgidek bozor riski va kredit riskini alohida ko'rib chiqadi... bu esa riskning noto'liq aks ettirilishiga olib keladi". Shu boisdan bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatish omillariga mos keladigan birinchi va ikkinchi darajali risk vujudga keltiradigan omillar tushunchasini kiritish, shuningdek, bu omillar ta'kir ko'rsatadigan birinchi va ikkinchi darajali risk vujudga keltiradigan omillarni bir tizimga keltirish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlarda yuqorida aytib o'tilgan muammolar mavjudligini tasdiqlaydigan risklarni tadqiq etishga ikkita asosiy yondashuvlar keltiriladi.

Dastlabki holatda barcha omillar ta'sirini ko'rib chiqqan holda risklarni selektiv tahlil qilish kuchli tendensiyasi ko'zatiladi. Biroq bundan integral risk vujudga keltiradigan omillarning butun bir risklar guruhiga ta'siri e'tiborga olinmaydi, bu esa tadqiq etilayotgan risklarni optimallashtirish bo'yicha shakllantiriladigan tavsiyalar samaradorligini pasaytiradi. Ikkinchi yondashuv tarafdorlari muayyan risk turlari uchun integral risk vujudga keltiradigan omillarni aniqlashga ʻart qiladi, biroq bunday omillarning ular bilan bog'lanadigan risklar guruhlariga umumlashtirilgan tasiri hisoblab chiqilmaydi. Ularning asosida "risklarni avvalgidek, alohida emas, balki integratsiyalangan holda ko'rib chiqish" g'oyasi yotadigan risklarni tadqiq etishga kompleksli yondashuvni joriy qilish zarurati vaqti keldi.

Ko'pchilik risk vujudga keltiradigan omillar neyativ, ya'ni muayyan risklarga xos bo'lgan va boshqa turdagi risklarga a'sir etmaydigan omillar hisoblanadi. Neyativ omilga misol qilib faqat bozor risklariga ta'sir etadigan, tashkiliy va texnik-islomiy risklariga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydigan oltin narxining pasayishi mumkinligini ko'satish mumkin.

Shu bilan bir paytda bir vaqtning o'zida bir nechta turdagi risklarga ta'sir etuvchi risk vujudga keltiradigan omillar, yoki boshqacha qilib aytganda integral (umumlashtirilgan) risk omillari ham mavjud. Integral risk vujudga keltiradigan omillarga misol energetika vositalari narxining o'sishi bo'lib, u bozor risklariga, tashkiliy risklarga (ishlab chiqarish tizimida uzilishlar bo'lishi mumkin) va kredit risklariga (mahsulot tannarxining o'sishi kreditni qaytarish imkoni yo'qolishiga olib kelishi mumkin) ta'sir etadi. Shuningdek, integral risk vujudga keltiradigan omillar qatoriga rubl kursining dinamikasini ham kiritish mumkin.

Bu kurs o'sgan hollarda valyutada aktivlarga ega bo'lgan aksiyadorlik jamiyat zarar ko'rishini mumkin, bu esa bozor riskining oqibati hisoblanadi. Shu bilan bir paytda aksiyadorlik jamiyat xorijiy valyutada kredit bergan yoki olgan hollarda kredit risklariga ham uchraydi. O'z navbatida, integral (umumlashtirilgan) risk omillarini ta'sir darajasi bo'yicha mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy darajadagi integral risk vujudga keltiradigan omillarga ajratish mumkin.

Har qanday iqtisodiy subyekt (korxonalar, aksiyadorlik jamiyat, sug'urta kompaniyasi va b.) faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi mikroiqtisodiy darajadagi integral risk vujudga keltiradigan omillar qatoriga quyidagilarni kiritish taklif etiladi:

- hamkorlarning (uchinchi tomonning) professional xatolari yoki insofsizligi;
- kompaniya xodimlarining professional xatolari yoki insofsizligi;
- dasturiy ta'minot xatolari;
- kompaniya xodimlari va uchinchi shaxslarning g'ayriqonuniy harakatlari (o'g'irliklar, qalbakilashtirish va h.k.);
- texnologik jarayon xatolari;
- menejment darajasi.

Makroiqtisodiy darajadagi integral risk vujudga keltiradigan omillar qatoriga quyidagilarni kiritish taklif etiladi:

- jahon valyutalariga nisbatan rubl kursining yetakchi o'zgarishi;

- inflyatsiya darajasi;
- LIBOR, MIBOR MB qayta moliyalashtirish stavkasining o'zgarishi;
- energetika vositalari narxining o'zgarishi;
- soliqqa tortish stavkalarining o'zgarishi;
- iqlimiy sharoitlar o'zgarishi.

Muayyan riskka ko'pl sonli risk vujudga keltiradigan omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu omillarning ayrimlari neytiv (o'zga xos) omillar, boshqalari – bir vaqtning o'zida boshqa risk turlariga ham ta'sir ko'rsatadigan integral omillar hisoblanadi.

Integral risk omillari ko'pincha ularning boshqa risklarga ta'sirini hisobga olmasdan ko'rib chiqiladi. Boshqa tomondan, muayyan risklarning neytiv risk vujudga keltiradigan omillari ta'sirini butun bir risklar guruhlariga asossiz ravishda o'tkazishga harakat qiladigan tadqiqotlar ham mavjud. Bundan tashqari, riskning o'zi risk vujudga keltiradigan omillar toifasiga dialekti o'tishi mumkinligi amalda ko'rib chiqilmaydi. Risklarni tadqiq etishga kompleksli yondashuv, ya'ni risklarga birinchi darajali (neytiv va integral) risk vujudga keltiradigan omillar ta'sirini ham, risklarni boshqarish omillarini ham hisobga olishni zarur axborot to'plashdan boshlash lozim, chunki to'liq axborot yo'qligida hisob-kitoblarda xatolarga yo'l qo'yish ehtimoli sezilarli ortadi. Risklarni boshqarish masalalarini ko'rib chiqishdan oldin boshqaruv jarayoninig o'zini yaxshi tasavvur etish lozim.

1) loyihaning korporativ maqsadlari, cheklovlar, loyihaga aloqasi bo'lgan salohiyat muammolarni tadqiq etish; loyihadan manfaatdor bo'lgan barcha tomonlar xaqida, kimlar loyiha aksiyadorlari ekanligi, ularning rasmiy, e'lon qilinadigan va norasmiy maqsadlari, ularning ta'sir doirasi xaqida axborot to'plash zarur;

2) risklarni boshqarish korporativ jarayolarini tasavvur qilish zarur. Firmada risk bo'yicha hisobot shakllari, ehtimollar va ta'sirlarni baholash shkalalari, aksiyadorlarning risklarni boshqarishda qatnashish standart jarayonlari, risklarni ranglarga ajratish va loyihalarni to'xtatish xaqida qaror

qabul qilish, shuningdek, risklar auditi bo'yicha jarayonlar bilan bog'liq ko'rsatmalar bo'lishi lozim;

3) avvalgi loyihalarni, iqtisodiy shartlarni, tashkiliy muammolarni, qayta tashkil qilishni, kompaniya maqsadlarini, loyihalarni rejalashtirish ma'lumotlarini, avvalgi loyihalarning risklar ro'yxatlarini, risk toifalari ro'yxatlarini, risk oqibatlarini, risklarni boshqarish samaradorligini o'lchash uchun foydalanilgan usullarni tahlil qilish zarur;

4) ushbu loyihaning boshqa joriy loyihalarga nisbatan ustuvorligini aniqlash zarur;

5) loyiha ko'lamini, uning o'ziga xosliklarini baholash zarur. Risklarni boshqarish nuqtai nazaridan ishlar ko'lamini, loyiha talablarini va o'ziga xosliklarini, loyiha ko'lami aniqlanmagan sohalarni, loyihaning o'ziga xosligini, ishlarning qaysi qismi ilgari bajarilmaganini aniqlash lozim;

6) har bir loyiha uchun uch variantda bajarish vaqti va xarajatlarni baholash: optimistik baholash, eng ehtimolli va pessimistik baholash zarur. Agar optimistik va pessimistik baho o'rtasidagi farq katta bo'lsa, bu bahoda noaniqliklar ko'proq bo'ladi va katta miqdorda yashirin risklar mavjudligi xaqida asoslar beradi;

7) risklarni boshqarish samaradorligi xaqida hisobotlarni o'z ichiga oladigan boshqaruv samaradorligi xaqida hisobotlar bajarish zarur.

Tahlil qilinadigan obyektlarni tanlash va ularni detallashtirish darajasini ko'rib chiqish – risklarni baholashda birinchi qadamdir. Kichikroq tashkilot uchun barcha axborot infratuzilmasini ko'rib chiqishga yo'l qo'yish mumkin, biroq agar tashkilot yirik bo'ladigan bo'lsa, har tomonlama baholash yo'l qo'yib bo'lmaydigan darajada kuch va vaqt sarflashni talab qilishi mumkin.

Bu holatda tashkilotning axborot tizimi kartasini tuzish maqsadga muvofiq. Risklarni boshqarish uchun bunday karta alohida ahamiyat kasb etadi. U qaysi yo'nalishlar tahlil uchun tanlab olinganini, qaysi yo'nalishlarga esa ahamiyat bermaslikka to'g'ri kelganligini yaqqol ko'rsatadi.

Agar axborot tizimi o'zgaradigan, karta esa dolzarb holatda saqlanib turadigan bo'lsa, risklarni qayta baholashda qaysi yangi yoki jiddiy o'zgargan risklar ko'rib chiqishga ehtiyoj sezishi darrov tushunarli bo'ladi. Umuman olganda, axborot tizimining har bir tarkibiy qismi – tarmoq kabelidan tortib ma'lumotlar bazasigacha zaif (qaltis) hisoblanadi, unga administratorning noto'g'ri harakatlari tufayli zarar ko'rish mumkin. Baholashning taxminiyligi haqida o'ziga hisobot bergan holda ma'lum bir detallashtirish darajasida to'xtalishga to'g'ri keladi. Yangi tizimlar uchun detalli (batafsil) tahlil avzaltroq; kichik modifikatsiyalarga uchragan eski tizim yuzakiroq tahlil qilib chiqilishi mumkin. Risklarni baholashning oqilona metodologiyasini tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Baholashdan maqsad – ikkita savolga javob olishdir: mavjud risklar maqbul keladimi va agar bunday bo'lmasa, qaysi himoya vositalaridan foydalanish lozim? Demak, baholash miqdoriy, oldindan tanlangan yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaralar va yangi xavfsizlik tratibga soluvchilarini amalga oshirish xarajatlari bilan taqqoslanishi mumkin bo'lishi lozim.

Risklarni boshqarish – odatdagi optimizatsion vazifa bo'lib, uni hal qilishga yordam berishi mumkin bo'lgan ko'plab dasturiy mahsulotlar bor. Biroq asosiy qiyinchilik boshlang'ich ma'lumotlarning aniq emasligidan iborat. Albatta, barcha tahlil qilinayotgan ko'rsatkichlar uchun pul ifodasini olish, hamma narsani tiyinigacha hisoblab chiqishga harakat qilib ko'rish mumkin, biroq bundan katta naf ko'rilmaydi. Shartli birliklardan foydalanish amaliyroq natija beradi. Aktivlarni, ya'ni tashkilot himoyalashga harakat qiladigan resurslar va boyliklarni identifikatsiya qilishda nafaqat axborot tizimining tarkibiy qismlarini, balki qo'llab-quvvatlaydigan infratuzilmani, xodimlarni, shuningdek, tashkilot nufu'zi kabi nomoddiy boyliklarni ham hisobga olish lozim. Bu yerda boshlang'ich nuqta tashkilot missiyasi, ya'ni har qanday holatda ham saqlab qolish maqsadga muvofiq (yoki zarur) bo'lgan asosif faoliyat yo'nalishlari haqida tasavvur hisoblanadi. Obyektga yo'naltirilgan til bilan ifodalaganda, abstrakt (mavhum) obyekt sifatida ko'rib chiqiladigan tashkilotning tashqi qiyofasini tavsiflash lozim.

Jarayonning asosiy natijalaridan biri aktivlari identifikatsiya qilishdir. Shuningdek, tashkilotning axborot strukturasi va undan foydalanish usullari haqida batafsil axborot olish hisoblanadi. Bu ma'lumotlarni axborot tizimi kartasiga mos keluvchi obyektlarning chegaralari sifatida chizib ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Oz-moz bo'lsa ham yirik tashkilotning axborot asosi tarmoq hisoblanadi, shu sababli apparat aktivlari qatoriga kompyuterlar (serverlar, ishchi stansiyalar, SHK), periferiya vositalari, tashqi interfeyslar, kabel xo'jaligi, aktiv tarmoq uskunalari (ko'priklar, marshrutizatorlar va h.k.). Dasturiy aktivlar qatoriga, ehtimol, operatsion tizimlar (tarmoq, server va mijoz tizimlari), amaliy dasturiy ta'minot, instrumental vositalar, alohida tizimlarni va tarmoqni boshqarish vositalari kiritilishi mumkin. Dasturiy ta'minot qayerda (tarmoqning qaysi qismida) saqlanishi va u qaysi qismlardan iborat ekanligi, qanday foydalanilishini qayd qilish lozim. Axborot aktivlarining uchinchi turi – saqlanadigan, qayta ishlanadigan va tarmoq bo'yicha o'zatiladigan ma'lumotlardir. Ma'lumotlarni maxfiylik darajasi va turi bo'yicha tasniflash, ularni saqlash va qayta ishlash joylarini, ularga ulanish usullarini aniqlashtirish lozim.

Bularning barchasi axborot xavfsizligining bo'zilishi oqibatlarini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Subyektning boshqaruv obyektiga ta'sir etish jarayoni, ya'ni boshqaruv jarayonining o'zi faqat ma'lum bir axborotlarning boshqaruvchi va boshqariluvchi quyitizimlar o'rtasida harakatda bo'lgan sharoitlardagina amalga oshirilishi mumkin. Boshqaruv jarayoni uning muayyan mazmunidan qat'i nazar doimo axborot olish, o'zlash, qayta ishlash va foydalanishni nazarda tutadi. Risk-menejmentda bunday sharoitlarda ishonchli va yetarli axborot olish asosiy rol o'ynaydi, chunki u risk sharoitlarida harakatlar bo'yicha muayyan qaror qabul qilishga imkon beradi.

Risk-menejment faoliyatining axborot ta'minoti har xil turdagi axborotlar: statistika axboroti, iqtisodiy axborot, tijorat axboroti, moliyaviy axborot va boshqalardan iborat.

Bu axborot u yoki bu sug'urta holatining ro'y berish ehtimolidan, tovarlar va kapitalga talab mavjudligi va hajmi haqida, mijozlar, hamkorlar, raqobatchilarning to'lov layoqati va moliyaviy barqarorligi haqida, narxlar, kurslar va ta'riflar haqida, sug'urtalash shartlari, dividend, foizlar va h.k. haqida xabardorlikni o'z ichiga oladi. Kim axborotga ega bo'lsa, o'sha bozorga ham egalik qiladi. Aksariyat hollarda ko'plab axborot turlari tijorat sirlari hisoblanadi. Shu sababli ayrim axborot turlari intellektual mulk turlarida biri (nou-xau) hisoblanishi va aksiyadorlik jamiyati yoki o'rtoqchilikning nizom kapitaliga qo'yilma sifatida kiritilishi mumkin.

Yuqori malakali menejer doimo biron-bir axborot yoki shunday axborotning qysidir asosiy jihatlarini olishga yoki bu mavzuda suhbatlashishdan qochishga (sukut saqlash – bu ham muloqot tili) va ulardan o'z foydasiga foydalanishga harakat qiladi. Axborot misqollab yig'iladi. Birgalikda misqollab jamlangan bu ma'lumotlar to'loaqqonli axborot qimmatiga ega bo'ladi.

Moliyaviy menejyerdan ishonchli ishbilarmonlik axboroti mavjudligi unga moliyaviy va tijorat qarorlarini tezroq qabul qilishga imkon beradi, bunday qarorlarning to'g'riligiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa yo'qotishlarning kamayishi va foydaning o'sishiga olib keladi. Bitim tuzishda axborotdan to'g'ri foydalanish moliyaviy yo'qotishlar ehtimolining minimal bo'lishiga xizmat qiladi.

Har qanday qaror axborotga asoslanadi. Axborot sifati muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot qanchalik noaniq, mujmal bo'lsa, qaror ham shunchalik noaniq bo'ladi. Axborot sifati uni o'zlatishda emas, balki olishda baholanishi lozim. Axborot tez eskiradi, shuning uchun undan tezkorlik bilan foydalanish lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyekt axborot to'plashdan tashqari uni saqlay olishi va zarur hollarda tezda qidirab topa olishi lozim.

1. Axborot to'plashni maqsadni aniqlashtirishdan, ya'ni e'lon qilinmaydigan va norasmiy maqsadlar, ta'sir doiralari qandayligini, manfaatdor shaxslar qo'yilgan vazifani bajarishda o'z rolini tushunishini aniqlashdan boshlash zarur.

2. Ishlab chiqarish madaniyati masalalari, kompaniyada loyihalar yuritish, risklarni boshqarish korporativ jarayonlari, risk bo'yicha hisobot uchun ko'rinishlar, risklarni boshqarishda aksiyadorlar ishtirok etishi standart jarayonlari, risklarni ranglarga ajratish bo'yicha ko'rsatmalar, shuningdek, risklar auditi bo'yicha jarayonlar aniqlashtiriladi.

3. Bunday oldingi loyihalar konteksti, iqtisodiy sharoitlar, tashkiliy muammolar, qayta tashkil qilish, kompaniya maqsadlari, bundan oldingi loyihalar ro'yxatlari, risk toifalari ro'yxatlari, risklarni boshqarish samaradorligini o'lchashda qo'llanadigan usullar haqida axborot tahlil qilinadi.

4. Risklarni boshqarish nuqtai nazaridan ishlar ko'lamini, loyihaning o'ziga xosligi nimadaligi, ishlarning qaysi qismi ilgari hech qachon bajarilmaganini aniqlab olish lozim.

5. Har bir loyiha uchun uch variantda bajarish vaqti va xarajatlarni baholash: optimistik baholash, eng ehtimolli va pessimistik baholash zarur. Agar optimistik va pessimistik baho o'rtasidagi farq katta bo'lsa, bu bahoda noaniqliklar ko'proq bo'ladi va katta miqdorda yashirin risklar mavjudligi xaqida xabar beradi. Riskni identifikatsiya qilishda kim baho bergani, detalli baholash o'tkazilgani, baholash usuli qandayligi va bahoning ishonchlilik darajasini e'tiborga olish lozim.

Axborot xavfsizligi iqtisodiy jihatdan o'zini oqlaydigan usullar bilan erishilishi lozim. Risklarni boshqarish axborot xavfsizligining ma'muriy darajasida ko'rib chiqiladi.

Faqat tashkilot rahbariyati zarur resurslarni ajratish, mos keluvchi dasturlar tashabbusi bilan chiqish va ularning bajarilishini nazorat qilishga qodir bo'ladi. Risklarni boshqarish, mos keluvchi xavfsizlik siyosatini ishlab chiqish kabi, axborot tizimlari va/yoki ishlov beriladigan ma'lumotlari nostandart hisoblanishi mumkin bo'lgan tashkilotlar uchungina dolzarb hisoblanadi. Oddiy tashkilotni odatiy risklar xaqidagi tasavvur asosida yoki risklarning hech qanday tahlilisiz (bu ayniqsa, rasmiy nuqtai nazardan, axborot xavfsizligi sohasida tahlil qilib chiqilgan qonunchilik nuqtai nazaridan) tanlab olingan himoya choralari odatiy

to'plami to'liq qoniqtiradi. Axborot tizimlaridan foydalanish risklar ma'lum bir to'plami bilan bog'liq. Ro'y berishi mumkin bo'lgan zarar ko'rish hajmi qabul qilib bo'lmaydigan darajada katta bo'lgan hollarda iqtisodiy jihatdan o'zini oqlaydigan himoya choralarini qabul qilish lozim. risklarni vaqti-vaqti bilan qayta baholash xavfsizlik sohasidagi faoliyat samaradorligini nazorat qilish va vaziyatning o'zgarishini hisobga olish uchun zarur. Miqdoriy nuqtai nazardan risk darajasi ma'lum bir tahdidning amalga oshish funksiyasi hisoblanadi.

Risklarni boshqarish bo'yicha chora-tadbirlar mohiyati shundan iboratki, ularning hajmini baholash, risklarni pasaytirish bo'yicha samarali va tejamkor choralar ishlab chiqish, so'ngra risklar maqbul keladigan doirada bo'lishiga ishonch hosil qilish zarur. Risklarni boshqarish davriylik asosida almashib turadigan ikki xil faoliyat turini o'z ichiga oladi:

- risklarni baholash;
- samarali va tejamkor himoya vositalarini tanlash.

Aniqlangan risklarga nisbatan quyidagi harakatlar amalga oshirilishi mumkin:

- riskni bartaraf qilish (masalan, uning sababini yo'qotish hisobiga);
- riskni kamaytirish (masalan, qo'shimcha himoya vositalaridan foydalanish hisobiga);
- riskni qabul qilish (va mos keluvchi sharoitlarda harakatlar rejasini ishlab chiqish);
- riskni qayta yo'naltirish (masalan, sug'urta bitimi tuzish yo'li bilan).

2.2. Risklarni boshqarish jarayoni va belgilari

Risklarni boshqarish jarayonini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

- 1) tahlil qilinadigan obyektlarni va ularni ko'rib chiqi uchun detallashtirish darajasini tanlash.
- 2) risklarni baholash metodologiyasini tanlash.
- 3) aktivlarni identifikatsiya qilish.

4) tahdidlar va ularning oqibatlarini tahlil qilish, himoyadagi zaif nuqtalarni aniqlash.

5) risklarni baholash.

6) himoya choralari tanlash.

7) tanlangan choralarni amalga oshirish va tekshirish.

8) qoldiq riskni baholash.

Sanab o'tilgan bosqichlar shuni ko'rsatadiki, risklarni boshqarish davriy jarayon hisoblanadi. Mohiyatiga ko'ra, oxirgi bosqich bu – yana boshiga qaytishga ko'rsatma beruvchi davr yakuni operatoridir. Risklarni doimiy nazorat qilish, vaqti-vaqti bilan ularni qayta baholash zarur. vijdonan bajarilgan va puxtalik bilan hujjatlashtirilgan dastlabki baholash keyingi faoliyatni sezilarli darajada soddalashtirishi mumkin. Risklarni boshqarish, axborot xavfsizligi sohasidagi boshqa har qanday faoliyat kabi, hayotiylik davriga integratsiya qilinishi lozim. Shunda samara eng katta, xarajatlar esa – minimal bo'ladi.

Initsiatsiya bosqichida ma'lum bo'lgan risklarni butun tizimga, xususan, xavfsizlik vositalariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqishda hisobga olish lozim. Xarid (ishlab chiqish) bosqichida risklarni bilish xavfsizlikni ta'minlashda asosi rol o'ynaydigan mos keluvchi me'moriy qarorlarni tanlashga yordam berishi mumkin.

Yo'naltirish bosqichida aniqlangan risklarni ilgari ifodalangan talablarni sinab ko'rish va tekshirishda hisobga olish, risklarni boshqarish to'liq sikli esa tizimni foydalanishga topshirishdan oldin kelishi lozim.

Ekspluatatsiya bosqichida risklarni boshqarish tizimdagi barcha jiddiy o'zgarishlarga hamrohlik qilishi lozim.

Tizimni ekspluatatsiyadan chiqarishda risklarni boshqarish ma'lumotlarning ko'chib o'tishi xavfsiz tarzda ro'y berishiga ishonch hosil qilishga yordam beradi. Bugungi kunda biz nafaqat risklar haqida ma'lumotlarga egamiz, balki ularni tahlil qilib, baho berib, risklarni boshqarish imkoniyatiga egamiz. Lekin tahlilni ham, risklar boshqaruvini ham birinchi bosqichi - bu risk turini aniqlashdir.

Risklarini turli belgilar bo`yicha tasniflash mumkin:

1) *Tarkibi bo`yicha risklar quyidagilarga bo`linadilar:* iqtisodiy risk; bozor riski; inflyatsiya riski; valyuta riski; siyosiy risk; ijtimoiy risk; ekologik risk; texnologik risk; marketing riski; moliyaviy risk; kredit riski; aksiyadorlik jamiyatrotlik riski; ilm-texnika riski; informatsion risk va boshqalar;

2) *muddati bo`yicha risklar quyidagilarga bo`linadilar:* qisqa muddatli risklar; uzoq muddatli risklar;

3) *olinadigan natijaga qarab risklar:* spekulativ risk - ular ta`sirida katta zarar yoki katta foyda olish imkoniyati bor; sof risklar - ular ta`sirida nolga teng bo`lgan zarar(foйда) ko`rish mumkin;

4) *loyihaga ta`sir etish darajasi bo`yicha risklar quyidagilarga bo`linadi:* mumkin bo`lgan risklar - ular ta`sirida kutilgan foydadan ayrilish mumkin; kritik risklar - loyiha pul tushumlaridan ayrilish xatari; katastrofik risklar - daromaddan va kiritilgan investitsiyalardan ayrilish xatari.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida uning har bir bosqichi (fazasi) o`ziga xos risklar bilan bog`liqdir. Birinchi bosqichda (investitsiya oldi fazasida) ko`proq loyiha tashabbuskorlari marketing riskiga, bozor riskiga, informatsion va ijtimoiy risklarga ta`sirchan bo`ladi. Investitsiya bosqichida ko`proq ilm-texnika riski, moliyaviy risklar, tashqi iqtisodiy risklar va siyosiy risklar o`z ta`sirini ko`rsatadi.

Ekspluatatsiya bosqichida esa loyiha ishtirokchilari texnologik, ekologik, fors-major, nolikvidlik, iqtisodiy va moliyaviy risklar bilan yuzma-yuz bo`lish ehtimoli mavjud. Bundan tashqari, loyiha faoliyatida eng ko`p uchraydigan risklar ham mavjud. Masalan: iqtisodiy qonunlarning va iqtisodiy holatning o`zgarib turishi; investitsiyalash va foydadan foydalanish shartlari bilan bog`liq risklar; savdo va mahsulot yetkazib berishga cheklashlar kiritish; chegaralarning berkilishi; siyosiy holatning noaniqligi yoki hududdagi yohud mamlakatdagi noma`qul ijtimoiy-siyosiy o`zgarishlar, texnik-iqtisodiy ko`rsatkichlar dinamikasi, yangi texnika-texnologiya parametrlari, mahsulot sifati haqidagi ma`lumotlarning to`liq emasligi yoki noaniqligi, bozor kon`yunkturasining, ya`ni

baho, valyuta kurslari, yalpi ichki mahsulot va boshqalarning o`zgarib turishi, tabiiy iqlim sharoitlarining o`zgarishi, tabiiy ofatlarning yuz berishi, ishlab chiqarish texnik risklari - asbob-uskunalarining buzilishi va to`xtab qolishi; loyiha ishtirokchilari maqsadlarining noaniqligi, ularning moliyaviy holati va ishdagi obro`si haqidagi ma`lumotlarning to`liq emasligi va boshqalar.

Moliyaviy bozor eng yuqori riskga ega bo`lgan soha deb hisoblanadi. Undagi risklar ikkita katta guruhga bo`linadi:

- tizimli risklar;
- tizimsiz risklar.

Tizimli risklar (investitsiya portfeli risklari) - bu xatar ta`siriga ba`zi bir qimmatli qog`ozlar emas, balki butun bozor, uni katta bir qismi risklarga uchraydi. Bu holda iqtisodiy nobarqarorlik tufayli yoki boshqa sabablarga ko`ra ko`pchilik emitent va qimmatli qog`ozlar egalari zarar ko`rishlari mumkin. Tizimli risklarga quyidagilar kiradi: foiz riski; valyuta riski; inflyatsiya riski; siyosiy risklar.

Tizimsiz risklar - xatarga ba`zi bir qimmatli qog`ozlar yoki ularni majmuasi uchraydi, ya`ni ma`lum bir korxonaning qimmatli qog`ozlari yoki tarmoqning qimmatli qog`ozlari kiradi. Tizimsiz risklarga quyidagilar kiradi: tadbirkorlik riski; moliyaviy risklar; nolikvidlik riski.

2.3. Loyiha faoliyatidagi risklar va ularning turlari

Yuqorida keltirilgan tasniflashlarga asoslangan holda, loyiha faoliyatidagi risklarni quyidagi guruhini keltirish mumkin:

- 1) loyiha ishtirokchilari riski;
- 2) loyiha smeta qiymatining oshish riski;
- 3) qurilishni o`z vaqtida tugamaslik riski;
- 4) ish va ob`ekt sifatining pastligi riski;
- 5) konstruksion va texnik risklar;
- 6) ishlab chiqarish riski;
- 7) boshqaruv riski;

- 8) sotish riski;
- 9) moliyaviy risk;
- 10) mamlakat riski;
- 11) ma`muriy risk;
- 12) huquqiy risk;
- 13) fors-major riski.

Loyiha ishtirokchilari riski - bu ishtirokchilarning loyiha faoliyati doirasida o`z majburiyatlarini anglagan holda yoki majburiy tarzda bajarmaslik riski.

Loyiha smeta qiymatining oshish riskiga- quyidagilar sabab bo`lishi mumkin: loyihalash jarayonidagi xatolar, pudratchilarning resurslardan samarali foydalanishni ta`minlay olmasligi, loyihani amalga oshirish shartlarini o`zgarishi va boshq.

Qurilishni o`z vaqtida tugallanmaslik riskiga quyidagilar ta`sir ko`rsatadi: pudratchilarning o`z majburiyatlarini bajarmasliklari; tashqi shart-sharoitlarning o`zgarishi, qurilish ishlari muddatining cho`zilib ketishi natijasida qo`shimcha xarajatlar kelib chiqishi: kredit bo`yicha foizlarni hisoblash, narxlarning inflyatsiya natijasida o`shishi oqibatida ish va material qiymatining oshishi kabi qo`shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi.

Ish va ob`ekt sifatining pastligi riski – pudratchilar majburiyatining buzilishi, loyihalashtirishdagi xatolar va boshqalar natijasida kelib chiqishi mumkin.

Konstruksion risk - bu investitsiya fazasidayoq loyihaning texnik amalga oshmaslik riskidir.

Texnologik risk - bu ishlab chiqarish texnologiyalarining sanoat darajasida qo`llanilmasligi natijasida ma`lum texnik-iqtisodiy parametrlardan ob`ekt ekspluatatsiyasidagi cheklanishlar riski.

Ishlab chiqarish riski - bu ishlab chiqarish jarayonida kamchiliklarni yuzaga kelish riski.

Boshqaruv riski - bu ishlab chiqarish riskining bir turi, boshqaruvchi shaxsning tajriba va malakasini yetarli darajada emasligi natijasida ro`y beradi.

Sotish riski - bu loyiha mahsuloti sotish hajmining va shu mahsulot bahosining kamayish riskidir.

Moliyaviy riski. Bu riskning loyiha faoliyatidagi asosiy turlari:

- a) kredit riski;
- b) valyuta riski;
- c) foiz stavkasini o`zgarish riskidir.

Kredit riski - bu loyihani amalga oshirayotgan tashkilotning kreditor aksiyadorlik jamiyatka kredit shartnomasi bo`yicha to`lov majburiyatlarini to`liq yoki umuman to`lay olmaslik riski.

Valyuta riski- bu risk loyiha mahsuloti mahalliy bozorda sotilganda va hokimiyat mahsulotni milliy valyutada sotilishini talab qilayotgan paytda yuqori bo`ladi.

Foiz stavkasining o`zgarish riski- bu risk kredit resurslari o`zgaruvchan stavkada qo`llanilganda ro`y beradi.

Mamlakat riski- bu tashqi loyiha risklariga tegishli bo`lib, uning mazmuni shundaki, loyiha amalga oshirilayotgan mamlakatning ijtimoiy-siyosiy jarayonlari va davlatning siyosati loyiha faoliyati uchun jiddiy qiyinchiliklar yaratishi va hatto loyihani barbod qilish ham mumkin.

Siyosiy mamlakat riski- hukumatning chet el investorlari va kreditorlari ishtirokidagi loyiha faoliyatini to`xtatish yoki cheklashga qaratilgan harakati bilan bog`liq. Iqtisodiy mamlakat riski davlatning loyihani amalga oshirilishi sharoitida qo`llaydigan soliq, valyuta, bojxona va boshqa iqtisodiy shart-sharoitlarni o`zgartirishi bilan bog`liq.

Ma`muriy risklar- loyiha kompaniyalari va loyiha faoliyatining boshqa ishtirokchilarini davlat nazorat va tartibga solish boshqarmalaridan turli litsenziyalar, ruhsatlarni olishi bilan bog`liq.

Huquqiy risk- bu risk qaysidir darajada mamlakat, ma`muriy va boshqaruv risklari bilan bog`liq.

Fors-major riski - loyiha faoliyatiga tegishli bo`lmagan tashqi risklardan biri bo`lib, unga yer silkinishi, yong`inlar, suv toshqini, bo`ronlar va tabiiy hodisalar.

Nazorat savollari

1. Valyuta riskining mohiyati?
2. Valyuta riskining yuzaga kelish sabablari va oqibatlar?
3. Valyuta riskini boshqarish masalalari?
4. Valyuta riskini boshqarish bilan bog`liq muammolar?
5. Qurilishni o`z vaqtida tugallanmaslik riskiga nimalar ta`sir ko`rsatadi?
6. Tizimli risklarga nimalar kiradi?
7. Moliyaviy risk qanday turlarga bo`linadi?
8. Konstruktsion va texnik risklarga ta`rif bering.
9. Ekspluatatsiya bosqichi qanday bosqich?
10. Risklarni boshqarish jarayonini qanday bosqichlarga ajratish mumkin

III BOB. RISKLARNI BOSHQARUV EVOLYUTSIYASI VA BOSHQARUV JARAYONI

3.1. Risklarni boshqarish evolyutsiyasi

Riskni boshqarishning asosiy prinsiplari sharoitida hamda u bilan bog‘liq moliyaviy, ma‘naviy boshqa yo‘qotishlarda ma‘lum bir mexanizm yordamida talab paydo bo‘ladi, uning natijasida tadbirkor (firma) erishishi mumkin bo‘lgan maqsadi nuqtai nazaridan eng qulay imkoniyatdagi usulda xjalik qarorlarini qabul qilish va amalga oshirish uchun risk xavf-xatarini hisobga oladi.

Bu mexanizm riskni boshqarish deyiladi. Riskni boshqarish bu qandaydir darajada risk vaziyatlar sodir bo‘lishi imkoniyatini bashorat qiluvchi hamda ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish imkonini beruvchi tadbirlar, usullar va uslublar jamlamasi deb ta‘rif beriladi. Riskni boshqarish bir tizim sifatida 2 kichik tizimdan tashkil topadi. Unga boshqariluvchi quyi tizim (boshqaruv obyekti) va boshqaruvchi yuqori tizim (boshqaruv subyekti) kiradi.

Riskni boshqarish tizimida boshqaruv obyekti bo‘lib kapital kiritishning tavakkalchiligi va riskni amalga oshirish jarayonida xo‘jalik subyektlari (tadbirkor va raqiblar, raqobatchilar, qarz oluvchi va qarz beruvchilar, sug‘o‘rtachai va sug‘urtalovchilar) orasidagi iqtisodiy munosabatlarga aytiladi.

Riskni boshqarish tizimida boshqaruv subyekti bo‘lib o‘z faoliyatlari vositasida boshqaruv obyektiga bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi maxsus odamlar guruhi (tadbirkor, moliyaviy menejer, risk bo‘yicha menejer, sug‘urtalash bo‘yicha mutaxassis va bosh) gavdalanadi. Riskni boshqarish iqtisodiy faoliyatda maxsus soha bo‘lib, u xo‘jalik faoliyatining iqtisodiy tahlili, psixologiya, sug‘urta ishlari xo‘jalik qarorlarini optimallashtirish usullari sohasida chukur bilim talab qiladi.

Bu sohada tadbirkorning asosiy vazifasi - loyiha qanchalik daromadli bo‘lsa, uni amalga oshirishda risk darajasi shunchalik yuqori bo‘lishidan kelib chiqib, mazkur loyiha uchun daromad va riskning birikuvini optimal darajada ta‘minlovchi harakat variantini topishdan iborat bo‘ladi.

Bu yerda shuni qayd etish lozim-ki, ijtimoiy jarayonning ajralmas bo'lagi bo'lgan riskning mavjudligi, shuningdek, bu sohada qo'llanilayotgan boshqaruvga ta'sir vositalari shunga olib kelmoqdaki, riskni boshqarish qator hollarda maxsus mustaqil kasbiy faoliyat sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu turdagi faoliyatni ixtisoslashgan institutlar mutaxassislari, sug'urta kompaniyalari, shuningdek, moliyaviy, risk bo'yicha menjerlar sug'urta mutaxassislari amalga oshiriladi.

Risk bo'yicha mutaxassislarning bosh vazifasiga:

- kuchaygan risk sohalarini aniqlash.
- risk darajasilarini baholash;
- tashkilot (firma) uchun mos keluvchi risk darajasini tahlil qilish;
- zarur vaziyatlarda risk darajasini pasaytirish yoki undan himoyalaniish tadbirlarini ishlab chiqish;
- tavakkalchili hodisasi sodir bo'lganida undan ko'rilgan zararni maksimal darajada koplam bo'yicha tadbirlar ishlab chiqish kabilar kiradi.

Tadbirkorlik faoliyatining xususiyatiga qarab, risk sharoitida qaror qabul qilish yoki uni amalga oshirish bo'yicha aniq usul va uslublar ma'lum darajada farq qiladi, hamda firmaning maqsadga erish uchun tanlangan strategiyasi, konkrvt vaziyatga bog'liq bo'ladi. Shu bilan bir qatorda boshqaruv subyektlari uchun kulanma sifatida tavsiya etiluvchi risk nazariyasi va amaliyotini boshqarish bo'yicha bir qator asosli prinsipoari ishlab chi qilgan bo'lib, ularning asosiylariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o'z kapitalingiz imkoniyatidan ortiq xavf-xatarga yo'l kuymang.
- risk oqibati to'g'risida uylab ko'ring eki yetti o'lchab bir kesing.
- arziyas narsa uchun katta xatarga bormag.

Birinchi printsipni amalga oshirishning ma'nosi shuki tadbirkor tavakkli vaziyatda qaror qabul qilishida:

Agar ishi aksiga sodir bo'lsa ko'radigan zararini maksimal hajmini hisobga olishi uni kirayotgan kapitali va boshqa xususiy moliyaviy resurslar bilan

taqqoslab kelgusida ko'rilgan zarar inqirozga olib kelmasligini hisobga olish lozim.

Ikkinchi prinsipni amalga oshirish esa tadbirkor ko'rinish mumkin bo'lgan zarar miqdorini bilgan holda risk ehtimoli qanday uning oqibati nimaga olib kelishni aniqlashini hamda bu ma'lumotlar asosida tadbirkor risk xatari uchun mas'uliyatini o'z zimmasiga olish yoki shu mas'uliyatni o'zгалar (sug'urtalash orqali) zimmasiga yuklanish yoki shu tadbirni bajarishdan voz kechish to'g'risida qaror qabul qilishni talab qiladi.

Uchinchi prinsipni amalga oshirishda tadbirkor xatarga borishni risk qilishda uning nazarida tutayotgan natijalarni, yo'qotish hajmini hisobga olish lozim.

Tadbirkor uchun riskdan ko'rilgan zarar va foyda nisbatan qoniqarli bo'lsagina risk qilish to'g'risida bir qarorga kelish mumkin. Bu yerda shuni ta'kidlash lozim-ki, har bir yuqorida qayd etilgan nisbatni mos kelgan har bir aniq vaziyati xilma xil bo'lib u ko'plab omillarga ya'ni mulkiy holatga tadbirkorning risk xavf-xatari sohasidagi siyosati, taktika va strategiyasi loyiha vazifa va maqsadlariga bog'liq bo'ladi. Vaholanki, mas'uliyatining bu masalasi ham iqtisodiy va huquqiy jihatlar mavjud. Xo'jalik qarorlari bilan bog'liq risk dagi mas'uliyat masalalari, amaliy tajribalar va bu saxada to'plagan tajribalar to'g'risida batafsil to'xtalamiz.

Risk tushunchasi tabiiy fanlarda lab az ta'rifini topgan hamda matematik formularda ifoda etilgan. Ammo iqtisodiyot o'ziga xos hislat va xususiyatga ega. Shuning uchun "xo'jalik tavakkalchiligi" degan maxsus atamani ta'rifini berishimiz zarur. Keyingi yillarda ko'plab maqola va ilmiy ishlarda mualliflar tashkilotning xo'jalik faoliyati, rejalashtirish, bazar mexanizmi, ialab va taklif munosibatlarini qarab chiqishda xo'jalik tavakkalchiligi masalalariga katta e'tiborni qaratmoqdalar. Biz ko'plab hollarda, ilmiy xulosalarda yuqorida aytib o'tilgan sohalarda qarorlar qabul qilishda risk elementlarini hisobga olish zarurligini va xatto uni maqsadga muvofiqligini qayd etilganini kuzatdik.

Aksariyat mualliflar texnikaviy va xo‘jalik qarorlarini qabul qilishni risksiz amalga oshirib bo‘lmadigan g‘oyani ilgari surmoqdalar chunki riskni tan olmaslik, rivojlanishga sun‘iy to‘siq kuygan bilan barobardir. Biz ishlari bilan tanishgan yana bir guruh mualliflar: riskning mohiyati - maqsadga erishishda ko‘riladigan zararda emas. Balki maqsadga erishish uchun yo‘nalishni o‘zgartirish to‘g‘risida qabul qilingan qarorlar uchun yaratilgan imkoniyatda degan g‘oyani ilgari suradilar. Tavakkalchilik tushunchasini ko‘rinishi mumkin bo‘lgan zarar imkoniyati darajada tor ma’noda talqin qilinishi uni iqtisodiy sohada to‘g‘ri qo‘llanilishini ancha cheklab qo‘yadi.

Shuni ham qayd etish lozimki, ba‘zi iqtisodchilar so‘zma-so‘z “risk” va “noaniqlik” terminlar tushunchalari orasidagi farqni izlashadi. Noaniq vaziyatlardan risk vaziyati sifatida sodir bo‘lishi ehtimol bo‘lgan va xatto baholangan noma‘lum hodisalar qaraladi. Ayni paytda sodir bo‘lishi ehtimolini oldindan bilmagan noaniq vaziyatlar eni biz an‘anaviy usullar bilan bartaraf etalmagan vaziyatlarni – “noaniqlik” deb ataymiz. Bundan ancha mashxur bo‘lgani “vis major” (engilmas to‘siq) bo‘lib uning sodir bo‘lishi hamma vaqt to‘la tasodifdir.

Shuni qayd etish lozimki, rejalashtirilgan kelgusi natijalardan chekinish hamma vaqt zarar ko‘rish bilan bog‘liq bo‘lmay, goxo qo‘shimcha daromad ham keltiradi. Shunga ko‘ra so‘z tushumlar tavakkalchiligi to‘g‘risida ham ketishi mumkin, ya‘ni xarajatlar qilish tavakkalchiligi bilan bir qatorda, qo‘shimcha daromad (foyda) olish tavakkalchiligi ham mavjud.

Oldindan rejalashtirilgan iqtisodiy o‘shida tasodifiy omillar ta‘sirini tan olinishi, kutilgan vaziyatni sodir bo‘lishini orkaga surishi, eki uni mazmun-mohiyatini o‘zgartirishi mumkin-ki, u o‘z-o‘zidan kun tartibiga, xo‘jalik tavakkalchiligi muammolarini qo‘yadi. Iqtisodiyotni davlat boshqaruvi sharoitida 2 turdagi xo‘jalik tavakkalchiligi mavjud, aynan xalq xo‘jaligi tavakkalchiligi (global, umumiy) va tashkilot doirasidagi risk (lokal, mahalliy) bo‘lib, ular dialektik yagona qarama-qarshilikda turadi, bir-birini tuldiradi, bir-biriga ta‘sir etadi, ayni paytda ma‘lum darajada avtonom holda uchraydi.

Ular shuningdek, o‘zaro qarama-qarshimayl, ragbatlarni tashuvchi hamdir, ayniksa u iqtisodiy muxit ikkala risk vaziyatini vujudga keltirish uchun bir xil imkoniyat yaratganda yaqqol namoen bo‘ladi. Risk elementlarini paydo bo‘lish imkoniyatlari nafaqat yirik yo‘qotishlarda ifodalanadi, balki birinchi navbatda katta daromad olishda ham gavdalanadi.

Shuning uchun ham barcha xo‘jalik raxbarlari riskga borishadi. Bir xil sharoitda olinadigan katta daromad-jadval rivojlanish natijasidir. Riskni hisobga oluvchi rejalashtirilgan tadbirda ijobiy natijaga erishishni ta‘minlovchi sharoit yaratish-murakkab ish. Bu sharoit birinchi navbatda iqtisodni boshqarish tizimi bilan belgilanadi.

Davlat tomonidan boshqariluvchi iqtisodiyotni boshqarish tizimida katta rolni (katta hajmda) tashkilotlar o‘ynaydi. Ular nafaqat o‘zlari ishlab chiqaruvchi mahsulotlar miqdorini belgilaydi, ya‘ni kelgusida ularni sotilishga riskga boradi va shuning uchun ham tashkilot rivoji uchun yo‘naltirilgan bir qism mablag‘ularning xususiy qarorlari ixtiyorida bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda iqtisodiy shart sharoit tashkilot darajasida, shuningdek xalq xo‘jaligining barcha darajasida jadval rivojlanish bilan bog‘liq riskni qabul qilish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Riskning ikki (global va lokal) turini yana ikkiga ajratish mumkin :

- uzoq muddatli (rivojlanish bilan bog‘liq risk);
- qisqa muddatli (konyunkturali) risk.

Endi quyidagi qiziqarli xulasaga kelamiz; to‘g‘rixulosa sxemali va ixchali ; ya‘ni uzoq muddatli risk (ya‘ni rivojlanish bilan bog‘liq risk) hammadan oldin xalq xo‘jaligining barcha darajasida qarorlar qabul qilish uchun xarakterli bo‘lsa, qisqa muddatli (konyunkturali) risk bosh darajada lokal riskga xosdir, ya‘ni tashkilot darajasidagi qarorlar tavakkalchiligidir. Lekin bunday xulosa bizni uta noto‘g‘riyo‘nalishga olib borishi mumkin. Bir tomondan u xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarini rivojlantirishda kon’yunktur imkoniyatlardan foydalanish va uni ta‘rifini o‘z ichiga olmaydi, ikkinchi tomondan tashkilot oldida istiqbolli rivojlanishni busib qo‘yadi.

Xalq xo‘jaligining barcha tarmogi, alohida tashkilot rivoji uchun bunday xulosaning naqadar salbiy ekomligini quyidagi misolda aniq ko‘rish mumkin .

Tashkilot ishlab chiqarishdagi o‘zini tutgan urnidan kelib chiqib, kon‘yunktur o‘zgarishga jadal moslashdi, deylik, lekin u buni fakatgina o‘zini joriy rejalarini barqaror kon‘yunktur intilishni inobabga ishlab chiqish olib orqali amalga oshiradi.

Qaror qabul qilishning bu jarayoni nafaqat o‘z imkoniyatlarini hisobga olishga tayanishi, balki shunday strategiyani ishlab chiqishi kerak-ki, u “hamkor”lar, hamda raqiblarning xatti harakati va qabul qilishi mumkin bo‘lgan qarorlarini ham hisobga oladi. Faqat bunday muljallarni obyektiv baholash orqaligina tashkilotni kelgusi muvafakiyatini ta‘minlash mumkin.

Maxsus adabiyotlarda risk turlarini boshqa usulda sinflarga ajratish uchraydi. Ular uch yirik guruhdan iborat bo‘lib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi :

- xo‘jalik tavakkalchiligi;
- insonning o‘zini tabiati bilan bog‘liq risk;
- tabiiy omillar bilan bog‘liq risk.

Bu risk eng sodda qarordan tortib eng murakkab qarorgacha barchasini ajralmas hislati ekanini yaqqol namoyon etadi.

Qolaversa, “xo‘jalik tavakkalchili”gi tushunchasi o‘z tarkibiga bevosita tabiat omillari bilan bog‘liq riskni hamda keyingi 2 turdagi riskni iqtisodiy oqibatlarini biriktiradi.

Ayni paytda jamiyatning iqtisodiy hayoti inson tabiati va tabiiy omillar bilan bog‘liq riskga aks ta‘sir ko‘rsatadi va ularning mazmunini o‘zgartiradi. Bu o‘zaro bog‘liqlikda bir qancha ta‘sir etuvchi omillar shakllanadi masalan “inson tabiati bilan bog‘liq riskda quyidagi elementlarini (masalan : kasallik, baxtsiz hodisa, ulim, kobiliyat, xayrixoxlik va boshqalar), “iqtisodiy” elementlarini (masalan : ish kuchini kunimsizligi, kamomad, o‘zlashtirish, ishchilarni malaka darajasi, iqtisodiy manfaatdorlik) kabilar.

Qayd etib o'tilgan risk turlaridan xo'jalik tavakkalchiligi uchun ancha muhimi bu tabiat omillari bilan bog'liq risk bo'ladi, tabiiyki u ishlab chiqarishi kimyoviy biologik va boshqa tabiiy jaryonlar bilan bog'liq bo'lsa.

Xo'jalik tavakkalchiligi ham 2 turga : Muvaqqat va obyektiv (hududiy)ga bo'linadi. Masalan: Muvaqqat risk mahsulot ishlab chiqarish jarayonida keraksiz bo'lib qolganda paydo bo'ladi, u holda ishlab chiqarish to'g'risidagi qaror mahsulot uchun talab barqaror bo'ladi deb hisoblanadi.

Obyektiv risk mazkur hududda, aniq bozorda ishlab chiqarilgan mahsulot sotilmay qolganida paydo bo'ladi. Bu hol asosan tashqi savdo muammolari, xalqaro bozor konyunkturasiga ta'sir oqibatida vujudga keladi. Biz endi xo'jalik tavakkalchiligini ta'kidlab o'tilgan yuqoridagi turlarining alohida holda xiyolat va xususiyatlariga to'xtalamiz.

Xo'jalik tavakkalchiligi kategoriyalari noaniq sharoitlarda ishlab chiqarishni rejalashtirish, iqtisodiy qonunlar tavsifi, ishlab chiqarish jarayonlari, tadbirkorlik daromadi kabi siyosiy, iqtisodiy tushuncha va masalalar bilan bog'liq, uning tahlili nafaqat ta'kidlangan kategoriyalarni tadkik etish uchun balki mustaqilkategoriya sifatida ham zarur.

Tadbirkorlik daromadini tadqiq etishdagi risk to'g'risida klassik nazariyotchilar (Senior, Mill) boshlanishda tadbirkorlik daromadi strukturasi foiz (kiritilgan kapitalga nisbatan xissa sifatida), tadbirkorning ish xaki, va nixoyat risk uchun to'lov (tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq risk imkoniyatlarini koplasi misolida) kabi bo'laklarga ajratdilar. Natijada ko'pchilik xorijiy iqtisodchilar (Samyuel Rod, Seligman, Sey, Klark va boshqalar) tadbirkorlik daromadini bevosita risk nuqtai nazaridan turib ya'ni tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq riskni baholay olishda deb ifodalamoqda.

Risklarni boshqarish rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida integratsion bir faoliyat hisoblanib, riskni baholash, strategiyalar va uni boshqarish uchun xavflilik darajasini kamaytirish, boshqaruv resurslaridan foydalanish demakdir.

Ba`zi an`anaviy riskni boshqarishda jismoniy yoki yuridik sabablarini (masalan, tabiiy ofatlar yoki yong`in, baxtsiz hodisalar, o`lim) keltirib chiqadigan riskga qaratilgan bo`ladi.

Moliyaviy xavf(risk)ni boshqarish, boshqa tomondan, moliyaviy kotirovka yordamida boshqariladi. Risklarni boshqarish maqsadi biron bir oldindan tanlangan domenga bog`liq turli risklarni kamaytirish hisoblanadi. Bu, atrof-muhit, texnologiya, odamlar, tashkilotlar va siyosiy vaziyatlar oqibatida ko`plab turdagi tahdidlarga aytish mumkin.

Risklarni boshqarish turli usullarda va mavjud riskni bartaraf etish, oldini olish yoki riskni kamaytirish mumkinligidir. Bunda texnik omillardan foydalanib, riskni kamaytirish va tahlil qilish hisoblanadi. Risklar bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida tashkilotlar faoliyatining xarakterli tomoniga ta`sir qiladi.

Risklarni boshqarishning maqsadi ya`ni, mumkin bo`lgan risklarni boshqarish ularning yuzaga chiqish ehtimolini kamaytirish yoki ularning ta`sirini kamaytirish hisoblanadi. Shuningdek, o`zaro bog`langan va faoliyati muntazam takrorlanib turadigan faoliyatlar to`plamidir. Risklarni boshqarish maqsadi, muammolar va salbiy holatlarni oldini olish, inqirozni oldini olish va kutilajak muammolarni oldini olishdan iborat. Risklarni boshqarish to`rt bosqichdan, ya`ni riskni aniqlash, baholash, risk tashish (yoki kamaytirish) va risk monitoringidan iborat.

Shu nuqtai nazardan turli sohalarda risklarning ko`plab turlari mavjud:

- iqtisodiy va moliyaviy risk;
- kredit riski;
- investitsiya riski – biror korxonada rentabelligini baholash va investitsiyaning ishonchliligi;
- sug`urta va qayta sug`urtalash riski - da`volarini riski va ehtimollikning biror hajmi bo`yicha baholash;
- loyiha risklari;
- bozor risklari;
- texnik risklar;

- ijtimoiy risklar;
- operatsion risklar va boshqalar.

Risklarni boshqarish uchun, riskni tahlili muhim ahamiyatga ega. Risk darajasi tahlili kompaniyalarning qay darajada o`z aktivlarini boshqarishdan kelib chiqib bir necha usullar asosida amalga oshiriladi. Risklarni boshqarish asosiy tamoyillarini quyidagi ma`lumotlari orqali ham ifodalash mumkin:

1. Har bir inson faoliyati davomida ayrim risklarga duch keladi;
2. Risk mavjud bo`lmagan tashkilotlarda risklarni boshqarish uchun javobgarlik boshqarish bo`ylab taqsimlanadi. Eng yuqori mas`uliyat kompaniya egasiga, rahbar va yuqori boshqaruv vakillari o`rtasida tabiiy taqsimlanadi.

3.2. Risklarni boshqarishda menejerlarning roli

Har qanday korxonada risk bilan birgina menejrning o`zi kurashishi samarasiz, chunki kichik tashkilotlarda risklarni boshqarish uchun javobgarlik, rahbarlar darajasida faollashdi. O`rta va yirik tashkilotlar javobgar individual menejerlar orasida taqsimlanadi. (Masalan, aksiyadorlik jamiyatlar, sug`urta kompaniyalari, neft-kimyoy va energetika sanoati, aviatsiya va kosmik sanoati, transport kabi) yuqori risk muhitda faoliyat yuritadigan yirik tashkilotlar va tashkilotlarda belgilangan mutaxassis (riski menejeri) ish olib boradi. Risk (zarar), shuningdek qarshi ta`siri, moliyaviy faoliyatda bilinadi va moliyaviy rejalashtirish ta`siriga ega bo`lishi mumkin, deb deyarli har doim menejerlar tomonidan takrorlanadi. Risklarni boshqarish eng yaxshi samara bergan usullar va metodik orasida quyidagilarni keltirib o`tishimiz mumkin:

Bazel I, Bazel II, Bazel III - aksiyadorlik jamiyatlarning operatsion riski uchun kapitalining yetarlilik darajasini ochib beruvchi standartlar

CCA (sabab-oqibatlar tahlili) - FTA va ETA;

CLA (CHECKlist tahlili).

Aniqlash va riskni baholashda ilmiy modellashtirish tuzilmalari

- Coria (Core Impact baholash);
- CPQRA (Kimyoviy jarayonlar miqdoriy risklarini tahlili);

- Cramm (CCTA risklarni tahlili va boshqarish usuli);
- ChR (doimiy riskni yaxshilash);
- ETA (Voqealar daraxti tahlili);
- EWRM (Enterprise-Wide Risklarni boshqarish);
- FTA (Xato daraxti tahlili);
- HRA (Inson ishonchligi tahlili);
- PHA (dastlabki risk-tahlili);

Risklarda sodir bo`lish ehtimolligi bo`yicha usullar

- RIPRAN (Loyiha riski tahlili);
- RR (nisbiy risklilik tahlili);
- SA (Risksizlik Auditi);
- W-I (“nima-agar” tahlil).

Riskni boshqarishda tayor mahsuloti bo`lmaydi, lekin uning uslublari risni kamaytirishni har hil yo`llari va qo`yilgan topshiriqni zudlik bilan bajaruvchi rejalari har qanday riskli munosabatlarni oldini olishga yordam beradi. Hosil bo`lgan yoki yuzaga kelgan risklarni oldini olishda yoki boshqarishda riskni boshqarish aniq va operativ bo`lishi muhim rol o`ynaydi.

Operativ boshqarish - bu yuzaga kelgan hodisalarni mantiqiy tomondan o`ylab o`tirmasdan, qisqa vaqtda shu muammoni yechishni to`g`ri yo`lini topishdir.

Aniqlik – bu riskli munosabatlarda yuzaga kelgan aniq muammolarni yechish tushuniladi.

Riskning ta`siriga yuqoridagi ikki muhim yo`nalishdagi uslub yordam bermasa, ya`ni risk darajasi kamaymasa yoki ta`sir doirasi kengayib borsa u holda riskni boshqarishda evristik uslubdan foydalanish mumkin. Bu uslub orqali riskni mantiqiy jihatdan fikrlash, hayotiy tajribalardan xulosa chiqarish va aniq mezonini ishlab chiqish mumkin. Evristik uslubda quyidagi fikrlar asos bo`ladi:

- 1) O`z kapitalingizga nisbatan, ko`p katta riskli munosabatlarga bormang;
- 2) Kam daromadli, ko`p riskli munosabatga borish mantiqqa mos kelmas;
- 3) Yuzaga kelgan riskli munosabatlarda doimo to`g`ri uslub tanlash zarur.

Riskni boshqarishning ob`ektiv zarurligi quydagilar bilan tavsiflanadi:

Birinchi, ishonchli texnologiyalar bo`lishidan qat`iy nazar yengil va og`ir sanoat zavodlarini operativ boshqarish jarayonida ham xavfsiz ishlashini ta`minlash uchun juda muhim omil hisoblanadi.

Ikkinchi, bozorlar va tarmoqlarni iqtisodiy erkinlashtirish tufayli rahbarlar tomonidan bosimo`tkazishi, boshqaruv xodimlari va tashkilotning ham iqtisodiy tejamkorligini oshirish va daromadlilikini ko`paytirish natijasida sohalarida tashkiliy tuzilmasida o`zgarishlarga olib kelishini oldini oladi. Shu bilan birga operativ ahamiyati xodimlar sonini kamaytirish kabiish jarayonini sustlashtiruvchi omillardan holi bo`lishdir.

Uchinchi, kichik va o`rta kompaniyalar uchun, muayyan qo`llab-quvvatlash zarurligi shundaki, sanoatning turli tarmoqlarida tajribasizlik tufayli kelib chiqadigan avariya risklarni boshqarishning muhimligini ko`rsatadi.

Bugungi kunda, samarali risklilikni boshqarishning muhim bir elementi sifatida qaraladigan holat bu *-operativ boshqarish* (Hess va Gaertner tomonidan 2006 yilda ilk bor fanga kiritilib amaliyotda qo`llanilgan).

Risklarda operativ boshqarish - muddatli risklilikni boshqarish, risksizlik ko`rsatkichlarini bir yuqori darajada erishish maqsadida rejalashtirish, tashkilot, boshqaruvda hamda jismoniy shaxslar va ish faoliyatini nazorati bilan bog`liq barcha tadbirlar to`liq yuqori sifatga erishish, ya`ni, yuksak darajada rivojlangan xavfsizlik madaniyatini targ`ib qilish muhim ahamiyatga ega.

Risklilikni boshqarish muayyan tashkilotda cheklangan, ammo kompaniyaning butun xavfsizlikni o`z ichiga oladi degani emas. Ya`ni riskni boshqarish kompaniya rahbariyati darajasida javobgarlik demakdir.

Ba`zan riskni boshqarish xavfsizlik boshqaruvining bir turi sifatida ko`riladi, lekin amalda risklarni boshqarish xavfi asosiy va muhim qismi hisoblanadi. Bundan tashqari, o`z ichiga olgan boshqa masalalar xususan boshqarish, moliyaviy xatarlar, eksport va import xavflari tabiiy ofatlar ham risklarni boshqarish jarayonida albatta hisobga olinadi.

3.3. Risklarni boshqarish holatlari

Risklarni boshqarishda infrastrukturaviy holat bo'yicha turlari:

- RMF (risk Menejmenti) - Standart va texnologiya Milliy instituti tomonidan ishlab chiqilgan;

- MoR - mumkin bo'lgan risklarni aniqlashning amaliy analitik metodlari.

Ularni orasida:

- Brainwriting;

- Enterning;

- SMART - maqsadlar va takliflar tahlili;

- SWOT tahlil;

- VRIO tahlil.

Risklarni boshqarish sohasidagi standartlarga quyidagilar kiradi:

- ISO 14971 (Tibbiy asboblar);

- ISO 16085:2006 - tizimlari va dasturiy ta'minot muhandislik - Risklarni boshqarishda hayotiylik jarayonlari;

- ISO 31000 - risklarni boshqarish - tamoyillari va ko'rsatmalar;

- IEC/ISO 31010 - Risklarni boshqarish - Risklarni baholash texnikasi;

- ISO Guide 73: 2009 - Risklarni boshqarish yo'riqnomaga asosan olib borilishi;

- OHSAS 18001- Ishchilar sog'lig'ini saqlash va risksizlikni baholash.

Har bir inson hayoti davomida muqarrar risklar va hatarlarga uchraydi bu aniq mavjud. U davlat boshqaruvida ham, xususiy sektorlarda ham keng ma'noda (sug'urta, manfaatdor qarab, texnik foydalanish xavfi ko'plab qabul ta'riflar ham bor) uchrashiga sabab bo'ladi.

Barcha ta'riflar, umumiy tushuncha natijalari noaniqlik hisoblanadi. Ba'zida ular ixtilof bo'ladi va qanday qilib natijalarini tavsiflovchi xususiyatlar faqat salbiy oqibatlariga ega bo'lib, ba'zi paytda, xavfni tasvirlab boshqalari esa neytral bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Riskning yana bir tavsifi quyidagi ko'rinishga ega:

1. Xavf kelajakda bo`ladigan noaniqlikni anglatadigan tadbirlardir. Bu noaniqlik bilan ehtimollikning ifoda etishi va risk tashkilotning maqsadlariga erishishiga ta`sir qiladi.

2. “Ehtimollik”, deb minimal, miqdoriy yoki sifat jihatdan analizning ayrim shaklida qaror qabul qilish uchun zarur bo`lgan tashkilotning maqsadlariga erishishida duch keladigan asosiy risklarni yoki tahdid sifatida tushunish kerak.

Har bir xavf (risk) uchun, ikki hisoblar talab qilinadi:

- uning ehtimoli yoki kutilayotgan risk darajasi;
- ta`siri qay darajada yoki oqibatlari hisobi.

Nihoyat, u ba`zi tashkilotlar uchun, xavfni boshqarish masalalariga qo`llaniladigan usullar deb e`tirof etiladigan salbiy yoki kutiluvchi oqibatlarga olib kelishi uchun oldindan belgilangan yo`llarga aytiladi. Bu turdagi korxonalar yoki tashkilotlar uchun, ehtimollikning biror bir funktsiyasi (masalan, tasodifan ehtimollik) deganda xavfni anglatadi. Xavf ta`rifi esa salbiy yoki istalmagan hodisa, va zo`ravonlik yoki hodisaning oqibatlari kattaligi bo`ladi bu esa ularning muayyan ijtimoiy qarorlar qabul qilish kontekstlarida ko`proq tegishlidir.

Ikki xil risklilikni boshqarishning tamoyillarini ko`rishimiz mumkin:

1. Xavfsizlikni boshqarishni o`rnatish va natijaga asoslangan tadbirlar bo`lmasligi kerakligi;
2. Muayyan tashqaridan kutiladigan risk natijalari va shu xavfsizlik tizimlarini ishlab chiqish hamda ta`minlash tamoyili.

Riskni boshqarishda xavfning tabiati jihatidan ham tahlil qilinib uni yanada kamaytirish uchun uchun ko`pgina chora tadbirlar qo`llaniladi.

Nazorat savollari

1. Riskning yirik guruhlarining mohiyati?
2. Bazel I, Bazel II, Bazel III qanday standartlar?
3. Risklarda sodir bo`lish ehtimolligi bo`yicha qanday usullar ?
4. Risklarni boshqarish sohasidagi standartlar qaysilar?
5. “Ehtimollik”, deb nimaga aytiladi?

6. Operativ boshqarish nima?
7. Risklilikni boshqarishning tamoyillari qanday?
8. OHSAS 18001 nima?
9. Loyiha risklari qanday risklar?
10. Moliyaviy xavf(risk)ni boshqarish qanday amalga oshiriladi?

IV BOB. RISKLARNI BOSHQARUV USULLARI VA INSTRUMENTLARI

4.1. Risklarni boshqarishda “zarar kvotasi”

Quyida biz riskni boshqarish uchun ko‘pincha sug‘urtalashdan foydalaniladi. Buning uchun rezerv fondini o‘lchovini ma’lum ishonch darajasi bilan statistik usul bilan hisoblash mumkin.

Quyidagi ikki savolni belgilaymiz.

1. Kelajakda mumkin bo‘lgan ziyonni koplash uchun sug‘urta orqali yigilgan rezerv fondini xatmini aniqlash?

2. Rezerv fondini tashkil etishda uchraydigan risk quyi hollarda.

A) agar rezerv fondi yetarli bo‘lmay yetishmagan summani 100% qarz orqali koplash mumkin.

B) ortiqcha rezerv fondini saqlash uchun to‘lov 100% stavkada bo‘lsa.

Birinchi savolni ko‘rib chiqamiz. Buning uchun “zarar kvotasi” tushunchasini kiritamiz. “Zarar kvotasi” keltirilgan zarar summasini yig‘ilgan sug‘urta to‘lovlari nisbatini olamiz:

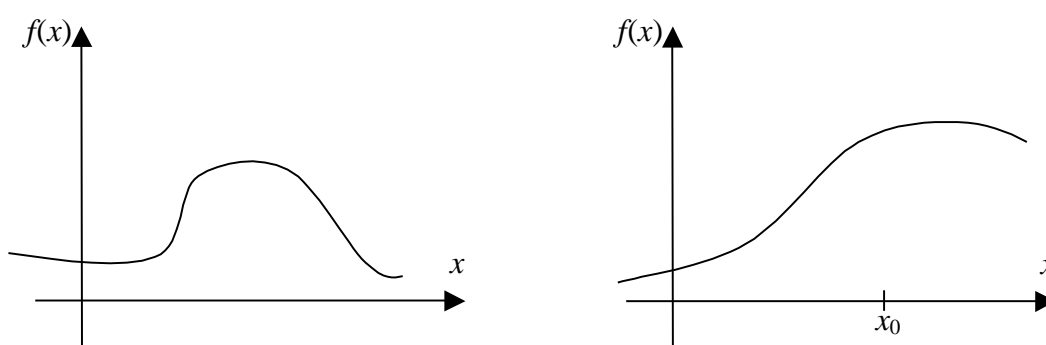
$$\text{Zarar kvotasi} = \frac{\text{Zarar summasi}}{\text{Sug‘urta to‘lovlari summasi}} \quad (1)$$

Sug‘urta tashkilotlari uchun turli yillarda zarar summasi zarar kvotasi orqali belgilanadi ma’lum davr uchun zarar xatmi aniqlash uchun shu davr zarar kvotasini tahlil etish natijasida aniqlash mumkin. Bu axborot esa unga tasodifiy holatlar ta’siri natijasida yuzaga kelishini ko‘ramiz. Shu bilan birga bu tasodifiy qiymatini taqsimot qonunini aniqlash mumkin.

Asosiy masala agar biz kelasi yilda zarar kvotasi qancha bo‘lishini bilsak unda biz zaxira fondining aniq qiymatini aniqlashimiz mumkin. Kvotasini sug‘urta to‘lovlari summasiga ko‘paytirib rezerv fondining xatmini topamiz.

Shunday qilib, biror ishonchdarajasi bilan zarar koplaydigan rezerv fondining hajmini aniqlash masalasi quyidagi masala zarar chegarasini (kvotasini) shunday miqdorini aniqlash kerak u avvaldan hisoblangan kvota miqdoridan ko'p bo'lmasin.

O'tgan yillar uchun zarar kvotasi miqdori tasodifiy omil sifatida aniqlab uni taqsimot grafigini zichlik va taqsimot funksiyalarni ifodalash mumkin. Agar x bilan zarar kvotasi miqdorini belgilasak unda $f(x)$ zichlik $F(x)$ taqsimot funksiyalari quyidagi ko'rinishni oladi.

2-rasm. Zarar kvotasining ko'rinishlari

$F(x)$ -ning x -nuqtadagi qiymati $X < x_0$ bo'lish ehtimolini aniqlaydi
 $F(x_0) = P(X < x_0)$

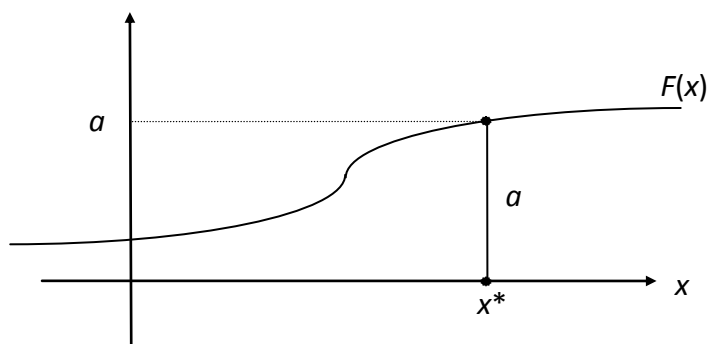
Masalan $x^* = 0,55$ va $F(0,55) = 0,80$ bo'lsa unda zarar kvotasining miqdori 0,55 kichik bo'lish ehtimoli 0,80 teng bo'ladi ya'ni ishonch darajasi 80% bilan zarar kvotasi 55% hajmida rezervlansi biz shunday mablagga ega bo'lamiz kim u bilan 80% holatda yuzaga kelgan zararni qoplay olamiz.

Agar taqsimot funksiyasi $F(x)$ va zaruriy ishonch darajasi a belgilangan bo'lsalar unda bizni vazifamiz shunday x^* topish kerak.

$$F(x^*) = a$$

bulsin.

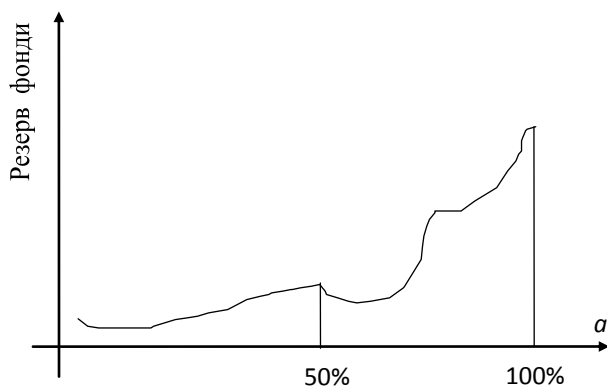
Grafikda x^* ni $F(x)$ ning a -ga munosib qiymatdagi grafikdagi nuqtasini ox o'qiga proyeksiyasini tushirib topamiz.

3-rasm. Kerakli rezerv fondining ko'rinishi

x^* -ning qiymati kerakli rezrev fondini qiymatini beradi.

Rezerv fondining miqdorini o'zgartirishning ishonch darajasi quyidagi ko'rinish orqali bajariladi.

4-rasm. Rezerv fondining miqdorini o'zgartirishning ishonch darajasi

Yana quyidagi misolni ko'rib utamiz Biz o'rganayotgan obyektlarning sug'urtalash bitimi emas deb olamiz chunki turli "tarmoqlarda" kutiladigan zararlar hajmi turlichadir. Masalan davlat tasorufidagi tarmoqlar uchun 30% atrofida, qishloq xo'jalik tarmoqlarida 100% tashkil etadi. Turli olimlarning tarmoqlarga ta'siri ham turlichadir. Ehtimollarning taqsimoti tarmoqlar ichida biroz qiyinlik tugdiradi agar tarmoqlar ulushi xalq xo'jaligi strukturasi o'zgaruvchan bo'lsa.

Masalan: Hisoblash qiyinchiliklar quyidagicha engib utiladi har bir tarmoq uchun alohida zichlik funksiyasi aniqlanadi keyin umumiy zichlik funksiyasi quyidagicha olinadi.

$$f(x) = \frac{d_1}{D} f_1(x) + \frac{d_2}{D} f_2(x) + \frac{d_3}{D} f_3(x) \quad (2)$$

$$F(x) = \frac{d_1}{D} F_1(x) + \frac{d_2}{D} F_2(x) + \frac{d_3}{D} F_3(x) \quad (3)$$

bu yerda d_1, d_2, d_3 - tarmoqlarning sug'urta to'lovlari $D = d_1 + d_2 + d_3$, $f_i(x)$ tegishli tarmoqlarning funksiyalari.

To'la Gosstrax bo'yicha zarar kvotasining yillik taqsimoti kerak bo'lsa uning uchun zarar kvotasining taqsimot qonuni va uning parametrlari ma'lum bo'lishi kerak edi.

Barcha tarmoqlar tahlili uchun zarar kvotasi 1967y (1968y) dan 1973 yilgacha ma'lum edi. Bu 6-7 tarmoqlar nuqtalari uchun taqsimot qonunini tipini matematik kutilma dispersiyasini aniqlash imkondan tashqari edi.

1970-1973yillar uchun berilganlar asosida taqsimot qonuning aniqlash mumkin edi, chunki har bir tarmoq uchun zarar kvotasining 20 qiymatiga (4 sektor uchun 80 ko'rsatgichga) ega edik. Agregirlashga qishloq xo'jalik ssktori uchun 150 ko'rsatgichga ega edik.

Bu berilganlar asosida xalq xo'jaligi darajasida zarar kvotasining taqsimot qonunini aniqlashga ega bo'ldik.

Ma'lumki zarar kvotasining taqsimotqonuni va uning parametrlari viloyat darajasida o'zaro turlicha bo'lishi mumkin va mamlakat taqsimot qonuni va parametrlariga uxshash bo'lmasligi ham mumkin. Ammo o'zaro katta farq qilish ehtimoli juda kichik.

Olingan axborotlarga asoslangan holda shuni aytish mumkin ayrim tarmoqlar ichida zarar kvotasiga berilganlarning viloyatlarga tegishli ekanligi katta ta'sir yetkazmaydi.

Shu sababli zarar kvotasining taqsimot qonuni x sug'urta to'lovlari tasodufiy miqdor sifatida barcha viloyatlar uchun bir xil deb qabul etamiz x -tasodufiy miqdorning matematik kutilma va dispersiyalarning $M(x)$ va $D(x)$ bilan belgilaymiz.

d_1, d_2, \dots, d_{20} turli viloyatlar uchun sug'urta to'lovlari mablagi bo'lsin. Unda butun mamlakat zararlar kvotasini quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$Y = \frac{d_1 x_1 + d_2 x_2 + \dots + d_{20} x_{20}}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}}$$

$$E(Y) = \frac{d_1 E(x_1) + d_2 E(x_2) + \dots + d_{20} E(x_{20})}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} = \frac{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20}) E x_{(k)}}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} = E(x) \quad (4)$$

$E(x_i) = E(x)$ bo'lgani uchun

$$D^2(Y) = \frac{d_1^2 D^2(x_1) + d_2^2 D^2(x_2) + \dots + d_{20}^2 D^2(x_{20})}{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20})^2} = \frac{d_1^2 + d_2^2 + \dots + d_{20}^2}{(d_1 + d_2 + \dots + d_{20})^2} D^2(x) \quad (5)$$

$$C_i = \frac{d_i}{d_1 + d_2 + \dots + d_{20}} \text{ belgilasak,}$$

$$D^2(Y) = (c_1^2 + c_2^2 + \dots + c_{20}^2) D^2(x) \quad (6)$$

$$c_i < 1 \quad c_i^2 < c_i \quad (c_1^2 + c_2^2 + \dots + c_{20}^2) < c_1 + c_2 + \dots + c_{20} = 1$$

$D^2(Y) = D^2(x)$ bo'ladi.

Bunday mamlakat bo'yicha zarar kvotasining Dispersiyasi viloyatlar dispersiyasidan kichik bo'ladi.

Endi katta miqdordagi berilganlarni kayta ishlov berishda uchraydigan qiyinchiliklarni qanday engib o'tishni o'rganamiz.

Axborotlarni ishlov berishda tasorufidangi xo'jaliklar berilganini birgalikda olindi, chunki mulkdorlik ko'rinishi zararga ta'sir etuvchi omil bo'lmaydi.

Yana yillik o'rtacha zarar kvotasi qariyb o'zaro tengdir qishloq xo'jaligi kooperativlarning o'rtacha zarar kvotasi biroq kichikrokdir. Chunki qishloq xo'jaligi uchun ko'rilgan yillar biroq "omadli" edi, bunday kooperativlarni ko'plab sug'urtalashdi, davlat xo'jaliklarini esa yo'q.

Tarmoqlar zarar kvotasining matematik kutilma va dispersiyalarni hisoblashda keskin farq etuvchi zarar kvotalarining qiymatlari ayrim qiyinchiliklar yaratdi. Masalan oblastlar bo'yicha davlat korxonalarini zarar kvotalari o'zaro 10-50% o'zaro farq etsa ayrim yillarda shunday viloyatlar uchrar edikim zarar kvotasi 800% tashkil etadi.

Agar bu zarar kvotasi 800% hisobga qo'shsak dispersiyani o'zi 70-80% tashkil etadi ammo bu holat 100 yilda bir marta yuzaga keladi. Agar bu qiymatni e'tiborga olinmasa, tanlanma o'zgarib matematik kutilma va dispersiyaning qiymati kamayib ketadi.

Buning uchun sodda yo'l topiladi keskin o'zgaruvchi qiymatlar chegarasini belgilab kuydik (masalan davlat tasorufidagi xo'jaliklar uchun 100% qishloq xo'jalik korxonalarini uchun 200%).

Taqsimot tiplarini o'rganish shuni kursadiki biz o'rganayotgan miqdor gamma taqsimotga yaqinroq ekan. Uning zichlik funksiyasi.

$$f_{\gamma}(x/\lambda, p) = \frac{x^{p-1} e^{-x/\lambda} \lambda^p}{\Gamma(p)} \text{ bo'lib}$$

$$(7) \quad E(x) = \frac{p}{\lambda} \quad D^2(x) = \frac{p}{\lambda^2} \quad p, \lambda \text{ lar taqsimot parametrlari.}$$

4.2. Tijorat riski va uni tahlil qilish yo'llari

Tijorat tavakkalchiligini tahlil etish uchun iqtisodiy sistemani ayrim elementlarga quyi sistemalarga ajratib matematik metod, usullar, modellardan foydalanib shu bilan birga mutaxassislar tajribasi va eksperimental hisoblash texnikasini amalda kullab aniqmaslikni har bir sohaga elementlariga bog'liq ravishda tahlil etish mumkin. Shunday qilib riskni tahlil etish nazariyasidan foydalanib bajariladigan faoliyatining natijasining ehtimolini avvaldan aniqlab riskka iqtisodiy matematik modelardan foydalanib baholani mumkin. Bu metod va modellar asosida risk darajasini pasaytirish yoki uning bo'lajak xavfidan kutilish mumkin. Ya'ni bu metodlar asosida tadbirkor o'z faoliyati natijasiga foydali bo'lgan qarorga kelishi mumkin. Yaponiya, AQSH iqtisodida firmalar, tashkilotlar, kompaniyalar iqtisodining o'sish jarayonida ko'plab ishlab chiqarishda riskka bog'liq bo'lgan faoliyat yuritib risk strategiyasini tuzadilar. Buning uchun korxonalar kelajagini aniq tahlil etib, zamonaviy, sistemali rejalar tuzib, uni sivilizatsiyalashgan biznes va marketingga asoslangan holda tuziladi. Tavakkalchilik tijoratda xaqiqiy yo'nalishini aniqlab beradi.

Tijorat riskni tahlilini risk darajasini minimallashtirish uchun korxonalaraxbarining birinchi vazifasi kaysi miqdorda mahsulot ishlab chiqarish va ishlab chiqarilgan mahsulotni kaysi bozorda sotishni aniqmaslik sharoitida aniqlab olmogini zarur. Bunday faoliyatni oldi sotding bashorat etish ehtimollik xarakteriga ega, ya'ni bashorat etilgan bajarilishi ham bajarilmasligi ham mumkin. Shu sababli bashorat etilgan natijalar qanchalik aniq tahlil etilsa aniqmaslik va risk darajasi kamayadi. Ya'ni risk darajasi kamayadi. Ya'ni risk darajasining pasayishi kelajakni to'g'ri baholash natijasida qabul qilingan qarorlarga bevosita bog'liqdir. Ma'lumki har qanday tijorat faoliyati firmaning ichki xujjati, biznes rejani tuzish bilan va bu reja asosida tijorat tavakkalchiligining dasturini tuzish bilan boshlanadi. Risk dasturining tahlili ko'pincha risk asosida yuritadigan korxonalar uchun zarurdir. Bunday korxonalarda talab hajmi va strukturasi, marketing axborotlarining yetishmovchiligi xavfli holatlarining yuzaga kelishi, ashaddiy konkurentlar, raqobatchilar va bu raqobatchilarning o'sishi shu bilan birga korxonaning o'zini kelajakda rivojlanishi xarakterlidir.

Risk dasturlarni tuzishda bashorat etish natijalaridan foydalanish uchun iqtisodiy matematik usullardan foydalanish ko'p qulayliklar yaratadi. Bu usul asosida risk dasturining bir necha variantlarni tuzib, faoliyat yuritishdan yuzaga kelgan holatlar uchun kerakli va usha holatga munosib dastur variantidan foydalanish mumkin. Bunday dasturlar tashkilot faoliyatida ishonchsizlik darajasini ma'lum miqdorda kamaytiradi. Yaponiyaning har bir to'rtinchi korxonasi riskni oldini olish dasturiga ega.

Tijorat riskni tahlil etish va axborot bazasi. Tijorat riskni baholashda axborotlar tizimi bilan ta'minlanish asosiy negizidir.

Axborotlar tizimi bir tomondan risk darajasini baholasa, ikkinchi tomondan uni pasayishiga yordam beradi. Bozor munosabatlarida hamma vaqt kerak bo'lgan axborotga ega bo'lish murakkabdir. Bu murakkablikka korxonalaridagi tijorat siri kerakli ta'sirini yetkazadi. Ma'lumki kerakli, yetarli axborotga ega bo'lgan holda aniq va eng yaxshi bashoratni tuzish va bu asosida risk darajasini pasaytirish

mumkin. Shu sababli axborot bozori o'z bahosiga ega bo'lib, tadbirkorlar uni shu bahoga sotib oladi. Tijorat axbortlari ikki ko'rinishda bo'ladi:

Hisob-kitobli.

Hisob-kitobdan tashqari.

Hisob kitobli axborotlarga buxgalteriya hisobi va hisobotlar, strategik hisob va hisobotlar tezkor hisob va hisobotlar tanlov hisobotlari kiradi.

Hisobdan tashqari axborotlar korxonada ichida va undan tashqarida o'tkaziladigan reviziyalar natijasi ichki va tashqi audit natijalari, laboratoriya va tibbiy va sanitar tekshiruvlar, kontrol tekshiruv natijalari doimiy ishlab chiqarish yigilishlari, mehnat jamoasining yigilishlari aksionerlar yigilishlari, bosmaxona xatlari, tushuntirish xatlari, xabar xatlari, kichik ma'ro'za xatlari yuqori organlariga yuboriladigan xatlari moliya va kredit bo'limlariga yuboriladigan xatlar o'zaro shaxsiy axborotlar.

Ko'pincha tijorat axborotlari yuqorida ko'rsatilgan hisobda va hisobdan tashqari axborotlar asosida tuzilib va undan risk darajasini pasaytirish uchun o'rinli foydalaniladi.

Nazorat savollari

1. Zarar kvotasining mohiyati?
2. Zarar kvotasining hisoblash tartibi qanday?
3. Tijorat riskni qanday tahlil etish mumkin?
4. Tijorat axbortlari qanday ko'rinishda bo'ladi?
5. Zarar kvotasining ko'rinishlari qanday?
6. Kerakli rezerv fondining ko'rinishi nimani anglatadi?
7. Rezerv fondining miqdorini o'zgartirishning ishonch darajasi nima?
8. Sug'urta to'lovlari summasi nima?
9. Rezerv fondini tashkil etishda uchraydigan risk qanday hollarda bo'ladi?
10. Rezerv fondi nima?

V BOB. LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISHDAGI RISKLARI VA RISKLARNI MODELLASHTIRILISHI

5.1. Risk tahlili va uning turlari

Riskning bu turi faqat yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Risk tahlilini bir-birini to‘ldirib turuvchi 2 turga bo‘lish mumkin:

1) Sifatli. 2) Miqdorli.

Sifatli tahlil - nisbatan oddiy bo‘lib, asosiy maqsadi riskni yuzaga keltiruvchi omillarni bosqichlarini aniqlash. risk salohiyat tomonlarini o‘rganib. risk ehtimolini aniqlashtirishdir.

Riskni miqdoriy tahlilini - alohida risk hajmini miqdoriy aniqlash va loyiha tavakkalchiligi - murakkab muammodir.

Oxirgi o‘n yillarda loyihani tayyorlash va amalga oshirish malakaviy faoliyatning alohida bir ko‘rinishiga aylandi. Ko‘pgina sanoati rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining davlat va xususiy sektorlarida loyihani tayyorlash va amalga oshirish bo‘yicha tajribalar to‘plana boshlandi. Loyihani boshqarish doirasida yechiladigan masalalardan biri - bu loyiha faoliyatining riskini boshqarishdir. Bu masala loyihani boshqarishning boshqa funksiyalaridan alohida emas. Moliyaviy talabni aniqlashda ham, smeta va budjetni hisoblashda ham, shartnomalarni tayyorlash va tuzishda ham loyiha faoliyati ishtirokchilarini turli xil risklardan himoyalash bilan bog‘liq masalalar yechiladi. Risklar loyiha faoliyatining barcha bosqichlarida bo‘lganligi sababli, loyiha risklarini boshqarish funksiyasi loyiha tugagunga qadar davom etadi. Loyiha risklarini boshqarishda quyidagi masalalarga e‘tibor qaratiladi:

- loyiha risklarining tasnifi;
- loyiha risklarini aniqlash va baholash usullari;
- loyiha risklarini boshqarishning axborot ta‘minoti;
- risklarning monitoringi va istiqbolini belgilash;
- risklarni kamaytirish texnologiyalari;

- risklarni boshqarishni tashkil etish;
- risklarni boshqarish xarajatlarining optimal darajasini asoslash va samaradorlikni baholash.

Riskni boshqarish turli faoliyat doiralarda riskni kamaytirish bo'yicha texnologiyalarni va bilimni talab qiladi. Hozirgi vaqtda riskni boshqarish faoliyatini quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin:

- 1) riskni aniqlash;
- 2) riskni baholash;
- 3) riskni boshqarish choralari va usullarini tanlash;
- 4) riskni oldini olish va nazorat qilish;
- 5) riskni moliyalash;
- 6) natijalarni baholash.

Riskni aniqlash va uni baholash bosqichlari riskni tahlili deb ham ataladi.

Bunda riskni aniqlash sifat tahliliga, riskni baholash miqdor tahliliga kiradi. Risk tahlilining miqdor usullari orasida riskni boshqarish nazariyasida eng mashhurlari quyidagilar:

- statistik usul, statistik tajribalar usuli;
- maqsadga muvofiq keladigan xarajatlar tahlili;
- ekspert baholari usuli;
- analitik usullar va boshqalar.

Risk tahlilining ahamiyati loyihaning potentsial ishtirokchisiga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma'lumotlarni berishdir.

Riskni boshqarish choralari va usullarini tanlash juda muhim bosqich hisoblanadi. Aniq tanlangan usul doirasida aniq chora-tadbirlarni qo'llash mumkin. Bu bosqich loyihani amalga oshirishni boshlash haqidagi qarorni qabul qilishdan avval o'tkazilishi kerak. Tanlashda kechikish loyiha ishtirokchisi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi yoki ishtirokchilar o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Risklarni boshqarish - bu risk va foyda miqdorini oqilona qo`shilmasini aniqlashga qaratilgan harakatlardir. Risklarni boshqarishning asosiy maqsadi - ularni pasaytirish hisoblanadi.

5.2. Risklarni boshqarishning asosiy bosqichlar

Risklarni boshqarish quyidagi asosiy bosqichlarga bo`linadi:

- risk omilini aniqlash;
- risk omilini tahlil qilish va baholash;
- risklarni pasaytirish bo`yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish;
- risklarni oldini olish va nazorat qilish;
- risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo`llash;
- risk vaziyatlari va ularni oqibati haqida ma`lumot to`plash va kelajakka tavsiyalar tuzish.

Risk omilini aniqlash deganda risk sababini, ya`ni loyihaga ta`sir qila oladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushuniladi.

Riskni boshqarishdan maqsad eng avvalo riskning oldini olishdir. Qaror qabul qilayotgan shaxs yuz berishi mumkin bo`lgan noxush voqealarning oqibatini yaqqol tasavvur etishi kerak. Bu uning keyingi harakatlarini belgilab beradi. Aksiyadorlik jamiyat boshqaruvi xodimlari o`z ishlarida amal qilish uchun xatarni oldini olish taktika va strategiyasini ishlab chiqishi kerak.

Riskni boshqarishda asosiy vazifa - amaldagi bozor kon`yunkturasiga mos darajada risklarni minimallashtirish, kreditlash xizmatlari bozorida aksiyadorlik jamiyat pozitsiyasini minimum saqlab qolishdir. Riskni boshqarishda asosiy yo`llar quyidagilar:

- riskni ajratish;
- riskni ishtirokchilar o`rtasida taqsimlash;
- moddiy ta`minotni olish (garov);
- moliyaviy ta`minotni olish (kafolat yoki kafillik);
- riskni kredit bo`yicha yuqori foiz stavkasiga ko`chirish;

- riskni venchur kreditlashga qabul qilish;
- qarzlarni bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun fondlarni shakllantirish;
- sug'urtalash.

Bular riskni boshqarish bo'yicha quyidagi ish yo'nalishlarini talab qiladi:

- har bir mijoz bo'yicha doimiy monitoringni olib borish;
- ma'lum bir mijozning asosiy xo'jalik faoliyatiga aloqador tarmoq holatining doimiy monitoringi;
- kafolatni jalb qilish va tahlil etish;
- risk uchun kompensatsiya olish (garov, kafolat va boshqalarni amalga oshirish).

Riskni oldini olish va nazorat qilish bosqichi ma'lum reja va dasturlar asosida aniq tashkiliy-texnik tadbirlarni ko'rib chiqadi. Bu bosqichda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi:

- risklar monitoringi;
- riskni istiqbolini belgilash;
- tahdid soluvchi xatarlar haqida rahbarlarga ma'lumot berish va bu bilan bog'liq ko'rsatmalarni ishlab chiqish;
- riskni oldini olish va nazorat qilish dasturi doirasida maxsus tashkiliy-texnik tadbirlar.

Ko'p risklarni oldini olish va nazorat qilish mumkin. Lekin shunday risklar mavjudki, ularni oldini olish yoki kamaytirish mumkin emas, ya'ni ular loyiha ishtirokchilari ta'siridan tashqarida bo'ladi. Shunday risklar ko'p xarajat talab qilganligi sababli, ularni moliyalash usuli qo'llaniladi. Bunda loyiha ishtirokchilarini o'z-o'zini sug'urtalash, tajribali sug'urtachi yordamida sug'urtalanishga mablag' ajratishi tushuniladi. Sug'urta shartnomalarida riskning ko'pgina turlari bo'yicha sug'urtachining zaruriy chora-tadbirlarni amalga oshirishi ko'rib o'tilgan moddalar mavjud bo'ladi. Riskni boshqarishda loyiha ishtirokchilaridan tashqari, sug'urta tashkilotlari ham bevosita ishtirok etadi.

Ular riskni baholashda o'z usullari va yo'llarini amalga oshiradilar, bu amalga oshirish reja - dasturlarini nazorat qilib boradilar.

Natijalarni baholash - bu ma`lum bir loyiha doirasidagi risk - menejmenti bo`yicha faoliyatlarining yig`indisi. U keng ma`lumotlar to`plami asosida o`tkaziladi va risk tahliliga tuzatishlar kiritish, risk - menejmentining alohida choralari qo`llash samaradorligini baholash, riskni boshqarishda barcha qilingan xarajatlarni baholash maqsadida o`tkaziladi. Natijalarni baholash orqali olingan ko`rsatma va xulosalar keyingi loyihalarni amalga oshirishda qo`llaniladi.

Risklar ta`sirini baholashning matematik modellari.

Loyihaning barqarorlik darajasi uni amalga oshirish sharoitlarining ehtimolli o`zgarishlarga nisbatan ishlab chiqarish, narx va mahsulotning eng yuqori darajadagi qiymati orqali ifodalanishi mumkin.

Riskni pasaytirish - ko`zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun zahira mablag`larini tashkil etish yo`li bilan yo`qotishlar hajmini qisqartirish hisoblanadi. Ko`zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun zahira mablag`larini tashkil etishdagi asosiy muammo risklarning jiddiy oqibatlarini baholash hisoblanadi. Buning uchun loyiha qiymatini boshlang`ich baholashni hisobga olish lozim. Bu esa zahira summasini aniqlashga katta yordam beradi.

Riskni pasaytirishning aniq vositasini tanlashda investor quyidagi tamoyillarga asoslansa, maqsadga muvofiq bo`ladi:

- ortiqcha tavakkal qilish kerak emas;
- risk oqibatlari to`g`risida o`ylash lozim;
- kam narsa uchun risk qilish kerak emas.

Loyihalarni moliyalashtirishda riskni taqsimlash usullari sifatida quyidagilarni ko`rsatish mumkin: kafolatlar;

- harid haqidagi forvard kelishuv;
- ishlab chiqarish to`lovlari;
- xejirlashtirish, sug`urta va svoplar.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi alohida risklar ta`sirini yo`qotish yoki yumshatish uchun bir qancha yo`llardan foydalaniladi.

2) riskdan qochish - risk bilan bog`liq tadbirlardan voz kechishni (demak, bunda foydadan ham voz kechishni) bildiradi.

3) riskni ushlab qolish – investor zimmasiga riskni qoldirish, bunda investor o'z kapitalini riskli tadbirlarga yo'naltirayotganda, risklardan ko'riladigan zararlarni qoplash uchun mablag'i bo'lishi kerak.

4) riskni uzatish (sug'urtalash) – investor risk xavfini kimningdir zimmasiga yuklaydi. Riskni sug'urtalash, mantiqan olganda, muayyan risklarni sug'urta kompaniyalariga berishni anglatadi. Uning mohiyati investorning riskdan qutilish maqsadida daromadning bir qismidan voz kechish orqali aks ettiriladi. Bunda investorning risk darajasini “nol”ga tushirish uchun to'lovni amalga oshirishga tayyor ekanligini tushunish mumkin. Ko'p hollarda, sug'urta kompaniyalari moliyaviy risklarni sug'urtalash bilan risk darajasini pasaytirishga to'liq erishishiga xizmat qiladilar.

5.3. Investitsiya risklarini va uni pasaytirish usullari

Investitsiya risklarini pasaytirish usullari quyidagilardan iborat:

- 1) risklarni diversifikatsiyalash;
- 2) risklarni sug'urtalash;
- 3) risklarni loyiha qatnashchilari o'rtasida taqsimlash;
- 4) risklar uchun moliyaviy zahiralarni ajratish.
- 5) qo'shimcha ma'lumotlar va axborotlarga ega bo'lish.

Risklarni diversifikatsiyalash - bir-biriga bog'liq bo'lmagan turli xil faoliyatlar o'rtasida risklarni taqsimlash hisoblanadi. Diversifikatsiya turli xil faoliyatlar o'rtasida investitsiyalarni taqsimlash asosida riskning bir qismidan qutulish imkonini beradi (investitsiya portfelini shakllantirish).

Investitsiya portfelini shakllantirishda risklarni taqsimlashning quyidagi shakllari mavjud:

- 1) tovar va xizmatlar, faoliyat turlari bo'yicha diversifikatsiyalash;
- 2) iste'molchilarni diversifikatsiyalash;
- 3) mol yetkazib beruvchilarni diversifikatsiyalash;
- 4) loyiha qatnashchilarni diversifikatsiyalash.

Risklarni loyiha qatnashchilari o`rtasida taqsimlash moliyaviy reja va shartnoma hujjatlarini ishlab chiqish davomida amalga oshiriladi. Risklarni sifat va miqdor jihatdan taqsimlash mumkin. Risklarni sifat jihatdan taqsimlashda loyiha qatnashchilari ularga tegishli bo`lgan u yoki bu risklarni ko`paytirib yoki kamaytirgan holda qaror qabul qiladilar. Lekin bunda, masalan, investorlarga qanchalik yuqori risklar taqsimlanishi ko`zda tutilsa, shunchalik ularni loyihaga jalb qilish qiyinroq bo`ladi.

Investitsiya loyihasi riski va u bilan bog`liq yo`qotishlar ehtimolini aniqlashning bir necha usullari mavjud.

1) *Ob`ektiv usul*, bu loyihada bo`lish ehtimoli bo`lgan yo`qotishlar va ularning davr oralig`ini aniqligidir.

Bu oraliqni aniqlash risk darajasini kamaytirishga yordam beradi.

Yo`qotishlar oralig`ini quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$Y = \frac{YX}{S} \quad (8)$$

Bu yerda, **Y** – yo`qotishlar oralig`i darajasi;

YX – yo`qotishlarga olib keluvchi holatlar soni;

S – statistik tahlil qilinayotgan holatning umumiy soni.

1-masala: Faraz qilaylik, investitsiyaga yo`naltirilgan mablag` bo`yicha 200 holatdan 80 holatda 25 ming so`m foyda olmaslik mavjud. Bunda yo`qotishlar oralig`i darajasi $(80:200)=0,4$ tashkil etadi. Investitsiya loyihasi bo`yicha oraliq yo`qotishlar darajasi va u bilan bog`liq risk darajasi juda yuqori chiqishi mumkin, ya`ni yo`qotishlar oralig`i darajasi $0 < Y < 1$ oralig`ida bo`ladi.

2) *Sub`ektiv usul*, bunda investitsiya loyihasidagi barcha me`zonlar bo`yicha ma`lumotlar tahlil qilinishi lozim. Bu usul riskni tahlil qiluvchi ekspertlarning, moliyaviy maslahatchilarning malaka darajasiga asoslanadi. Bu usulda ko`rilishi mumkin bo`lgan zararlar ehtimolini ikkita mezon yordamida baholashga asoslangan:

a) kutilayotgan o`rtacha qiymat;

b) ehtimol qilingan natijaning o`zgaruvchanligi.

Kutilayotgan o`rtacha qiymat tushunchasi loyiha bo`yicha vaziyatning noaniqligi bilan bog`liq bo`lib, erishilishi mumkin bo`lgan barcha natijalarning o`rtacha qiymatidan iborat.

Investitsiya loyihasi bo`yicha ehtimol qilingan natijalar x va xn qiymatga ega bo`lsa, ularning har birining ehtimolligi p va pn bo`lsa, kutilayotgan o`rtacha qiymat:

Kutilayotgan o`rtacha qiymat – mavjud qiymatlarga son jihatdan o`rtacha ta`rif beradi va biror bir loyihaga qo`yilgan mablag` tomoniga yoki foydasiga yondashishga yo`l qo`ymaydi. Shuning uchun investitsiya loyihasi bo`yicha qaror qabul qilishdan oldin ehtimol qilingan natijaning o`zgaruvchanlik darajasini aniqlab olish lozim.

Olinishi mumkin bo`lgan natijalarning o`zgaruvchanlik darajasi kutilayotgan natijaning o`rtacha qiymatidan qay darajada farq qilishini ko`rsatadi. Loyihadagi risk darajasini o`sishiga ta`sir etuvchi omillarni shartli ravishda 2 guruhga bo`lish mumkin:

1) Obyektiv. 2) Subyektiv.

Obyektiv omillarga - firmaga bog`liq bo`lmagan omillardir bu inflyatsiya, raqobatlilik, anarxiya, siyosiy va iqtisodiy tanazzul, ekologiya, bojxona to`lovlari va h.k.

Subyektiv omillar - firma faoliyatini xarakterlovchi omillar - ishlab chiqarish salohiyati, texnik jihozlash texnologik vaziyat darajasi, mehnatni tashkil etish, mehnat unumdorligi darajasi, texnik xavfsizligi darajasi, investorlar bilan shartnoma tilini tanlash va h.k.

Riskni pasaytiruvchi omillar.

Loyiha tavakkalchiligining yuqori darajasi sun`iy ravishda pasaytirish zaruriyatiga olib keladi. Loyihalarni boshqarishda riskni pasaytirishning 30 xili mavjud: loyiha ishtirokchilari o`rtasida riskni taqsimlash sug`urta, ko`zda tutilmagan. Xarajatlarni qoplash uchun mablag`larni rezervlash. Amaliyotda riskni taqsimlanishi loyiha ishtirokchilaridan mas`uliyatni tanlab, hammadan ko`ra riskni hisoblab va nazorat qilishdan iboratdir.

Biroq hayotda shunday bo'lishi mumkinki shu xodim (hamkor moliyaviy tomondan yetarli ma'lumotga ega emaski risk oqibatini yengib o'tsa. Maslahatchi firmalar, yetkazuvchilar, va ko'pchilik - riskni kompensatsiyalash uchun mablag'lari bo'ladi.

Riskni taqsimlanishi moliyaviy reja loyihani va shartnoma xujjatlarini tayyorlashda qo'llaniladi. Risk tahlili kabi loyiha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishi sifatli va miqdorli bo'lishi mumkin. Riskni loyihalarda taqsimlanishi uchun sifatli modeldan foydalanish tavsiya etiladi. Model standart metodlarga asoslangan bo'lib, uni asosi "Ehtimollar va qarorlar" daraxti bo'lib, qarorlarni ketma-ketligini aniqlash uchun foydalanishlar, bu muammo ikki xil xarakterga ega, investitsion loyihadagi ishtirokka asoslangandir. Ikki tomonni sotuvchi va xaridor, buyurtmachi va bajaruvchi. Bir tomondan buyurtmachi mumkin qadar shartnoma qiymatini kamaytirishga in-tiladi, bunda muddat va sifat bo'yicha barcha talablar bajarilgan bo'lishi kerak. Boshqa tomondan bajaruvchi buyurtmalar portfeli tashkil etilganda maksimal foyda olishga intiladi.

Bajaruvchini foydasi buyurmalar portfelini baholashda quyidagi formula bo'yicha hisoblanishi mumkin.

$$P = (k + U_1)r(U_1) (k + U_2)r(U_2) \dots (k + U_p)r(U_p) \quad (9)$$

bunda p - firma foydasi.

k - firmani boshlaniiich kapitali.

U_i - firmani imkoniyatli foydasi.

(i=1,2,3,.....p):p - loyihani bajarimudagi hodisalar soni; R (u_i) har bir tugallanishni ehtimolligi.

Loyihalarni investrlash davomiyligi va hajmlarini o'sishi murakkablik va xilma-xillik, ularni tadbiq etishda muxitni yuqori dinamikligi, raqobatlilik inflyatsiya va boshqa salbiy omillar loyihani ro'yobga chiqarishda risk darajasini o'sishiga olib keladi.

Riskni sifatli taqsimlanishi. Riskni sifatli taqsimlanishida loyiha ishtirokchilari qator qarorlar qabul qiladiki ular investorlar diapazonini yo kengaytiradilar yoki qisqartiradilar.

Risk darajasini investorlarga yuklanmoqchi bo'lsa, loyiha ishtirokchilari loyihani moliyalashtirish uchun tajribali investorlarni jalb qilishi qiyin bo'ladi.

Shuning uchun loyiha ishtirokchilariga fikr almashish vaqtida riskning qaysi qismini o'ziga olishni xoxlashi masalasida maksimal egiluvchanlik tavsiya etiladi.

Loyiha ishtirokchilari tomonidan tavakkalchilikni quyi qismini olish xoxishi bildirilsa tajribali investorlarni o'z talablarini pasaytirishga undashi mumkin.

Risk sug'urtasi. Ko'pchilik katta loyihalar uchun ularni tadbqiq qilinishidagi to'xtalish bo'lib buyurtmmpchi uchun ishlar qiymatini o'sishiga olib keladiki , loyihani boshlaniich qiymatini o'sishiga olib keladi.

Masalan: elektr bilan ta'minlash liniyalarini o'z vaqtida ulab bermaslik natijasida, to'xtalish bo'lganligi uchun pudratchi to'laydigan jarima, buyurtmachini xarajatlaridan kamroq bo'ladi. Bunday holatdan chiqish uchun, loyihada ishtirok etishga sug'urta kompaniyalarini jalb qilish zarur.

Tavakkalchilik sug'urtasi aniq riskni sug'urta kompaniyasiga o'tkazishdir.

Bu masalani yirik qurilish kompleksini bunyod etish misolida ko'rib chiqamiz: sug'urtani 2 xili qo'llanilishi mumkin: mulk sug'urtasi va baxtsiz hodisalardan sug'urta.

Mulk sug'urtasini quyidagi ko'rinishlari bor:

- pudrat qurilishi tavakkalchiligi sug'urtasi.
- dengiz yuklari sug'urtasi pudratiga taaluqli bo'lgan jihozlar sug'urtasi.

Baxtsiz hodisalardan sug'urta - umumiy fuqarolik ma'suliyati sug'urtasi va professional ma'suliyat sug'urtasini o'z ichiga oladi.

Sug'urta asosiy ko'rinishlari, afzalliklari:

pudratchi qurilish tavakkalchiligi sug'urtasi, tugallanmagan qurilish sug'urtasi uchun mo'ljallangan bo'lib, moddiy yo'qotishlar uchun mo'ljallangan.

Pudratchi qurilish tavakalchiligi sug'urtasi shartnomasi sug'urta tavakkalchiligiga ko'ra 3 turda bo'lishi mumkin.

Yong'in sug'urtasi standart shartnomasi - moddiy yo'qotishlardan yoki yong'inga qarshi mulkchilik shartnomasida ko'rsatilganidek zaralardan himoya sifatida xizmat qiladi.

Yong'inga qarshi sug'urtani kengaytirilgan shartnomasi o'z ichiga - sug'urtani standart shartnomasini va bir yoki bir necha qo'shimchalarni (konkret sug'o'rtachaini ehtiyojini hisobga oluvchi) oladi.

Barcha risklardan sug'urta shartnomasi pudratchining konkret ehtiyojini hisobga oladi va unga sug'urta xizmatining keng tanlovini taqdim etadi. Bunday shartnoma tugallanmagan qurilishni qamrab oladi. (barcha materiallar, jihozlar, mehnat natijalari).

Dengiz yuklari sug'urtasi - moddiy yo'qotishlardan himoyani ko'zda tutadi. (havo transportida, dengiz orqa-li keltirilayotgan yuklarni).

Sug'urta riskni barcha turini qamraydi - shu jumladan urush, zabastavkalar, tirlarni yuk yuboruvchi omborlaridan yuk qabul qiluvchini omborigacha tashish.

Pudratchiga tegishli jihozsug'urtasi - pudratchilar tomonidan keng foydalaniladi. O'z faoliyatlarida jihozlarning katta sonini yuqori qiymat bilan qo'llanadi. Sug'urtani bu ko'rinishsi - ijaadagi jihozlarga ham tarqatiladi (taalluqlilar).

Umumiy fuqarolik ma'suliyati sug'urtasi - sug'urtaning baxtsiz hodisalarda ko'rinishsi bo'lib, bosh pudratchini himoya qilish maqsadi bo'lib, (faoliyati natijasida uchinchi tomondan jarohati, mulki jarohatlangan bo'lsa).

Professional ma'sudliyat sug'urtasi shu vaqtda talab etiladiki - qachonki bosh pudratchi arxitektura va texnik loyihalarni tayyorlash, loyiha boshqaruvi, loyiha bo'yicha professional xizmat ko'rsatishda ma'suliyatni zimmasiga olsa.

Bosh pudratchi yuridik ma'suliyati - professional xizmatlarni aniq sifat standartiga muvofiqligini ta'minlay olmagan holda yuzaga keladi.

Ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun mablag'lar rezervini tashkil etish risk bilan ko'rash omili bo'lib, salohiyat risk o'rtasida muvozanat o'rnatishni ko'zda tutadi, (loyiha qiymatiga xarajatlar hajmiga ta'sir etadi).

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv tashkil etishda asosiy muammo bo'lib riskni salohiyat oqibatini baholash hisoblanadi. Loyiha qiymatini aniq baholash ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv hajmiga ta'sir etadi. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni bahosini sinchkovlik bilan ishlab chiqilsa mablag'lar xarajatini minimumga olib keladi.

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplashga rezerv strukturasi (tarkibini) aniqlash yo'nalishida rezerv 2 bo'lakka bo'linadi: umumiy va maxsus.

Umumiy rezerv - smetadagi o'zgarishlarni qoplashi kerak.

Maxsus rezerv - narx oshishida ustamalarni, alohida pozitsiyalar bo'yicha xarajatlarni o'sishini, shuningdek shartnomalar bo'yicha da'volarni to'lashni o'z ichiga oladi. Rezerv strukturasi tashkil etish uchun yo'nalish chiqimlar turi bo'yicha ko'zda tutilmagan xarajatlarni aniqlash. Masalan: mehnat xaqi uchun, materiallar, subkonstraktlar,

Bunday diferensiyalash risk darajasini aniqlashga imkon yaratadi. Bu yo'nalish ko'zda tutilmagan xarajatlarni ustidan nazoratni ta'minlaydi, nisbatan katta bo'lmagan loyihalarga qo'llaniladi. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni rezervi boshlanish smetaga kirgan chiqimlar turi bo'yicha aniqlanadi. Rezerv qoniqarsiz ishlash natijasida yuzaga kelgan chiqimlar kompensatsiyasi uchun ishlatilmasligi kerak. Umuman rezerv quyidagi maqsadlarda ishlatilishi mumkin: loyiha bo'yicha yangi aniqlangan ishlar uchun assignovanie ajratishda bajarilayotgan ish uchun assignovanie ko'paytirish byudjetni vaqtinchalik tashkil etish, shunday ishlarni hisobga olib, zaruriy assignovanie ajratilmagan - loyihalar ustida ishlashda yuzaga kelgan, ko'zda tutilmagan chiqimlar kompensatsiyasi. Rezervni joriy xarajatlari bo'lajak riskni Qoplash uchun qoldiqlar bilan ta'minlashda baholanishi kerak.

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun rezerv ajratilgan ishlarni bajargandan keyin, ko'zda tutilmagan xarajatlarni rejali va xaqiqiy taqsimlanishini taqqoslash mumkin va shu asosda ko'zda tutilmagan xarajatlardan foydalanishni loyiha tugaguncha aniqlanadi. Bu vaqtda ajratilgan rezervni foydalanilmagan qismi loyiha rezerviga Qaytarilishi mumkin.

Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun ketgan mablag'ni bir qismi - umumiy rezerv deb ataluvchi qismi - yuqori raxbar nazoratida bo'ladi.

5.4. Loyihani moliyalashtirishda risk hisoboti

Loyihani moliyalashtirishda uni foydali ta'minlashdagi asosiy shartlardan biridir. Moliyalashtirish 2 asosiy masalani bajarishga qaratilgan bo'lishi kerak:

1) investitsiyalar oqimini ta'minlash loyihani rejali bajarishi zarurdir.

2) kapital chiqimlar va investitsiyalarni optimal tarkibi hisobiga loyiha tavakkalchiligi va solish afzalligini olish. Loyihani moliyalashtirish rejasi-riskni quyidagi xillarini hisobga olishi kerak, loyihani hayotga layoqatsizligi , tavakkalchiligi - eng katta risk.

Loyihani hayotga layoqatsizligi tavakkalchiligi.

Investorlar ishonchi komil bo'lishi kerakki loyihadan kutilayotgan daromadlar, chiqimlarni qoplashga, qarzlarni to'lashga har qanday kapitalni ta'minlashga yetarligiga.

Undan tashqari loyihani moliyalashtirish amaldagi adekvat ishonch federal testlardan qoniqish xosil qildi, chunki institutsional investorlar masalan: sug'urta kompaniyalari, loyihaga investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Soliq tavakkalchiligi.

Soliq tavakkalchiligi - soliq chegirtmasini kafolatlash imkoniyati yo'qligini o'z ichiga oladi, loyiha ma'lum muddatga ekspluatatsiyaga tushmasligi, soliqlarda yutuq yo'qotish shuning uchunki ishtirokchilar amaldagi iqtisodiy o'zini oqlay olmagan loyihalarida ishni to'xtatganlar. Soliq qonuniyati o'zgarishi. Masalan: mulkchilik soliiini oshishi yoki loyihani ekspluatatsiyaga tushirishdan oldin amortizatsiya normasini o'zgarishi. Loyihani amalga oshirish natijasida soliq afzalliklarini pasaytiruvchi soliq xizmatini qarorlari.

Investorlarga soliq tavakkalchiligidan amaldagi kafolatlar orqali qisman himoya qilishga to'g'ri keladi.

Qarzlarni to'lamaganlik tavakkalchiligi.

Muvaffaqiyatli loyihalar ham daromadlarni vaqtinchalik pasayishi bilan to'qnashishi mumkin, ishlab chiqarilayotgan mahsulotga qisqa vaqt talabni tushishi yoki bozorda mahsulotni ko'p ishlab chiqarishi natijasida narxni pasayishi.

Bunday tebranishlardan o'zini himoya qilish uchun loyihadan bo'ladigan yillik daromadlar qarzlarni bo'yicha yillik to'lovlarni maksimal qoplashi kerak.

Ishtirokchilar qarzlarni to'lamaganlik tavakkalchiligini pasaytirish choralari qo'llashlari mumkin. Rezerv fondlaridan foydalanish, ishlab chiqarish to'lovlari, qo'shimcha moliyalashtirish. Nazarda tutiladigan daromadlarni yetarliligidan tashqari, moliyalashtirish rejasi - Qarz bo'yicha to'lovlar rezervini o'z ichiga olishi tavsiya qilinadi.

Ayrim loyihalarda - qarz bo'yicha to'lovlar rezerv fondi o'rniga ishlab chiqarish to'lovlari prinsipi qo'llanilishi mumkin. Daromadlar bilan ta'minlangan loyihalarda ishtirokchilar qarzlarni bo'yicha to'lovlar amalga oshirish majburiyatini oladilar, bu maqsadlar uchun loyiha bo'yicha ishlab chiqarish mahsulotdan olingan daromadni ma'lum %ni kafolatlaydilar. Reja - qo'shimcha moliyalashtirish imkoniyatlarini ko'zda tutmoii kerak. Bunga zaruriyat loyiha masshtablarini o'sishida yuzaga kelishi mumkin. Ayrim kreditorlar ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplashni ta'minlashga shartnomada bo'lish zarur.

Loyiha ishtirokchilari tomonidan qarzlarni to'lamaganlik tavakkalchiligini pasaytirish bo'yicha ishonchli chora amalga oshirilgandan keyin, investor qarzlarni hisobiga qisman yoki to'liq to'lovlarni kafolatlashni qo'llashi mumkin.

Qarzlarni to'lamaganlik tavakkalchiligi.

Agar loyiha qurilishi jarayoni bilan bog'liq bo'lsa, tugallanmagan qurilishni ehtimol tavakkalchiligini hisobga olish zarur. Shuning uchun ko'rilish boshlanishida loyiha ishtirokchilari va investorlar uni tugallash kafolatlari bo'yich kelishuvda bo'lishlari kerak.

Yangi "Nou-xau" texnologik jarayoni qo'llangan loyihani investitsiyalashda investor qurilish tugallanishidagi kafolatlarni talab qilishi mumkin. Bunday loyihalar boshlang'ich narxlardan ko'ra birmuncha qimmat.

Moliyaviy riskni baholash.

Har qanday xo‘jalik faoliyatida pullik yo‘qotishlarxavfi bo‘lib, tijora tavakkalchiligidir. Risk “toza” va “spekulyativ” bo‘ladi. “Toza” tavakkalchilik-kamomat olish imkoniyati yoki “nol” natijasi.

“Spekulyativ” tavakkalchilik ijobiy va salbiy natija olish imkoniyati.

Moliyaviy tavakkalchilik yo‘qotishlarni matematik ifodalangan ehtimoli, statistik ma‘lumotlarga tayangan bo‘lib, yuqori aniqlikda hisoblanadi. Moliyaviy risk hajmini miqdoriy aniqlash uchun har bir amalni oqibatini bilish zarur, chunki ehtimol aniq natija olish imkoniyatini bildiradi. Iqtisodiy masalalarga taalluqli holda ehtimollik nazariyasi metodlari hodisalar kirib kelishining ahamiyatini aniqlashga va hodisalardan eng qulayligini tanlashga olib keladi (matematik qo‘shishni yuqori hajmidan kelib chiqqan holda).

Boshqacha aytganda har qanday hodisani matematik kutishi, shu hodisani absalyut hajmini kelish ehtimoliga ko‘paytirilganiga teng.

Misol: Natija qo‘yishni 2 varianti mavjud: Kapitalni A tadbirga qo‘yilganda, 15 m.sum daromad olinadi, ehtimollik 0,6; B- tadbirida daromad olish 20 m.s, ehtimollik 0,4 bunda kutilayotgan (kapitalni qo‘yishdan) daromad (matematik qo‘yish):

A tadbiri bo‘yicha $A \cdot 15 \cdot 0,6 = 9$ m.s.

B tadbiri bo‘yicha- $B \cdot 20 \cdot 0,4 = 8$ m.s.ni tashkil etadi.

Hodisa kelishi ehtimolligi “obyektiv” “subyektiv” metod bilan aniqlanishi mumkin.

Ehtimollik aniqlashni obyektiv metodi chastotani hisoblashga asoslangandir, masalan:

har qanday meropriyatiyaga kapital qo‘yishda 15 m.sumlik daromad 200 hodisadan 120 tasida olingan bo‘lsa, bunday daromadni olish ehtimoli 0,6 tashkil etadi (120/200).

Subyektiv metod bu - subyektiv foydalanishga asoslangan (har xil taxminlarga asoslangan) usuldir.

Bunday taxminlarga baholovchini fikri, shaxsiy tajribasi, ekspert bahosi moliyaviy maslahatchining fikri va h.k.

Riskni hajmi (darajasi) bilan o'lchanadi:

- 1) o'rtacha qo'yish muhimligi.
- 2) natijani o'zgaruvchanligi.

O'rtacha qo'yish muhimligi hodisalar hajmi bo'lib, aniq bo'lmagan vaziyat (holat) bilan bo'lib. O'rtacha kutish muhimligi barcha natijalar uchun o'rtacha terilgan hisoblanib, har bir natija ehtimollik chastota sifatida foydalaniladi. O'rtacha kutish muhimligi o'rtacha kutish natijasini o'lchaydi.

Misol: Agar kapitalni A meropriyatiga qo'yishda 120 xaftadan daromad 12,5 m.s. 48 holatdan olingan bo'lib (ehtimollik 0,4), daromad 12 m.s. - 30 holatda (ehtimollik 0,25) bo'lsa o'rtacha qo'yish muhimligi 15 ms bo'ladi $[(12,5*0,4) + (20*0,35) + (12*0,25)]$.

Shunga o'xshash B tadbiriga kapital qo'yishda o'rtacha daromad 20 m.s.ni tashkil etgan.

$[(15*0,3) + (20*0,5) + (27,5*0,2)]$ kutilayotgan daromadni kapital qo'yishda 2 meropriyatiga A, B summalarini taq-qoslab, shunday xulosaga kelishi umkinki, A meropriyatiga kapital qo'yishda olinayotgan daromad hajmi 12,5 da s dan 20 ms gacha qalqib turadi, o'rtacha vel. 15 ms tashkil etadi. B tadbiriga kapital qo'yishda olinayotgan daromad hajmi 15 ms dan 27,5 ms.gacha qalqib turadi o'rtacha vel. 20 ms ni tashkil etadi.

O'rtacha vel - miqdoriy xarakteristika tushuniladi, kapital qo'yishning varianti foydasiga qaror qabul qilishga yo'l bermaydi. Qaror qabul qilish uchun - qalqish ko'rsatkichlarini o'lchash zarur, ya'ni imkoniyatli natijani qalqib turishi kutish muhimligi darajasida o'tacha vel. Buning uchun amaliyotda bir biriga yaqin, bog'liq 2 ta chegara qo'llaniladi: "dispersiya" va "o'rtacha kvadratik cheklanishsiz".

Dispersiya - chegara kvadratini xaqiqiy natija-sini o'rtacha kutilayotgandan. O'rtacha kvadratik chegara - nomlangan vel. bo'lib o'lchanadigan birlikda belgilanadi. Dispersiya va o'rtacha kvadaratik chegara-

absolyut qalqish chorasi bo'lib xizmat qiladi. Tahlil uchun variatsiya koeffitsientidan foydalaniladi.

Variatsiya koeffitsienti o'rtacha kvadratik chegarani o'rtacha arifmetikka munosabatini bildiradi va olingan natijani chegara darajasini ko'rsatadi.

Variatsiya koeffitsienti - nisbiy vensiyadir. Shuning uchun uni hajmiga o'rganilayotgan ko'rsatkichni absolyutligi ta'sir etmaydi. Variatsiya koeffitsienti yordamida o'lchovni har-xil birligida ifodalangan belgilarni qalqishini solishtirishi mumkin. Variatsiya koeffitsienti 0 dan 100 gacha o'zgarishi mumkin. Koeffitsient yuqori bo'lsa qalqish shunchalik kuchli bo'ladi. Iqtisodiy statistikada variatsiya x/x quyidagi bahosi belgilangan:

- 10 gacha bo'sh qalqish;
- 10-25 gacha mo'tadil qalqish.

Faol strategiya kompaniyaning eng samarali investitsiya loyihalarini o'rganish va amalga oshirish, bir qo'li, yaqin monitoringi bo'yicha, taklif qilish, mahsulot targ'ib mahsulot yagona ozod e'tibor bilan muhim bozor ulushini qo'lga va boshqa tomondan uchun - deb tez boshqasiga ish bir xil mumkin bo'lgan qayta yo'naltirish kabi, shu jumladan, boshqa sohada, bozorda mumkin ko'chirish.

Passiv boshqarish xavf va barqaror sanoatida o'z o'rnini ushlab ma'lum bir darajada doimiy bozor mahsulotlar etish ko'zda tutilgan. Passiv boshqarish past ayirboshlash, ish hajmining konsentratsiyasi minimal darajasi bilan xarakterlanadi.

Loyiha ishtirokchilari o'rtasida xavf almashish, xavf ajratish odatiy amaliyot eng yaxshi hisoblash va nazorat qilish xavfi ega bo'lgan loyiha ishtirokchisi xavfi uchun javobgar bo'lishi kerak bo'ladi. Shu bilan birga, u tez-tez bu hamkor harakatlar xavfi oqibatlarini bartaraf etish uchun moliyaviy yetarlicha kuchli ekanligini bo'ladi.

Kompaniya maslahatchilar, asbob-uskunalar va pudratchilar ham ko'pchilik etkazib beruvchilar ular uning mavjudligini xavf ostiga holda foydalanishingiz mumkin xavfi kompensatsiya uchun cheklangan mablag' bor.

Shuningdek xavf tahlil qilib, loyiha ishtirokchilari orasida uning tarqatish sifat va miqdoriy ham bo'lishi mumkin.

Sifat xavf almashish loyiha ishtirokchilari kengaytirish yoki bo'lajak investorlarning qator tor yo qarorlar bir qator etmoqda, degan ma'noni anglatadi. xavf darajasi katta ishtirokchilar investorlar nazaringizni niyatidamiz, yanada qiyin loyiha ishtirokchilari loyiha investorlarni tajribali moliyalashtirish uchun jalb qilish uchun.

Nazorat savollari

1. Risklarni boshqarishning asosiy bosqichlari qaysilar?
2. Loyihani moliyalashtirishda risk hisoboti shakllantirish tartibi qanday?
3. Investitsiya risklarini va uni pasaytirish usullari qanday?
4. Risk tahlili va uning turlari qanday ko'rinishda bo'ladi?
5. Sifat xavf almashish nima?
6. Loyiha ishtirokchilari o'rtasida xavf almashish qanday amalga oshiriladi?
7. Qarzlarni to'lamaganlik tavakkalchiligini tushuntiring.
8. Variatsiya koeffitsienti nima?
9. Qarz bo'yicha to'lovlar rezerv fondi qanday shakllanadi?
10. Umumiy rezerv va maxsus rezervning farqi nimada?

VI BOB. POTFOLIO VA NAQD PUL OQIMLARINING TAHLILI

6.1. Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholashda risklar

Jahon kuch markazlari o'rtasidagi keskinlikning o'sishi, geosiyosiy raqobatning kuchayishi, texnologik o'zgarishlarning yangi to'lqini moliya va investitsiya bozorlaridagi o'zgaruvchanlik darajasining o'sishini, shuningdek har qanday ishlab chiqarish va ayniqsa investitsion faoliyat riskini belgilaydi.

Muayyan investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish shartlari entropiyasi iqtisodiy asoslashni, kapital qo'yilmalar hajmi va muddatlarini asoslash metodologiyasi va metodologiyasiga alohida talablarni belgilaydi.

Investitsiya loyihasi risk omillari amalga oshirish bosqichiga qarab farqlanadi. Tayyorgarlik bosqichida loyihani baholashga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin: muhandislik tarmoqlarining uzoqligi, mahalliy hokimiyat idoralarining munosabati, pudratchilarning qurilish bazasini rivojlantirish bo'yicha aniq istiqbolning yo'qligi, hududni infratuzilmani tayyorlashda kechiqish, ayniqsa transport infratuzilmasini qurish va foydalanishga topshirish. Qurilish buyurtmachining to'lov qobiliyati muammosi, kutilmagan xarajatlar, jumladan inflyatsiya, loyihalash va tadqiqot ishlari bo'yicha kamchiliklar, tarkibiy qismlarni o'z vaqtida yetkazib bermaslik, pudratchilarning beg'arazligi va qurilayotgan obyekt uchun xodimlarni o'z vaqtida o'qitish bilan bog'liq. Amaliyot bosqichida loyiha parametrlari talabning beqarorligi, muqobil mahsulotning paydo bo'lishi, raqobatchilar tomonidan narxlarning pasayishi, raqobatchilar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning ko'payishi, soliqlarning yuqori bo'lishi, iste'molchilarning to'lovga qodir emasligi, xomashyo va materiallar narxining ko'tarilishi, shuningdek, ta'riflarning ta'siri ostida o'zgarishi mumkin. transport, yetkazib beruvchilarga bog'liqligi, aylanma mablag'larning yetishmasligi tufayli. Ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin: malakali ishchilarni yollash bilan bog'liq qiyinchiliklar, xodimlarni ushlab qolish

uchun maoshning yetarli emasligi, xodimlarning malakasining yetishmasligi, ish tashlashlar riski va mahalliy hokimiyatlarning munosabati.

Texnik xususiyatga ega bo‘lmagan muammolar xomashyo va materiallar sifatining beqarorligi, texnologiyaning yangiligi yoki yetarlicha ishonchliligi, quvvat zaxirasining yetishmasligi va ishlab chiqarishning zararli tomonlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, investitsiya tavakkalchiligini baholash - bu yo‘qotishlarning ehtimolligi va ularning mumkin bo‘lgan hajmidan foydalangan holda uning miqdoriy tavsifi.

Investitsion loyihalarning samaradorligini baholashda risk va noaniqliklarni hisobga olish usullarining qiyosiy tavsiflari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholashda risk va noaniqliklarni hisobga olish usullarining qiyosiy tavsifi

Usullar	Usulning mazmuni	Sharhlar	Loyihaning barqarorlik mezonlari
Umuman investitsiya loyihasining barqarorligi yiriklashtirilgan baholash	Kutilmagan investitsiya va operasion xarajatlar zaxirasini shakllantirish va hisob-kitob stavkasini oshirish sharti bilan loyiha samaradorligini hisoblash	Narxlar, soliq stavkalari, valyuta kurslari va loyihaning iqtisodiy muhitining boshqa parametrlari bo‘yicha pessimistik prognozlar,	NPV > 0 faoliyatning barcha turlaridan (kumulyativ samara) va moliyaviy zaxiralardan to‘plangan pul oqimi miqdori sof operasion xarajatlar va ushbu bosqichda qilingan investitsiyalar miqdoridan kamida 5% bo‘lishi kerak.
Loyihaning ishtirokchilari nuqtai nazaridan loyiha barqarorligini kompleks baholash	Haqiqiy pul oqimlari dinamikasini tahlil qilish	Haqiqiy pul oqimlari kreditlarni berish va qaytarish shartlari va favqulodda xarajatlarni hisobga olgan holda ishtirokchining barcha faoliyati uchun hisoblanadi.	IRR ≈ 25 – 30% i ≈ 15% PI ≈ 1,2 i < IRR

Chegaralanma gan marjani hisoblash	Ushbu bosqichda loyihada olingan sof foyda nolga teng bo'lgan savdo hajmining har bir bosqichida aniqlash	Buzilish darajasi 1 ga yaqinligi (100%) loyihaning ushbu bosqichda mahsulotga bo'lgan talab o'zgarishiga nisbatan barqaror emasligini	$UB_m \approx 0,6 - 0,7$ $UB = S_m - CV_m - DC_m$ $mS - CV$ mm
Parametrlarni o'zgartirish usuli. Parametr chegarasi	Kutilayotgan parametrlarning o'zgarishi bilan loyiha samaradorligi ko'rsatkichlarini hisoblash	Quyidagi parametrlardagi o'zgarishlarning ta'sirini tekshirish tavsiya etiladi: K0; Q; C; i; Jp; Δ t; N	NPV > 0
Noaniqlikning miqdoriy xususiyatlarini hisobga olgan holda loyihaning kutilayotgan ta'sirini baholash	Loyihaning ishlash ko'rsatkichlari bo'yicha taqsimlanishning mumkin bo'lgan (mavjud ma'lumotlarga muvofiq) sinfini aniqlash (Eoj)	Baholash loyihani moliyalashtirish sxemasini hisobga olmasdan ham, hisobga olinmasdan ham amalga oshirilishi mumkin. Hisoblash stavkasi risksiz qabul qilinadi	Eoj → max Loyihaning amalga oshirib bo'lmaydigan riski baholanadi - loyihaning moliyaviy maqsadga muvofiqligi shartlari bo'zilgan ssenariylarning umumiy ehtimoli; - Loyihaning samarasizligi riski baholanadi - integral samara (SDD) manfiy bo'lgan ssenariylarning umumiy ehtimoli; loyiha samarasiz bo'lgan taqdirda yetkazilgan o'rtacha zarar ehtimoli

Agar loyiha ishtirokchisi nuqtai nazaridan, ushbu parametrlarning qiymatlari o'zgarishi doirasi to'g'risida hech qanday ma'lumot bo'lmasa, quyidagi ssenariylarga ko'ra loyihaning maqsadga muvofiqligi va samaradorligi bo'yicha variantli hisob-kitoblarni ketma-ket o'tkazish tavsiya etiladi:

1) investitsiyalarning ko'payishi. Shu bilan birga, rus pudratchilari tomonidan bajarilgan ishlar qiymati va Rossiya ta'minoti uskunalari narxi 20 foizga, xorijiy kompaniyalarning ish va asbob-uskunalari narxi 10 foizga oshadi. Shunga muvofiq asosiy vositalar qiymati va ishlab chiqarish qiymatidagi amortizasiya;

2) ishlab chiqarish xarajatlarini loyihalashtirish darajasidan 20% va mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun aniq (ishlab chiqarish birligiga) to'g'ridan-to'g'ri moddiy xarajatlarning 30% ga oshirish. Shunga muvofiq aylanma mablag'lar tarkibida xomashyo, materiallar, tugallanmagan ishlar va tayyor mahsulotlar zaxiralarining qiymati o'zgaradi;

3) daromadning loyihaviy qiymatidan 80% gacha pasayishi;

4) oldindan to'lovsiz yetkazib berilgan mahsulotlar uchun to'lovlarni kechiktirish vaqtini 100% oshirish;

5) kredit bo'yicha foizlarni uning qiymat qiymatidan rubldagi kreditlar uchun 40% ga va erkin almashtiriladigan valyutadagi kreditlar bo'yicha 20% ga oshirish.

Ushbu ssenariylarni ekspertlar tomonidan belgilangan inflyatsiyaning noqulay rivojlanishi fonida ko'rib chiqish tavsiya etiladi.

Noaniqlik - loyihaning shartlari to'g'risidagi ma'lumotlarning to'liq emasligi va noaniqligi.

Agar ssenariylarning ehtimolligi to'g'risida ma'lumot bo'lmasa (ular ijobiy va jami 1 ekanligi ma'lum), kutilayotgan integral samara quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_{oj}(E) = \lambda E_{max} + (1 - \lambda) E_{min} \quad (10)$$

bu yerda E_{max} va E_{min} - mumkin bo'lgan taqsimot uchun mumkin bo'lgan ishlash ko'rsatkichlarining eng katta va eng kichik qiymati; λ ta'sirning noaniqligini hisobga olgan holda, noaniqlik sharoitida tegishli investorning imtiyozlar tizimini aks ettiruvchi maxsus standart. Investitsion ko'rsatkichlarni hisoblashda $\lambda = 0.3$ ni olish tavsiya etiladi.

Loyihaning kutilayotgan ta'sirini baholashda noaniqlikning miqdoriy xususiyatlarini hisobga olgan holda, erkin shakldagi chegirma stavkasidan foydalanish tavsiya etiladi.

Investitsion risklarni baholashning maxsus usullari

Investitsion tavakkalchilik - bu yo'qotishlarning kelib chiqish ehtimoli va ularning ehtimoliy hajmidan foydalangan holda uning miqdoriy tavsifi.

Chegirma stavkasini sozlash usuli. Investitsiyalash jarayonidagi risk investitsiya qilingan kapitalning haqiqiy daromadlilikini kamaytiradi kutilgan bilan taqqoslaganda, risklarni qoplamaydigan investitsiyalarning daromadlilikini tavsiflovchi (foiz mukofoti, investor uchun tavakkal mukofoti) foiz stavkasi darajasiga hisobga olinadigan tuzatish kiritilmoqda.

Loyihaning asosiy ssenariysida ko'zda tutilgan daromadlarning olinmasligi riski uchun mukofot (g) eoj (E) loyihasining kutilgan samarasi, E riskisiz chegirma stavkasi bilan hisoblangan va Eos (E + g) asosiy ssenariysining ta'siri o'rtasidagi tenglik shartidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. E + g chegirma stavkasi bo'yicha, shu jumladan tavakkalchilik bilan sozlangan:

$$Eoj(E) = Eos(E + g).$$

Bunday holda, salbiy ssenariy bo'yicha asosiy ssenariyda nazarda tutilgan daromadlarni olmaslikdan olingan o'rtacha zararlar qulay ssenariy bo'yicha yuqori daromadlardan o'rtacha daromad bilan qoplanadi.

Premium g hajmi qaysi ssenariy bazaviy sifatida qabul qilinishiga bog'liq. Ushbu ssenariyda xarajatlar va daromadlarning o'rtacha bahosiga emas, balki o'rtacha pessimistlardan foydalanish bo'yicha asosiy tavakkalchilik shaxsiy ssenariylarning ehtimolligi to'g'risida ma'lumot yo'qligida samaradorlikni baholashni soddalashtirish, riskni kamaytirishni ta'minlaydi.

6.2. Loyiha daromadlarini risk qiymati

Hisoblash stavkasini aniqlash usullaridan biri mahalliy amaliyotda qo'llaniladi. Unga muvofiq, investitsiya loyihasi (r) riskini hisobga olmagan holda, chegirma stavkasi quyidagi munosabatlar natijasida aniqlanadi:

Ishonchli ekvivalentlar usuli (ishonch koeffitsientlari).

Bunday holda, tuzatish diskont stavkasi bo'yicha emas, balki loyihaning har bir davri uchun maxsus pasayish omillarini kiritish orqali pul oqimining kutilgan qiymatlari (loyihaga qaytish) bo'yicha amalga oshiriladi.

**Loyiha daromadlarini olmaslik riskiga kiritilgan o'zgartirishlarning
taxminiy qiymati**

Risk qiymati	Loyiha maqsadiga misol	R, %
Past	O'zlashtirilgan texnika bazasida ishlab chiqarishni jadallashtirishga qo'yilmalar	3 – 5
O'rta	Mavjud mahsulot savdo hajmi ortishi	8 – 10
Yuqori	Bozorga yangi mahsulot ishlab chiqarish ilgari surish	13 – 15
Juda yuqori	Tadqiqot va innovatsiyalarga qo'yilma	18 – 20

Koeffitsientlarning qiymatlarini aniqlash uchun ular amalda ko'pincha ekspert baholash usuliga murojaat qilishadi. Bunday holda, koeffitsientlar ekspertlar tomonidan kutilayotgan oqimning kelishi yoki boshqacha qilib aytganda, uning qiymatining ishonchliligiga ishonch darajasini aks ettiradi. Shunday qilib, kutilayotgan daromadlar qabul qilinishi shubhasiz bo'lgan va ularning qiymatlari aniqroq yoki kamroq aniqlanishi mumkin bo'lgan to'lovlar miqdoriga yetkaziladi.

Kutilayotgan pul oqimining ishonchli ekvivalenti quyidagicha aniqlanadi:

$$FCF_t = \alpha t PCF_t, \quad (11)$$

FCF_t - t davrda loyihaning sof pul oqimining kutilayotgan qiymati; αt – kutilayotgan pul oqimi tushumining to'g'rilik koeffitsienti,

Pul oqimi ekvivalentlari aniqlangandan so'ng, to'g'rilangan to'lov oqimi uchun NPV mezonini (yoki boshqa natijaviy ko'rsatkich) hisoblanadi.

IRR, PI va boshqalarning hosilalari FNPV to'g'rilangan sof joriy qiymat mezonidan foydalanib hisoblanadi. Agar muqobil loyihalar mavjud bo'lsa, tuzatilgan pul oqimi eng yuqori NPV bo'lgan loyihaga ustunlik beriladi. Ushbu loyiha kamroq riskli deb hisoblanadi.

Ushbu usulning kamchiliklari tan olinishi kerak:

- loyihaning har bir bosqichida tavakkalchilikka mos keladigan ishonch omillarini hisoblash qiyinligi;
- asosiy parametrlarning ehtimoliy taqsimlanishini tahlil qila olmaslik.

To'lov oqimining ehtimoliy taqsimlanishini tahlil qilish. To'lov oqimining har bir elementi uchun ehtimoliy taqsimotni bilib, tegishli davrda $E(PCF_t)$ pul tushumlarining kutilayotgan qiymatini aniqlash, NPV loyihasining sof joriy qiymatini hisoblash va uning ehtimoliy og'ishlarini hisoblash mumkin. Daromadning eng kichik tafovutiga ega bo'lgan loyiha kamroq riskli deb hisoblanadi.

Muammo shundaki, o'zgarishning miqdorini aniqlash to'lov oqimining alohida elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik darajasiga bevosita bog'liqdir. Qarama-qarshi ikkita vaziyatni ko'rib chiqing:

- to'lovlar oqimining elementlari vaqt ichida bir-biriga bog'liq emas (ya'ni, ular o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q);

- t davrda to'lov oqimining qiymati t - 1 oldingi davridagi to'lov oqimining qiymatiga bog'liq (ya'ni, to'lov oqimining elementlari o'rtasida yaqin bog'liqlik mavjud).

To'lov oqimi elementlari o'rtasida hech qanday bog'liqlik bo'lmasa, NPV kutilayotgan qiymati va uning standart og'ishi quyidagi munosabatlar asosida aniqlanishi mumkin:

bu yerda $E(PCF_t)$ – t davridagi to'lov oqimining kutilayotgan qiymati; PCF_{it} – t davrdagi to'lov oqimi qiymatining i -chi varianti; m - t davrdagi to'lov oqimining kutilayotgan qiymatlari soni; p_{it} - t davrdagi i -chi qiymatining ehtimolligi davridagi to'lovlar oqimi; σ_6 - t davrda kutilgan qiymatdan to'lov oqimining standart og'ishi.

Agar to'lov oqimining elementlari o'rtasida yaqin bog'liqlik bo'lsa, ularning taqsimlanishi bir xil bo'ladi. Masalan, birinchi davrda loyiha daromadlarining haqiqiy qiymati kutilayotgan n standart og'ishlardan chetga chiqsa, keyingi davrlardagi to'lov oqimining boshqa barcha elementlari ham kutilgan qiymatdan xuddi shu miqdorga og'adi. Boshqacha aytganda, to'lov oqimining elementlari o'rtasida chiziqli munosabatlar mavjud. Bunday to'lov oqimlari mukammal korrelyatsiya deb nomlanadi.

Ko‘rib chiqilgan ishlar muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Biroq, real amaliyotda to‘lovlar oqimining elementlari o‘rtasida odatda o‘rtacha bog‘liqlik mavjud. Bunday holda, hisoblashning murakkabligi sezilarli darajada oshadi.

Haqiqiy opsiyonlar haqida tushuncha.

Sof joriy qiymatni (NPV, Net present value) hisoblash va diskontlangan pul oqimlari usulidan (DCF, discounted cash flow) foydalanishga asoslangan investitsiya loyihalarining samaradorligini baholashning an’anaviy yondashuvi aksariyat investitsiya loyihalarining haqiqiy foydalarini kam baholanishiga olib keladi.

Kompaniya rahbariyatining loyiha muhitidagi o‘zgarishlarga (makroiqtisodiy vaziyat; bozor sharoitlari; investorning mezonlari), shuningdek, loyiha bilan bog‘liq bo‘lgan yoki investitsiya to‘g‘risida qaror qabul qilingandan keyin uning tugashi munosabati bilan amalga oshirilgan faol reaksiyasi, loyihaning qiymati va ahamiyatini o‘zgartirishi, yangisini yaratishi mumkin. investitsiya imkoniyatlari. Shuning uchun, bugungi kunda biz strategik sof diskontlangan daromad haqida gap bormoqda: $\text{strategik NPV} = \text{an'anaviy NPV} + \text{haqiqiy variantlarning qiymati}$.

Qo‘shimcha ma’lumot olish qiymati loyihani baholashning moliyaviy yondashuvlarida aks etmaydi. Haqiqiy biznes istiqbollari haqida yangi tasavvur real variantlar (real option), real variantlar usuli bilan ta’minlanadi (ROV, Real Options Valuation).

1984 yilda Styuart Mers (Stewart Mers) “Moliyaviy nazariya va moliyaviy strategiya” va Karl Kester (Carl Kester) “Ertaga o‘shish uchun bugun imkoniyatlar” asarlari chop etildi. Ular haqiqiy variantlar usulini qo‘llash amaliyotini rivojlantirish uchun boshlang‘ich nuqta hisoblanadi.

Opsiyonlar ko‘rinishida loyihaning tugallangan bosqichlari va uni muayyan sharoitlarda davom ettirishning foydalari keltirilgan. Adabiyotda quyidagi variant turlari tasvirlangan:

- investitsiyalarni kutish varianti - ba'zida loyihani amalga oshirish uchun shartlar o'zgarganda investitsiyalarni boshlashdan ko'ra yo'qotish va yo'qotishlarni qabul qilish foydaliroq bo'ladi;

- o'sish opsiioni - yangi bozorga chiqish uchun loyihaning o'zi salbiy joriy qiymatga ega bo'lishi mumkin, ammo keyinchalik sof joriy qiymati ijobiy bo'lgan yangi rentabelli loyihalarni vujudga keltiradi;

- tanlash imkoniyati - ikkita obyektни yaratish va mahsulotlar almashinuvi yoki sheriklar o'rtasidagi hamkorlik bir xil biznes doirasida obyektни yaratishdan ko'ra foydaliroq;

- chiqish varianti - loyiha boshlanganda ma'lum ma'lumot bo'lmasa, uni olishni kutishning o'rniga, loyihani boshlash va undan keyin topshiriq yoki vaqtincha saqlash orqali chiqish maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin;

- o'rganish varianti - har bir keyingi bosqichda loyiha to'g'risida qo'shimcha ma'lumot to'plash va olish (learning by doing) (xususan, ITTKI natijalarini ularni amalga oshirish jarayonida tijorlashtirish imkoniyati bilan).

Filips elektroniks kompaniyasi tomonidan muvaffaqiyatli foydalaniladigan haqiqiy variantning matematik modeli quyidagi shaklga ega:

$$\Sigma_{t=0}(\tau) = \Sigma \varepsilon \xi \pi \{-(T + \tau)\mu\} \cdot E[FT + t \Omega(\tau)], \quad (12)$$

bu yerda T - yangi mahsulotni bozorga chiqaradigan sanasi (opsionni bajarish sanasi); S - kelgusi pul oqimlarining kutilayotgan keltirilgan sof qiymati; $\Omega(t)$ - kompaniyada mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlar t vaqtda; Ω_0 - kompaniya kapitalining qiymati; FT - ishlab chiqarish boshlanganidan keyin bir necha yil o'tgach sof pul oqimi;

$$\Omega(t) < \Omega(s) \text{ uchun } t < s < T.$$

Riskga neytral munosabat holatida, $S(t)$ ning o'zgarishi bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan tarzda yoritiladi:

$$dS(t) = rS(t)dt + S(t)dn,$$

bu yerda, r - asosiy aktivning risksiz o'qish sur'ati, $d_n = 0$ ehtimollik bilan $(1 - \lambda dt)$ va ξ_i sakrashi ehtimollik bilan λdt ($\lambda = 1/\Theta$ - puasson strategik ma'lumotlarni olish jarayonining intensivligi; Θ - naqd pulni eksponentan taqsimlash parametri oqimlari). O'tish amplitudasi $\xi_t = X_i \cdot T_i$

bunda,

Reley taqsimotiga mos keladigan tasodifiy o'zgaruvchining dispersiyasi σ_i^2 X_i va shartli o'rtacha qiymati va o'zgarishi mos ravishda tengdir:

Ushbu yondashuvga binoan opsiyonning qiymati quyidagiga teng:

$$V(t) = \exp\{-r(T-t)\} E[\max(0, S(T) - I)]. \quad (13)$$

Bunday hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun siz $S(T)$ taqsimotni bilishingiz kerak. Agar $r = 0$, u holda

bu yerda, $\lambda(T-t)$ loyihani amalga oshirish davomida N strategik axborot tushumlarining kutilgan soni parametri bilan Puasson taqsimotiga bo'ysunadi.

Kredit reytinglari

Kompaniya loyihani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'larni jalb qilish uchun qarz qog'ozlarini chiqaradi. Biroq, har doim ham loyiha muvaffaqiyatsiz bo'ladi va investorlar kutilayotgan foyda olishga qodir bo'lmaydilar. Bunday risklarni kamaytirish uchun tahliliy kompaniyalar kredit reytinglarini yaratdilar.

Kredit reytingining asosiy vazifalaridan biri risk omillarini yagona baholash hisoblanadi.

S&P va Moody's tomonidan ishlab chiqilgan kredit reytinglari eng mashhurlari.

Reyting agentligining tahlil predmeti muayyan emitentlarning: davlatlar, davlat va boshqaruv organlari, aksiyadorlik jamiyatlar, moliya va sug'urta kompaniyalari, pensiya jamg'armalari va moliya hamda fond bozorining boshqa professional ishtirokchilari, korporativ qarz oluvchilarning turli xil majburiyatlarini bajarmaslik ehtimoli hisoblanadi.

Kredit reytingini berish yoki oshirish qarz olish narxining sezilarli darajada pasayishiga yordam beradi. Reyting agentliklari qarz oluvchining ishonchligini o‘z obro‘sigga ega ekanliklarini tasdiqlaydilar. Kredit reytingi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar investitsiya to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun yetarli ma‘lumotlarni taqdim etadi. Reyting agentliklari o‘zlarining reyting belgilari va shkalalaridan foydalanadilar.

Jahonning yetakchi agentliklarining kredit reytinglarining qiyosiy miqyosi 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Kredit reytingining qiyosiy shkalasi

Moody's	S&P	Fitch	Ishonchlik darajasi
Aaa	AAA	AAA	Eng yuqori
Aa1	AA+	AA+	yuqori
Aa2	AA	AA	
Aa3	AA-	AA-	
A1	A+	A+	O‘rtadan yuqori
A2	A	A	
A3	A-	A-	
Vaa1	VVV+	VVV+	O‘rtadan past
Vaa2	VVV	VVV	
Vaa3	VVV-	VVV-	
Va1	VV+	VV+	Noinvestitsion spekulyativ
Va2	VV	VV	
Va3	VV-	VV-	
V1	V+	V+	Yuqori riskli spekulyativ
V2	V	V	
V3	V-	V-	
Saa	SSS+	SSS	Sezilarli risk
-	SSS	-	
-	SSS-	-	
Sa	-	-	Ortiqcha spekulyativ baho
S	-	-	
-	-	DDD	
-	-	DD	To‘lovni rad etish
-	D	D	
-	-	-	

6.3. Risklarni baholashda kredit reytingining qiyosiy shkalasi

AAA - VVV reytinglari investitsion reytinglardir. VV va undan past reytinglar spekuliyativ hisoblanadi. VV risksiz investitsiyalar darajasidan past, foizlarni to'lash kechiktirilishi mumkin, ammo asosiy majburiyatlar bo'yicha to'lovlar yetarli darajada himoyalangan. Shuningdek, u bir xil emitentning DDD-reytingiga ega bo'lgan boshqa qarzlari bo'yicha ikkilamchi qarzlarga ajratilgan.

V - risksiz investitsiyalar darajasidan past bo'lsa, allaqachon asosiy majburiyatlarni bajarmaslik riski mavjud. SSS investitsiya darajasidan ancha past. Asosiy qarz va foizlar o'z vaqtida yoki faqat qulay sharoitlarda to'lanishi bo'yicha katta noaniqliklar mavjud.

SS - SSS- ga nisbatan ikkinchi darajali qarz.

DDD - qarz va foizlarning asosiy miqdorini to'lashning haqiqiy kechikishi.

DD - shubhali qarzlilar.

D - bu vaqtda to'lovlar muddati o'tgan, ammo qarzlilar hali ham to'lanadi deb ishonish uchun asos bor.

Nazorat savollari

1. Kredit reytingining qiyosiy shkalasini tushuntiring.
2. Loyiha daromadlarini olmaslik riskiga kiritilgan o'zgartirishlarning taxminiy qiymatini i shakllantirish tartibi qanday?
3. Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash qanday amalga oshiriladi?
4. Investitsion tavakkalchilik qanday ko'rinishda bo'ladi?
5. Reyting agentliklari o'zlarining reyting belgilari qaysilar?
6. Kredit reytinglari qanday shakllantiriladi?
7. Reley taqsimoti nima?
8. Haqiqiy opsiyonlarni tushuntirib bering.
9. Chiqish varianti qanday holatda amalga oshiriladi?
10. O'rganish varianti nima?

VII BOB. KORPORATIV DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH

7.1. Korporativ darajada inson strategiyasi va tabiat holatlari

Biz riskni boshqarishni yangi usuli riskni boshqarishda o'yinlar nazariyasidan foydalanishni ko'rib chiqamiz o'yinlar nazariyasida agar biz ikki shaxs orasidagi o'yinni nazarda tutsak unda ular bir shaxs bir-biridan bog'liq bo'lmagan qoida o'z strategiyasini tanlashni tushunamiz. O'yin maqsadi muvozanat nuqtasiga erishish strategiyasini tanlashdir.

Muvozanatlik strategiyasi - bu ishonchlik strategiyasi bo'lib uni asosida to'lov funksiyasining qiymati uning obyektivligi yotadi va kamtarona qoida taniladi. Ammo o'yinlar nazariyasida ko'pincha muvozanat holatdan uzoqlashib riskka yo'l qo'yishadi bu esa ko'plab amaliy masalalarni ishida uchrab turadigan holatdir. Bunda barcha mumkin bo'lgan imkoniyatlarini o'yinchini xulq-atvori tanlangan strategiya natijasida keladigan foyda uning stabilligi va boshqalar nazarga olinadi. Quyida biz muvozanat nuqtasidan uzoqlagan qoida o'yin yuritish misollarini ko'rib chiqamiz.

Ko'pincha o'yinlar nazariyasida o'yinchilardan biri (laqablar) tushungan va maqsadga yo'nalgan holda faoliyat yuritadi qolganlar esa o'z strategiyasini tasodif tarzda tanlaydilar. Bu holda har bir o'yinchini yutuq hajmi juda kichik bo'ladi. Ammo umumiy holda o'yinlar nazariyasida har bir o'yinchi katta yutuqqa erishish strategiyasini tanlashga harakat qiladi.

Bunday strategiyada istagan natijaga erishish xavfi katta bo'ladi. Bunday strategiyalarni tanlashda barcha imkoniyatlarni hisobga olgan holda shunday yo'lni tanlash kerakki unda raqibning xatti-harakati o'zaro bo'ladigan foyda bu tanlangan strategiyadan olinadigan natijalarni hisoblab uni muvozanat holat o'yinlari bilan solishtirib ko'rish zarur.

Quyida biz insonning tabiatga qarshi o'yinini ko'rib chiqamiz. Inson hisob kitob bilan biror maqsad asosida tabiat bilan o'ynaydi. Tabiat esa o'z strategiyasini tasodif holatda tanlaydi.

Inson strategiyasi va tabiat holatlari

a_{ij} - inson S_i strategiyasini tanlanganda unga tabiat R_j holatni qarshi kuygandagi to'lov miqdori.

Tabiatga qarshi o'yinda risk quyida keltirilgan o'yinlar matritsasi satrlarda o'yinini tanlangan strategiyalari (o'yini iqtisodchi, raxbar, tadbirkor va boshqalar) ular K bilan belgilanib ustunlarda esa tabiatning mumkin bo'lgan holatlari K keltirilgan deb hisoblaymiz. Matritsaning elementi o'yinchi S_i yechimga kelganda tabiatning K holatidagi to'lovlar summasini belgilaydi. Agar A_{ij} musbat bo'lsa tabiatning R_j holatida o'yinchining S_i strategiyasini tanlashdan kelgan foydani manfiy bo'lsa o'yinchining tutgan zararini anglatadi.

Tabiat holatlari.

Agar o'yinlar matritsasi berilgan bo'lsa ya'ni a_{ij} -lar barcha i va j lar uchun berilgan bo'lsa, quyida o'yining eng yaxshi strategiyasini tanlash mezonlarini keltiramiz.

1. Laplas mezoni Agar tabiat holatlarini yuzaga kelish ehtimollari ma'lum bo'lmasa barcha holatlarni teng ehtimoli deb faraz etamiz va S_i strategiyasini S_j strategiyadan yaxshirok deymiz va $S_i > S_j$ deb belgilaymiz agar

$$\sum_k a_{ik} > \sum_k a_{jk} \quad (14)$$

bo'lsa.

2. Vald mezoni pessimistik strategiyalarini tanlash, kamtarlik yo'lini tutib o'yin yuritish bo'lib bu mezon orqali quyidagicha strategiya tanlanadi:

$S_i > S_j$ deyiladi,

agar $\min_k a_{ik} > \min_k a_{jk}$ bo'lsa.

3. Gurvits mezoni. Bu mezonda har bir S_i strategiya uchun quyidagicha hisoblanadi:

$$h_i = \lambda \max_k a_{ik} - (1 - \lambda) \min_k a_{ik} \quad (15)$$

bu yerda, $0 \leq \lambda \leq 1$ oraligi biror qiymat bo'lib agar $h_i > h_j$, bo'lsa

$S_i > S_j$ deyiladi.

Gurvits me'zonida agar $\lambda=0$ desak, Vald me'zoni $\lambda=1$ desak "mini-maks" strategiyani eng optimallini tanlash usuli yuzaga keldi Gurvits mezoninig kamchiligi bir tomondan λ ga aniq baho berish murakkabligi bo'lsa ikkinchi tomondan u axborotning to'la strukturasi foydalanilmay u bir necha berilganlar bilan cheklanib qoladi.

Faraz etaylik qaror qabul qilishni A,V,S,D,E besh varianti va tabiatni Z varianti: I.II.III. berilgan bo'lib yutuq qiymatlari quyidagicha berilgan bo'lsin:

5-jadval

Matritsa uchun variantlar

Variantlar	Holatlar		
	I	II	III
A	2	3	5
V	1	3	5
S	0	7	2
D	9	0	0
E	3	3	3

Bu matritsa asosida A,V,S,D,E variantlarni biror tartibga keltirish mumkin masalan avval 5 variantdan eng yaxshisi tanlanadi so'ng qolgan 4 variant eng yaxshisi va hokazo.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki undagi ko'rinib turibdiki undagi sonlar shunday tanlanganki Laplas mezonini bilan biror yaxshi variantni tanlash qiyin chunki satrlardagi sonlar yigindisi o'zaro tengdirlar.

Bu misolni o'rganishda o'yinda katnashgan o'yinlarni 164 javoblari ko'rib chiqiladi. Undan 18-tasi tahlil uchun yarashadi qolgan 146 javoblardan 38-tasi Gurvits mezoniga asoslanib tahlil etsa bo'lar ekan qolgan 108 javoblarni tahlil shuni ko'rsatadiki paramer (0:0,1) intervalda ya'ni $0 < \lambda < 0,1$ oralikda tanlanishi mumkin ekan. Kutilmaganda ko'pchilik iqtisodilar (40% atrofida) minimal variant E ni tanlabdilar.

4. Sevij mezon- bu mezon uchun “kuldan ketgan foydani” minimallashtirish usuli deyiladi. Bu mezonni qo‘llash uchun quyidagi formulani tuzamiz:

$$b_{ij} = a_{ij} - \max a_{kj},$$

va $S_i > S_j$ deyiladi, agar $\min b_{ik} > \min b_{jk}$ bo‘lsa..

Bu mezon uzoq muxlatli qarorlar qabul etishda qo‘llash ahamiyatlidir.

Moliyaviy aktivlarning riskliligi tushunchasi

Qimmatli qog‘ozlar bozorining o‘ziga xos xususiyati uning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy muhitdagi ahamiyasiz o‘zgarishlarga moyilligi va ushbu o‘zgarishlarga narxlarning keskin ta’sir ko‘rsatishi hisoblanadi. Bunday spekulyativ omillar ham muhimdir:

- aksiyalar bahosi va ular uchun tuzilgan shartnomalar narxlari o‘rtasidagi farqdan foyda olish maqsadida “dasturiy savdo” hajmi;

- ko‘p sonli investorlar bir vaqtning o‘zida amortizasiya o‘ynashganda va bozor ushbu signalga sezgir munosabatda bo‘lganda, “to‘liq qisqa pozitsiya” holati;

- bozor ishtirokchilari boshqaruv guruhining kompaniyadagi mavqeini mustahkamlash niyatlaridan dalolat sifatida qabul qiladigan o‘zlarining aksiyalarini emitentlar tomonidan sotib olinishi.

Qimmatli qog‘ozlarning ayrim turlarini sotib olish bilan bog‘liq risk ulardan kutilayotgan foyda tasodifiy bo‘lishi bilan bog‘liq. Kutilayotgan daromadni avvalgi davrda uning o‘zgarishini ko‘zatish natijalarini statistik qayta ishlash bo‘yicha o‘rtacha sifatida aniqlash mumkin.

Haqiqiy qiymat kutilgan qiymatga mos kelmasligi riski mavjud. Haqiqiy qiymatning kutilganidan og‘ish ehtimoli katta, tasodifiy o‘zgaruvchining qiymatlari qanchalik keng tarqalsa. Shuning uchun, qimmatli qog‘ozlarga investitsiya kiritish qaroriga xos bo‘lgan risk o‘lchovi sifatida standart og‘ish (σ) - tasodifiy o‘zgaruvchining ehtimoliy qiymatlarining o‘rtacha kvadratik og‘ishidan kutilayotgan qiymatdan standart og‘ish foydalaning:

Har xil turdagi qimmatli qog'ozlarning rentabelligi stoxastik qaramlikda, chunki bu xuddi shu bozor omillarining ta'siriga reaksiya.

Ikkala tasodifiy o'zgaruvchining o'zaro bog'liqligini miqdoriy o'lchov qavariqlar hisoblanadi:

Korrelyatsiya koeffitsientining qiymati $-1 \leq \rho \leq 1$ oralig'ida bo'ladi. Agar $\text{cov}(\mu_x, \mu_y) = 0$ (tegishli ravishda $\rho = 0$) bo'lsa, u holda μ_x va μ_u statik jihatdan mustaqil yoki bog'lanmagan; tasodifiy $\rho = 1$ bilan μ_x va μ_u qiymatlari musbat bo'lsa, va $\rho = -1$ bo'lsa, chiziqli qaramlikda manfiy bo'ladi. Agar bitta aksiyaning daromadliligi o'sishi boshqa aksiya rentabelligining o'sishi bilan birga bo'lsa, u holda ijobiy korrelyatsiya va $\rho \rightarrow +1$, manfiy korrelyatsiyada $\rho \rightarrow -1$ bo'ladi va bitta aksining rentabelligi oshganda, boshqa aksiyaning rentabelligi pasayadi.

Qimmatli qog'ozlarning daromadliligi va uning riskini hisobga olish zarurligi, portfelni shakllantirishda investor tanlash sohasini sezilarli darajada kengaytiradi.

Ikki yoki undan ortiq qimmatli qog'ozlarning portfelidan kutilgan daromad (μ_r) o'rtacha sifatida belgilanadi:

$$\mu_r = \sum \omega_i \mu_i, \quad (16)$$

bu yerda, μ_i - i turdagi qimmatli qog'oz portfeliga kiritilgan kutilgan daromadlik, ω_i - portfelning boshlang'ich qiymatida i turdagi qimmatli qog'ozning ulushi.

7.2. Portfelning daromadliligi uning tarkibi

Qimmatli qog'ozlar portfelining riskini baholash uchun tasodifiy o'zgaruvchilar yig'indisining tarqalish xususiyatlarini esga olish kerak.

Ikkala turdagi qimmatli qog'ozlarni o'z ichiga olgan har bir ehtimoliy portfel opsiyalarining risk darajasi quyidagicha bo'ladi:

Portfelning daromadliligi uning tarkibidagi eng daromadli qimmatli qog'ozlarning daromadliligidan oshmasligi kerak. Shu sababli, aralash portfelni tuzishda hech qanday ma'no yo'qdek tuyuladi. Shu bilan birga, portfel riski

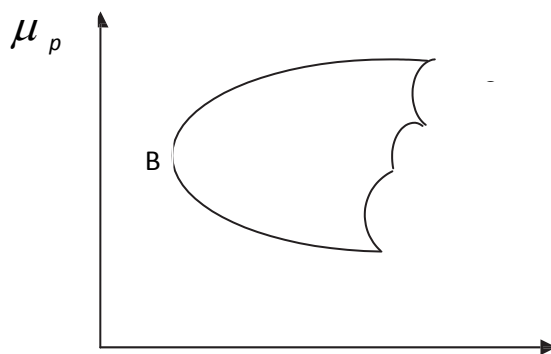
nafaqat salbiy korrelyatsiya koeffitsienti bilan, balki unga qo‘shilgan qimmatli qog‘ozlar riskidan ham pastdir. Aniqlik uchun siz teng parametrlarda bir xil parametrlarga ega bo‘lgan ikkita turdagi qimmatli qog‘ozlarni o‘z ichiga olgan portfel parametrlarini mustaqil ravishda hisoblashingiz mumkin.

Portfel va uning tarkibiy qismlari qimmatli qog‘ozlari risklarining nisbati korrelyatsiya koeffitsienti (ρ) bilan belgilanadi:

$\rho = 0$ bo‘lsa, ushbu portfelning tarqalishi bilan o‘lchanadigan risk qimmatli qog‘ozning individual narxidan ikki baravar ko‘pdir: agar xuddi shunday parametrlarga ega bo‘lgan ikkita turdagi qimmatli qog‘ozlar portfelga teng nisbatda kiritilgan bo‘lsa.

- $\rho = -1$ bo‘lganda risk-risksiz portfelga ega bo‘lamiz, agar har bir moliyaviy instrument turining ulushi mos ravishda teng bo‘lsa:

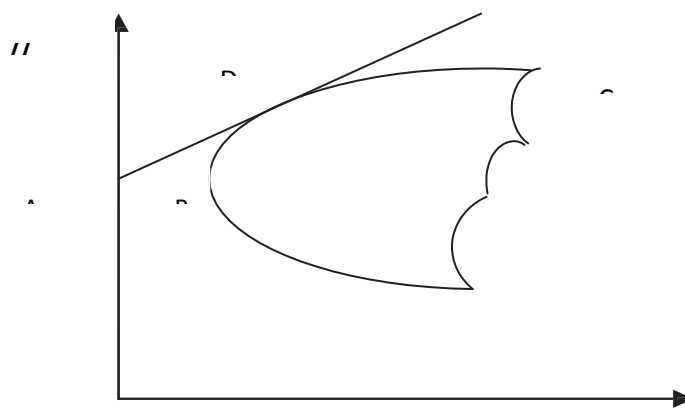
5-rasmda tasvirlangan grafik μ_p (σ_p) qimmatli qog‘ozlarning n tuurlarida tuzilgan portfelning kutilgan daromadliliigi va risk darajasi qiymatlarining barcha ehtimoliy uyg‘unliklarini namoyon etuvchi nuqtalarning geometrik o‘rinlari mavjud.

5-rasm. Qimmatli qog‘ozlarning ko‘plab portfelleri

Qimmatli qog‘ozlarning ko‘plab portfelleri orasida daromadlilikning har bir qiymati bo‘yicha minimal riskni va har bir risk darajasida maksimal rentabellikni ta‘minlaydigan “samarali” ni ajratib ko‘rsatish mumkin. Grafikda bu VS egrisidagi sohadir.

Riskli aktivlar bozori va yaxshilangan pul bozori (bu barqaror daromad moliya vositalarining mavjudligi bilan tavsiflanadi) birgalikda mavjudligi bilan investorlarni samarali tanlash sohasi A nuqtasida ordinata o'qini kesib o'tgan va riskli qimmatli qog'ozlar portfelini samarali tanlash egri chizig'iga aylanadi. (CML, capital market line) (6-rasm). Bu bozor portfellari deb ataladigan to'plam.

6-rasm Bir nechta bozor portfellarini optimallashtirish

Mukammal pul bozorini hisobga olgan holda, barcha samarali portfellar to'plamidan (VS egri) faqat bitta "eng yaxshi" portfel saqlanib qolinadi, chunki VS egrisidagi D nuqtasidan tashqari har qanday nuqtaga AD chizig'idagi afzalroq nuqtaga to'g'ri keladi: riskning bir xil darajasida moliyaviy investitsiyalarning yuqori rentabelligiga erishiladi.

Urinma chizig'i - CML (capital market line) – unga kiritilgan pulning maksimal foydaliligini ta'minlaydigan maqbul portfelni bildiradi. Bunday portfelning daromadliligi bozorga yo'naltirilgan.

Bugungi amaliyotda, bozor indeksleri bunday portfel ekanligi odatda qabul qilinadi. Shunday qilib, Dow Jones indeksiga kiritilgan 30 ta vositaning har biri (Dow Jones (Dow Jones Industrial Average; DJIA) ushbu indeksda o'ziga xos og'irlikka ega. Agar investor o'z portfelini ushbu og'irliklar asosida tuzsa, u holda uning portfelining rentabelligi yuqoridagi indeksning rentabelligiga moyil bo'ladi.

D chap tomonida joylashgan barcha nuqtalar pul mablag‘larining qimmatli qog‘ozlar va pul ssudalari (qo‘yilma, depozit) o‘rtasida taqsimlanishiga mos keladi va ko‘plab bozor portfellarini tavsiflaydi

“Joylashtirish bilan” D ning o‘ng tomonidagi nuqta qimmatli qog‘ozlar portfeli va pul qarzlari - ko‘plab “jalb qilingan” bozor portfellaridan tashkil topgan investor mulkini anglatadi.

Ba’zi bir o‘zgarishlar natijasida “joylashtirilgan” bozor portfelining parametrlari ($\sigma_A = 0$ hisobga olingan holda) quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\mu_{\text{bozor}} = \omega_A \mu_A + \omega_D \mu_D ,$$

$$\sigma_{\text{bozor}} = \omega_D \sigma_D .$$

Bozor portfeli “jalb etish bilan” quyidagi parametrlarga ega bo‘ladi:

$$\mu_{\text{bozor}} = (1 + d_A) \mu_D - d_A \mu_A$$

$$\sigma_{\text{bozor}} = (1 + d_D) \sigma_D , \text{ yoki } \mu_{\text{bozor}} = \mu_D + (\mu_D - \mu_A) \cdot d_A ,$$

$d_A = K / e$ - investorning o‘z mablag‘lariga pul qarzдорligini tavsiflovchi moliyaviy dastag; K, e - pul qarzdarligi va investorning o‘z mablag‘lari mos ravishda D qimmatli qog‘ozlar portfeliga investitsiya qilingan.

Aytish kerakki, kutilayotgan daromadning o‘zgarishi yoki tavakkalchilik o‘lchovi sifatida standart og‘ish “bozor modeli”dan foydalangan holda moliya bozorida narxlarni belgilashga asos bo‘ladi. Bozor modeli portfel nazariyasidan quyidagi xulosaga asoslanadi: bozorda muomalada bo‘lgan qimmatli qog‘ozlarning daromadlilik va riski faqat “eng yaxshi” portfelning qaytishi va riski bilan belgilanadi. Bozor portfelining rentabelligi bozorda sotilgan barcha qimmatli qog‘ozlarning o‘rtacha og‘irlik darajasi sifatida hisoblanadi, bu yerda og‘irlik umumiy bozor kapitallashuvidagi j firmaning kapitallashuvining o‘ziga xos og‘irligi ($j = 1, \dots, n$).

Riskli aktivlarning daromadlilikini aniqlashda “eng yaxshi” portfel xususiyatlarining roli kapital aktivlarini narxlash modeli (CARM) bilan izohlanadi.

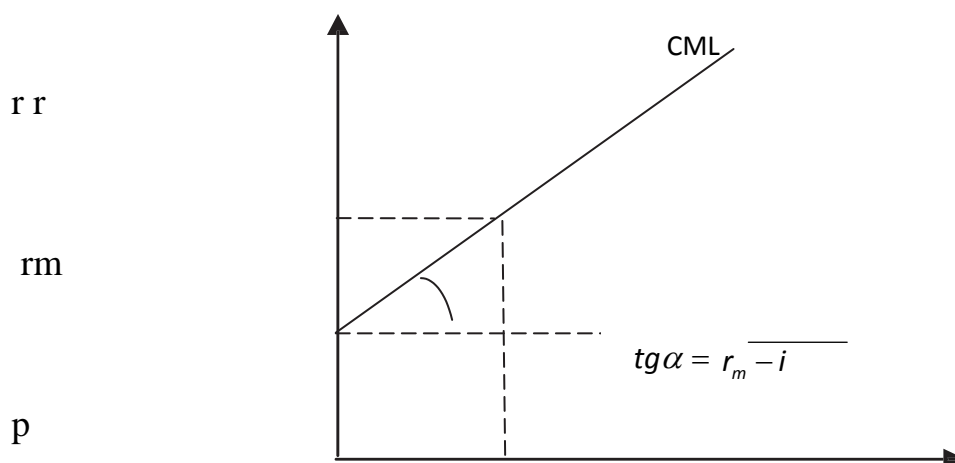
Barcha qimmatli qog'ozlarni sotib oluvchilar uchun talab tuzilmasi bir xil, ularning barchasi D portfel tuzilmasiga mos keladigan risk aktivlarining bir xil to'plamiga ega bo'lishni xohlashadi va natijada agar qimmatli qog'ozlar bozori muvozanatli bo'lsa, bozorda sotilgan barcha riskli aktivlar to'plami sifatida bozor portfeli investorlar uchun maqbul portfeldir. Har qanday investor uchun investitsiyalardan kutilayotgan foyda (r_i) quyidagicha:

$$r_i = i + r_m - i \sigma_j / \sigma_m, \quad (17)$$

bu yerda r_j -chi portfelning joriy rentabelligi, i - foiz stavkasi,

r_m – “eng yaxshi” portfelning joriy rentabelligi, σ_j – “eng yaxshi portfel” riski, σ_m – investorning hissalar riski.

Yuqorida ko'rsatilgan tenglama CML (kapital bozori chizig'i) kapital bozori chizig'i tenglamasi deb nomlanadi. U 7-rasmda keltirilgan.

7-rasm. Kapital bozori chizig'i

CML moyilligi burchagi riskli aktivlar bozorida investitsiya riskining narxini aks ettiradi: investorning daromadlilik darajasi, investitsiyalarning umumiy hajmidagi riskli aktivlar ulushining o'zgarishiga to'g'ridan-to'g'ri mutanosib ravishda o'zgarib turadigan, ularning risk birligi oshishi bilan investorning daromadliliqi qanchalik oshishini ko'rsatadi. Arbitraj narx shakllanishi nazariyasi APT (arbitrage pricing theory) SARM modelining keyingi rivojlanishi sifatida 1970 yillarning oxirida paydo bo'ldi. Ushbu nazariyaning batafsil ekspozitsiyasini korporativ moliya bo'yicha maxsus darsliklarda topish

mumkin. Aytaylik, risksizlik daromadlarining kutilayotgan qiymati va riski CAPM modelidagi kabi emas, balki bozor ko'rsatkichlari (bozor portfelining o'zgarishi) bilan emas, balki bir necha omillar (YAIMning o'zgarishi, inflyatsiya, milliy valyuta kursining o'zgarishi va boshqalar) bilan belgilanadi. ART konsepsiyasi zaruriy shart sifatida risksiz rentabellikga ega moliyaviy vositaning mavjudligini nazarda tutmaydi va undan foydalanish uchun qimmatli qog'ozlardan tushadigan daromadning kutilayotgan o'rtacha qiymatini va uning o'zgarishini hisoblash kerak emas. ART bozorda qayta vujudga keladigan bitta aksiya uchun muvozanat narxining shakllanishini tushuntiradi.

Mahsulot yoki tizimning kelajakdagi ishlashiga nisbatan noaniqlik mijoz va etkazib beruvchi tashkilot uchun xavf tug'diradi. Juda tez-tez yoki xavfli bo'lmagan tarzda ishlamay qoladigan mahsulot ta'mirlash, almashtirish yoki chaqirib olishni talab qilishi mumkin.

Mahsulotning ishlashi, uning ishonchliligi ham mahsulotni ishlab chiqaruvchi, quruvchi va sotadigan tashkilotni aks ettiradi. Ishonchliligi past ko'rsatkichi endi ushbu alohida mahsulot uchun xavf tug'dirmaydi, aksincha u mahsulot liniyasi va tashkilot uchun xavf tug'diradi.

Ishonchlilik bo'yicha mutaxassislar uzoq vaqtdan beri xavflarni aniqlash va kamaytirish bilan shug'ullanmoqdalar. ISO 31000 kabi standartlar orqali korxonalarini boshqarishga bo'lgan katta e'tibor ishonchlilik mutaxassilaridan tavakkalchiliklarni boshqarishning keng doirasini va ishonchlilik bilan bog'liq xavflarning kengroq kontekstga qanday mos kelishini ko'rib chiqishni talab qiladi. Korxonalarini boshqarish uchun oddiy Greg Xatchins kitobida ISO 31000 Korxonalarini boshqarish xatarlarni boshqarish va korxonalarini boshqarish o'rtasidagi tafovutlarni to'playdigan jadval mavjud (34-bet).

Ko'pgina tashkilotlar mahsulot va muhandislik darajasida bo'lgan ishonchlilikni ko'rib chiqadilar. Albatta, tashkilot tarkibidagi boshqa subyektlar ishonchlilik ko'rsatkichlarining mijozlar talablari va biznes maqsadlariga javob berish qobiliyatiga ta'sirini ko'rib chiqadilar, ammo aniqlash va yumshatish bo'yicha ishlarning aksariyati muhandislik darajasida.

7.3. Xavflarni boshqarish va ishonchlilik muhandisligi

Ishonchlilik amaliyotchilari tomonidan odatdagidek xavflarni boshqarish quyidagicha tavsiflanadi:

- Moslik va spetsifikatsiya yo'naltirilgan
- Riskka yo'naltirilgan
- Reaktiv
- Xarajat yo'naltirilgan
- Pastki-up jarayoni

Biz muvaffaqiyatsizliklarni topishga moyil bo'lamiz, xavfni sarhisob qilamiz va miqdorni aniqlaymiz, so'ngra dizayn yoki jarayon o'zgarishi bilan yumshatishga harakat qilamiz. Zarur bo'lganda, biz rahbariyat tarkibidagi muhim masalalarni yuqori darajalarga ko'tarishimiz mumkin. Ba'zi tashkilotlarda maydonlarning ishdan chiqish ehtimoliy xavflarini aniqlash va ishlab chiqish bo'yicha yanada faol ishlar olib borilmoqda. Somonda, dala nosozligi oqibatlari to'g'risidagi munozarada bozor ulushi va mijozning qoniqishi yoki daromadlilikiga miqdoriy ta'sir ko'rsatilishi mumkin. Ushbu faol tadbirlar va mulohazalar korxonalar risklarini boshqarish tizimiga yaxshi mos keladi.

Korxonalar xatarlarini boshqarish va ishonchlilik muhandisligi

Korxonada tavakkalchiliklarni boshqarish (ERM) uchun yaxshi ishlab chiqilgan va joriy qilingan tizim quyidagicha tavsiflanishi mumkin:

- Boshqarish, xavf va muvofiqlikka yo'naltirilgan
- Imkoniyat va salbiy tomonga qaratilgan
- Profilaktik, bashoratli, oldindan ko'riladigan
- Qiymat, foyda va investitsiyalarga yo'naltirilgan
- Yuqoridan pastga tushish jarayoni

ERM yuqori boshqaruvdan direktorlar kengashi majburiyatini va ishtirokini talab qiladi. Amalga oshirilgan risklar kutilganidan ancha yuqori kafolatli qaytish stavkalari bilan solishtirganda ancha kengroq. Shuningdek, xatarlar maydondagi ishonchlilik ko'rsatkichlaridan tashqari ko'p vaqtni o'z ichiga oladi.

Agar sizning tashkilotingiz ERM doirasini ishlab chiqayotgan bo'lsa yoki rivojlantirayotgan bo'lsa, sizning ishingiz ishonchli mutaxassis sifatida qanday katta dasturga mos kelishini tushunish juda muhimdir. Siz, sizning jamoangiz yoki boshqa guruh yoki tashkilot ichidagi boshqaruv guruhi tomonidan ko'rib chiqiladigan va harakatga keltiradigan ma'lumotni bilishingiz kerak. Ishonchlilik - Korxonada xatarlarini boshqarishning bir qismidir. Bu yagona qism emas. Maqsadlarni belgilashdan, mijozlarning talablarini va kutganlarini anglashdan, tashkilotingizning xatarlarni boshqarish dasturlari doirasidagi xatolar to'g'risida xabar berishgacha bo'lgan ishonchlilik to'g'risidagi ma'lumotni biling.

Ma'lumki, yaxshi dizayn va xavflarni kamaytirish bilan dala muvaffaqiyatsizliklarining oldini olish xavfni oldini olish uchun kuchli sarmoyadir. Katta o'ylab ko'ring va sizning jamoangiz ishonchli mahsulot va ishonchli ma'lumotni etkazib berishingiz tashkilotingizdagi asosiy qaror qabul qiluvchilarning ehtiyojlariga qanday mos kelishini o'ylab ko'ring. Ularga ishonchlilik bilan bog'liq xavflarni va ularni qanday qilib samarali ravishda kamaytirishni tushunishlariga yordam bering.

Nazorat savollari

1. Korporativ darajada inson strategiyasi va tabiat holatlarini tushuntiring.
2. Bir nechta bozor portfellarini optimallashtirish tartibi qanday?
3. Portfelning daromadlilik uning tarkibini baholash qanday amalga oshiriladi?
4. Xavflarni boshqarish va ishonchlilik muhandisligi qanday ko'rinishda bo'ladi?
5. Korxonada tavakkalchiliklarni boshqarish uchun nimalar zarur?
6. Kapital bozori chizig'i nimani anglatadi?
7. "Joylashtirilgan" bozor portfeli nima?
8. Qimmatli qog'ozlarning qanday portfellari mavjud?
9. Bozor portfellarini qanday optimallashtirish mumkin?
10. Korrelyatsiya koeffitsientining qiymati qanday bo'lishi kerak?

VIII BOB STRATEGIK BIZNES DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH

8.1. Strategik biznes darajadagi standartlar

Rossiya milliy standartiga muvofiq GOST R ISO / IEC 31010-2011, risklarni boshqarish boshqaruv jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, maqsadlarga erishish yo'llari aniqlangan, riskli hodisalarning oqibatlari va yuzaga kelishi ehtimolini tahlil qilish zarurati to'g'risida qaror qabul qilish uchun tuzilgan jarayondir.

Risklarni baholash quyidagi asosiy savollarga javob berishga imkon beradi:

- qanday voqealar yuz berishi mumkin va ularning sabablari (riskli hodisalarni aniqlash);
- bu hodisalarning oqibatlari qanday;
- ularning paydo bo'lishi ehtimoli qanday;
- qanday omillar salbiy ta'sirlarni kamaytirishi yoki riskli holatlar ehtimolini kamaytirishi mumkin.

Bundan tashqari, tavakkalchilikni baholash savolga javob berishga yordam beradi: risk darajasi maqbulmi yoki keyingi qayta ishlashni talab qiladi.

Risklarni baholash quyidagilarni ta'minlaydi:

- salohiyat risklarni va ularning oqibatlarining tashkilotning belgilangan maqsadlariga erishishga ta'sirini tushunish;
- qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni olish;
- risk va uning manbalarini tushunish;
- asosiy risk omillarini, tashkilot va uning tizimlarining zaif joylarini aniqlash;
- riskni muqobil tashkilotlar, texnologiyalar, usullar va jarayonlar bilan solishtirish qobiliyati;
- risk va noaniqliklar to'g'risida ma'lumot almashish;
- risklarni aniqlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar;

- avariyaarning oqibatlarini o'rganish asosida yangi hodisalarning oldini olish;

- risklarni davolash usullarini tanlash;

- qonuniy va tartibga soluvchi talablarga muvofiqligi;

- belgilangan mezonlarga muvofiq risklarni qabul qilish to'g'risida asoslangan qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni olish;

- mahsulotning hayotiy siklining barcha bosqichlarida risklarni baholash.

Risklarni aniqlash - bu identifikasiyalash, tahlil qilish va qiyosiy baholashni birlashtirgan jarayon.

Risk butun tashkilot, uning bo'linmalari, alohida loyihalari, faoliyati yoki ma'lum bir riskli hodisa uchun baholanishi mumkin. Shuning uchun, turli vaziyatlarda risklarni baholashning turli usullari qo'llanilishi mumkin.

Risklarni identifikasiya qilish tashkilot maqsadlariga erishishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan riskli hodisalar, vaziyatlar, holatlar yoki risklarning sabablari va manbalarini va ushbu ta'sirlarning xususiyatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi.

Risklarni aniqlash usullari quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

- hujjatlar ro'yxati, eksperimental ma'lumotlarning tahlili, shuningdek, o'tmishda ro'y bergan voqealar va voqealar misolida hujjatlashtirilgan dalillarga asoslangan riskni baholash usullari;

- ekspertlar guruhi tuzilgan maslahatlar yoki savollar to'plami orqali riskni aniqlashning belgilangan jarayonini ko'zatib boradigan yondashuv;

- HAZOP kabi induktiv usullar.

Riskni aniqlashning aniqligi va to'liqligini oshirish uchun miya hujumi va Delphi usullari kabi turli xil yordamchi usullardan foydalanish mumkin.

Riskni aniqlashda ishlatiladigan usullardan qat'iy nazar, inson va tashkilot omillarini hisobga olish kerak. Risklarni aniqlash jarayonida inson va tashkiliy omillar, shuningdek, axborot texnologiyalari bilan bog'liq riskli hodisalar natijasida kelib chiqadigan og'ishlarni hisobga olish kerak.

Risklarni baholash turli darajadagi chuqurlik va batafsillik bilan, har xil darajadagi bir yoki bir nechta usullardan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin.

Risklarni baholash jarayoni ro'yxatga olish natijalari bilan birga ro'yxatga olinishi kerak. Risk tushunarli va aniq tarzda va birliklarda ifodalanishi kerak.

Talab qilinadigan hisobot darajasi baholash maqsadi va hajmiga bog'liq. Juda oddiy holatlardan tashqari, hujjatlar quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- maqsad va miqyosi;
- tegishli tizim, uning qismlari va funksiyalari tavsifi;
- baholanayotgan vaziyat, tizim yoki sharoitlar bilan bog'liq holda tashkilotning tashqi va ichki maqsadlari va qamrovining qisqacha tavsifi;
- qo'llaniladigan risk mezonlari va tegishli xulosalar;
- qabul qilingan farazlar uchun noqulayliklar, taxminlar va asoslar;
- baholash usullari;
- risklarni aniqlash natijalari;
- ma'lumotlar, taxminlar, ularning manbalari va ulardan foydalanishning tasdiqlanishi;
- risklarni tahlil qilish va risklarni miqdoriy baholash natijalari;
- sezgirlik va noaniqlik ma'lumotlarini tahlil qilish;
- monitoring zarur bo'lgan kritik taxminlar va boshqa omillar;
- natijalarni muhokama qilish bayonnomalari;
- xulosalar, xulosalar va tavsiyalar;
- havolalar.

8.2. Ehtimoliy risklarni baholash usullari

Risk - bu harakatning har bir yo'nalishi uchun alternativ natijalar bo'lishi mumkin bo'lgan vaziyat, bundan tashqari, voqea sodir bo'lish ehtimoli sifatida ham, ehtimol uning miqyosi ham ma'lum yoki baholanishi mumkin.

Ehtimollikni hisoblash uchun obyektiv asos bu aniq natija ilgari olingan chastotalarni aniqlashdir.

Subyektiv ehtimollik - qaror qabul qiluvchilarning shaxsiy tajribasiga asoslangan ma'lum bir natija haqidagi taxmin.

Amalda, riskning yuzaga kelish ehtimolini baholash uchun ko'pincha quyidagi shkaladan foydalaniladi:

- juda kam ehtimollik - hodisaning ro'y berishi ehtimoldan uzoqdir (salohiyat 5% dan kam);

- past ehtimollik - voqea yaqin kelajakda mumkin 5-10 yil (ehtimol 5-35% oralig'ida);

- o'rtacha ehtimollik - voqea yaqin orada yuz berishi mumkin 2-5 yosh (ehtimol 35-65% oralig'ida);

- yuqori ehtimollik - kelgusi yilda voqea sodir bo'lishi mumkin (ehtimol 65-95% oralig'ida);

- juda yuqori ehtimollik - voqea sodir bo'lishi yiliga bir necha marta (ehtimol 95% dan yuqori) mumkin.

Agar yuqoridagi tarozi bo'yicha, riskdan va / yoki riskning yuzaga kelish ehtimolidan kelib chiqqan holda aniqlashning iloji bo'lmasa, ular og'zaki shaklda ifodalanishi mumkin (masalan: o'rtacha zarar darajasi va risk paydo bo'lishining yuqori ehtimoli). Bunday holda, risklilik darajasi to'g'risidagi ehtimollik bahosi bilan o'zaro bog'liq bo'lgan empirik o'lchov foydali bo'lishi mumkin (6-jadval).

6-jadval

Ehtimollik bahosi

Risk darajasi	Ehtimoliy
Eng past (minimal)	0,0 – 0,1
Kichik	0,1 – 0,3
O'rta	0,3 – 0,6
Yuqori	0,6 – 0,8
Eng yuqori	0,8 – 1,0

Risklarni baholashning statistik usuli voqealar yuzaga kelish ehtimolini aniqlashga asoslanadi. Bunday holda, ikkita shart bajarilishi kerak:

Bu yerda p_i - i hodisasining ehtimoli, $\sum p_i = 1$,
 $0 < p_i < 1$,

Statistik usuldan foydalangan holda natijaviy ko'rsatkichning matematik kutilishini aniqlang.

1. Voqealar (natijalar) rivojlanishi uchun bir nechta mumkin bo'lgan variantlarni aniqlang. Masalan - pessimistik, eng ehtimol va nekbin. Har bir variant uchun uning ehtimoliy bahosi (chastota yoki subyektiv, o'zgaruvchan omillarning xususiyatlariga qarab) belgilanadi - p_i , natijada R_i ko'rsatkichning qiymatlari ham hisoblanadi. Masalan, eng maqbul versiya - R_0 , eng katta ehtimoli - R_B , pessimistik - R_p .

2. Formuladan foydalangan holda natijaviy ko'rsatkichning matematik kutilishini aniqlang.

$$E(R) = \sum R_i \cdot p_i, \quad (18)$$

3. Olingan indikatorning standart og'ishini formuladan foydalanib hisoblang:

4. Olingan indikatorning o'zgaruvchanlik koeffitsientini quyidagi formula bo'yicha aniqlang:

Shuni yodda tutish kerakki, natijada paydo bo'lgan indikatorning qiymatlarini taqsimlashning chap tomoni assimetriyasi bo'lsa, $S(2)$ dispersiya riskni kam baholaydi, o'ng tomoni esa haddan tashqari oshirib yuboradi. Asimetriya xarakteri empirik assimetriya A koeffitsienti yordamida aniqlanadi, uning salbiy qiymati chap qo'l assimetriyasini ko'rsatadi va aksincha

Bu yerda: M_3 va M_2 mos ravishda 3 va 2-tartib momentlari.

Risklarni baholashda standart og'ish qiymatini ushbu indikator juda mashhur bo'lgan tavakkalchilik ko'rsatkichi - VaR (Value at Risk) hisoblashining asosi ekanligi bilan tushunish mumkin.

VaR - bu pul birligida ifodalangan qiymat, ma'lum vaqt ichida kutilgan yo'qotishlardan oshmaydigan, berilgan ishonch darajasiga teng (Bazel

hujjatlariga ko'ra - 99%, RiskMetrics tizimida - 95%). Yaqinlashib kelayotgan voqealar ssenariylari sonidan yoki oldingi shunga o'xshash davrlar natijalaridan eng salbiy bo'lgan ozgina qismi (mos ravishda 5% yoki 1%) ko'rib chiqilmaydi.

Turli xil aktivlar toifalari uchun VaR har xil davrlar uchun hisoblanadi:

- moliyaviy bo'lmagan aktivlar uchun - uni tartibda tugatish muddati;
- qimmatli qog'ozlar uchun: Bazel hujjatlariga muvofiq - muvofiq 10 kun, Risk Metrics uslubiga ko'ra;
- kreditlar (savdo aktivlari) uchun - 30, 60, 90 kun.

Ko'rsatkich "16:15" deb ham ataladi. Bu vaqtda u o'zini aksiyadorlik jamiyat boshqaruvi boshlig'i J.P.Morgan bilan tanishtirdi, u yerda u tanlangan edi. 1998 yilda aksiyadorlik jamiyat 2010 yil iyun oyida MSCI (Morgan Stanley Capital International) tomonidan sotib olingan Risk Metrics guruhiga kirdi.

VaR quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\text{VaR} = P \cdot \sigma \cdot z, \quad (19)$$

bu yerda R - aktivning qiymati; σ - hisoblangan vaqt uchun rentabellikning o'rtacha kvadratik og'ishi; z - standart og'ishlarning soni ($r = 0.9$ $z = 1.28$ da, $r = 0.95$ $z = 1.65$ da $r = 0.99$ $z = 2.33$).

Qoidalar mavjud:

- odatiy hodisa sifatida 3x VaR yo'qotishlarini bajara olmaydigan tashkilot, ehtimol, uzoq vaqt davomida mavjud bo'lmaydi;

- VaR ning 3 dan 10 baravarigacha bo'lgan yo'qotishlar stressni sinash uchun bir qator. Kompaniyalar ushbu doirada yo'qotishlarga olib keladigan barcha ma'lum voqealarni o'rganganliklariga va ulardan omon qolishga tayyor ekanliklariga ishonch hosil qilishlari kerak;

- bashorat qilingan hodisalar VaR -ga qaraganda o'n baravar ko'p yo'qotishlarga olib kelmasligi kerak. Agar bunday hodisalar bo'lsa, ularni himoya qilish yoki sug'urta qilish kerak, yoki ularni oldini olish uchun biznes-rejani o'zgartirish yoki VaR -ni ko'paytirish kerak.

Olingan ko'rsatkichlarning sezgirligini baholash usullari

Ta'sirchanlik tahlili (sensitivity analysis) - bu bitta kirish o'zgaruvchisining o'zgarishiga javoban natijada paydo bo'lgan ko'rsatkichlar qanchalik o'zgarishini aniq ko'rsatadigan usul, qolgan barcha sharoitlar esa o'zgarmaydi. Bu munosabatlar (qaramlik) qanchalik yaqin bo'lsa, risk shunchalik katta bo'ladi. Ta'sirchanlik (zaiflik) tahlili har bir o'zgaruvchining "ketma-ket bitta" o'zgarishi bilan amalga oshiriladi: o'zgaruvchilardan faqat bittasi uning qiymatini o'zgartiradi (masalan, 10% ga), shu asosda ishlatilgan mezonning yangi qiymati qayta hisoblab chiqiladi.

Shundan so'ng mezonning asosiy korpusga nisbatan foiz o'zgarishi (sezgir qirrasini, SM) hisoblab chiqiladi va sezgirlik indeksi hisoblab chiqiladi, bu mezonning foiz o'zgarishi o'zgaruvchining qiymatini bir foizga o'zgarishiga nisbati (indikatorning o'zgarishi deb ataladigan elastiklik). Xuddi shu tarzda, sezgirlik ko'rsatkichlari har bir boshqa parametr uchun hisoblab chiqiladi.

So'ngra, ushbu hisob-kitoblar asosida o'zgaruvchilarning ahamiyat darajasi (masalan, juda yuqori, o'rta, past) bo'yicha ekspert reytingi va o'zgaruvchilarning qiymatlarini (masalan, yuqori, o'rta, past) bashorat qilinishini (bashorat qilinishini) ekspert baholash amalga oshiriladi. Bundan tashqari, mutaxassis eng kam va riskli o'zgaruvchilarni (ko'rsatkichlarni) aniqlashga imkon beradigan "sezgirlik matritsasi" ni qurishi mumkin (7-jadval).

7-jadval

Sezgirlik matritsasi

Risk omilini amalga oshiri ehtimolish	Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga natija beruvchi ko'rsatkichning ta'sirchanlik darajasi		
	Past $SM \geq 67$	O'rta $33 < SM < 67$	YUqori $SM \leq 33$
Yuqori	Monitoring	Zaruriy hisob	Zaruriy hisob
O'rta	E'tibor qilmaslik mumkin	Monitoring	Zaruriy hisob
Past	E'tibor qilmaslik mumkin	E'tibor qilmaslik mumkin	Monitoring

Operasion faoliyat uchun sezgirlikni baholash usulidan foydalanilganda CVP -tahlil qilish vositalari qo'llaniladi.

“Cost – Volume – Profit”, (“xarajatlar - hajm – foyda”). Foyda (Pr), natijada paydo bo'lgan ko'rsatkich to'rtta o'zgaruvchining vazifasidir:

$$Pr = f(Q, P, V, F), \quad (20)$$

bu yerda Q - mahsulotlarni real ko'rinishda sotish hajmi; R - birlik narxi; V- chiqim birligi uchun o'zgaruvchan xarajatlar F- davr uchun belgilangan xarajatlar (8-jadval).

8-jadval

Pr parametrlarining yakuniy qiymati

Keskin nuqtalar nomi va uning qiymati	Keskin nuqtalarni hisoblash formulasi	(SM) sezgirlik chegarasini hisoblash formulasi
1. (Q*) savdoning zararsiz yillik hajmi	$Q^* = F / P - V$	$SM = \frac{Q - Q^*}{Q} \cdot 100$
2. (P*) Mahsulot birligini zararsiz narxi	$P^* = F + V \cdot Q$	$SM = \frac{P - P^*}{P} \cdot 100$
3. (V*) Mahsulot birligini ishlab chiqarishga zararsiz o'zgaruvchilari	$V^* = \frac{P - F}{Q}$	$SM = \frac{V^* - V}{V} \cdot 100$
4. (F*) Zararsiz yillik shartli-doimiy xarajatlar	$F^* = Q \cdot (P - V)$	$SM = \frac{F^* - F}{F} \cdot 100$

Kompaniyalarning investitsiya loyihalarini baholashda olingan indikator sof joriy qiymat (NPV) bo'lib, uni bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlar vazifasini bajarishi mumkin:

$$NPV = f(Q_t, P_t, V_t, F_t, Nat, taxt, n, r, IC_0) \quad (21)$$

bu yerda Q_t - t-davrdagi mahsulotni real ko'rinishda sotish hajmi; P_t - t davrdagi birlik narxi; V_t - ishlab chiqarish birligiga t -davrdagi o'zgaruvchan xarajatlar; F_t - t -davrdagi belgilangan xarajatlar; D_t - t davridagi amortizasiya; soliq - t -davrdagi daromad solig'i stavkasi; n - loyihaning muddati; r - diskont stavkasi; IC_0 - investitsiya xarajatlari.

Model parametrlari odatiy ravishda barcha hisoblar uchun bir xil $PVA1r, n$ bo'ladi.

9-jadval

NPV parametrlarning yakuniy qiymati

Keskin nuqta nomi va uning qiymati	Keskin nuqtani hisoblash formulasi	(SM) sezgirlikni chegarasini hisoblash formulasi
1. Savdolarning zararsiz yillik hajmi (Q^*)	$Q^* = \frac{IC_0 - D \cdot PVA1r, n + F}{(P - V)(1 - tax)PVA1r, n - V}$	$SM = \frac{Q - Q^*}{Q} \cdot 100$
2. Mahsulot birligining zararsiz narxi (P^*)	$P^* = \frac{IC_0 - PVA1r, n \cdot (D - (1 - tax) \cdot F) + FQ \cdot PVA1r, n(1 - tax)}{Q}$	$SM = \frac{P - P^*}{P} \cdot 100$
3. Mahsulot birligini ishlab chiqarishga zararsiz o'zgaruvchi xarajatlar (V^*)	$V^* = \frac{P - IC_0 - PVA1r, n \cdot (D - (1 - tax) \cdot F) - Q \cdot PVA1r, n(1 - tax)}{Q}$	$SM = \frac{V - V^*}{V} \cdot 100$
4. Zararsiz shartli-doimiy xarajatlar (F^*)	$F^* = \frac{[Q(P - V)(1 - tax) - D] - IC_0}{(1 - tax)(1 - tax) \cdot PVA1r, n}$	$SM = \frac{F - F^*}{F} \cdot 100$
5. Boshlang'ich investitsiya xarajatlarning maksimal qulay qiymati (IC_0^*)	$IC_0^* = ([Q \cdot (P - V) - F] \cdot (1 - tax) + D) \cdot PVA1r, n$	$SM = \frac{IC_0 - IC_0^*}{IC_0} \cdot 100$
6. Foyda solig'i yakuniy maksimal stavkasi (tax^*)	$tax^* = \frac{1 - IC_0 - D \cdot PVA1r, n}{PVA1r, n \cdot [Q(P - V) - F]}$	$SM = \frac{tax - tax^*}{tax} \cdot 100$
7. Investitsiya loyihasining qoplanish muddati (PB)	$PB = \frac{IC_0}{[Q(P - V) - F](1 - tax) + DCF}$	$SM = \frac{n - PB}{n} \cdot 100$
8. Loyihaga kiritilgan kapitalning maksimal zararsiz bahosi – daromadlilikning ichki shakli (IRR)	$IRR = r + \frac{NPV1 \cdot (r - r_1)}{1 \cdot NPV - NPV21}$ 12	$IRR = \frac{IRR - r}{R} \cdot 100$

Ta'sirchanlikni tahlil qilish natijalari jadval yoki grafik shaklida keltirilgan. Bundan tashqari, ikkinchisi yanada ingl va taqdimot uchun ishlatilishi kerak.

Ushbu usul natijada paydo bo'ladigan ko'rsatkichga eng katta ta'sir ko'rsatadigan va qiymatlari eng yuqori aniqlik va aniqlik bilan aniqlanishi kerak bo'lgan parametrlarni tanlashga imkon beradi. Shuningdek, u bir yoki bir nechta muhim o'zgaruvchilarning katta o'zgaruvchanligi (yoki to'liq noaniqligi) tufayli yuqori darajadagi riskli loyihalarni aniqlashga yordam beradi.

Ushbu usulning asosiy kamchiligi shundaki, bitta omilning o'zgarishi alohida holda ko'rib chiqiladi, amalda esa barcha iqtisodiy omillar bir darajaga yoki boshqasiga bog'liqdir. Bundan tashqari, sezgirlik tahlili boshlang'ich va samarali ko'rsatkichlarning mumkin bo'lgan sapmalarini taxminiy baholashni olishga imkon bermaydi.

8.3. Ssenariylar usuli

Ssenariylar hozirgi, ta'sir va maqsadlarning tegishli omillarini ko'rib chiqish natijasidir.

Ehtimoliy ssenariylarni aniqlash vazifasi oddiy yo'naltirilgan grafik shaklida topologik modeldan foydalangan holda tuzilishi mumkin.

Grafikadagi grafikalar soni qo'shni matritsa yordamida aniqlanadi, bunda (i, j) element elementi i yuqoridan j tepasiga yo'naltirilgan qirralarning soniga teng (8-rasm). Qo'shilish matritsasini n -darajali kuchga ko'tarish, yo'naltirilgan grafikning har qanday ikki uchi orasidagi n uzunlik yo'llarining sonini beradi.

		v1	v 2	v 3	v 4
	v1	0	1	0	0
	v2	1	0	1	0
	v3	0	1	0	1
	v4	0	0	1	0

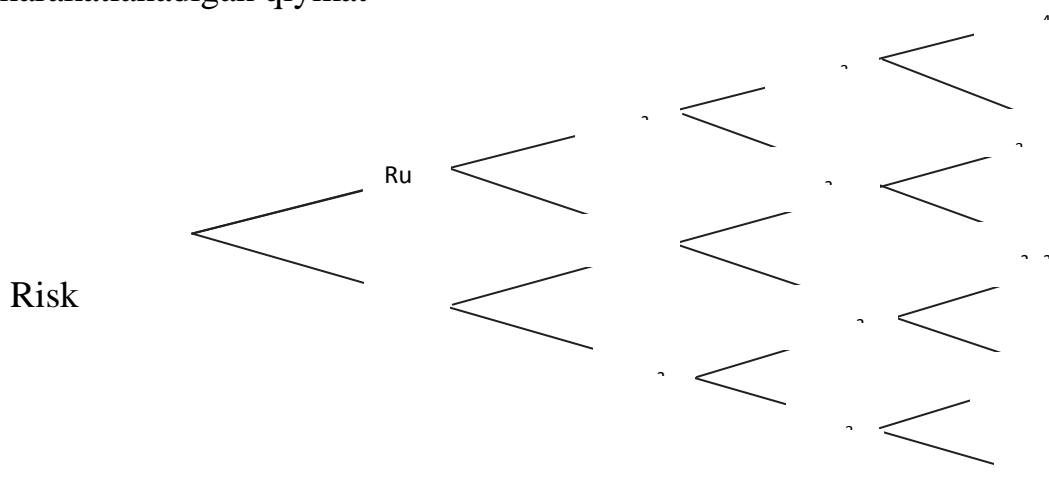
8-rasm. Yondoshlik matritsasi

\hat{y} tasodifiy o'zgaruvchining ehtimollik taqsimoti qonuni, u A hodisasi bilan tugaydigan tajribalar (qadamlar) sonini o'lchaydi, u quyidagi shaklga ega:

Olingan ko'rsatkich sifatida ssenariy usulidan foydalanganda sof joriy qiymatni (NPV) hisoblash tavsiya etiladi, chunki uning ijobiy qiymati quyidagicha aks etadi:

- bozor talabining barqarorligi;
- kompaniyaning qobiliyatini yaxshilash;
- daromad miqdori va olingan vaqt;
- aktivlarning qiymati.

9-rasmda binomial taqsimlash modeli uchun topologik sxema keltirilgan bo'lib, bunda gap ikkita o'zaro istisno qiluvchi natijalarga ega tasodifiy hodisa va har bir cho'qqidan chiquvchi yo'ylar to'g'risida borganda - bular risk omillari ta'sirida kutilgan diapazon doirasidagi iqtisodiy parametrlarning o'zgarishi mumkin bo'lgan ssenariylari, $r = 0,6$ va $1-r = 0,4$. 4 - rasmda omilli model ko'rsatilgan, unda R - boshlang'ich rejada ko'zda tutilgan natijaning qiymati; R_{ui} - indikator p ehtimoli bilan harakatlanadigan qiymat; R_{di} - indikator ehtimollik bilan harakatlanadigan qiymat

9-rasm. Risk omillarining topologik sxemasi

Tarmoq grafigining har bir tarmog'i atrof-muhitning rivojlanishi yoki holatining alternativ variantlarini namoyish etadi. Shoxchalarni kuzatib, siz ehtimoliy holatlarni rivojlantirish uchun barcha variantlarni ko'zatishingiz, shuningdek eng kam riskli va maqbul bo'lgan variantni tanlashingiz, natijada va boshqa ko'rsatkichlarni taqsimlashda ehtimoliy-statistik tahlil o'tkazishingiz mumkin.

Ushbu usulning asosiy afzalliklari ko‘plab risk omillarini batafsil hisobga olish, shuningdek, operatsiyalarning ko‘rinishi va mantiqiy ketma-ketligi.

Noaniqlik sharoitida qaror qabul qilishda foydalaniladigan klassik mezonlar

Noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish qaror qabul qiluvchiga voqealar rivojlanishining turli xil ssenariylari ehtimoli noma’lum ekanligiga asoslanadi. Noaniqlik - bu kelajakdagi voqealarning aniq ehtimolini yoki ta’sirini oldindan bilishning mumkin emasligi.

Qaror qabul qilishda noaniqlik turlari:

- ma’lumotlarning yetishmasligi va uning ishonchliligi sababli noaniqlik;
- tushunchalarni aniqlashda noaniqlik (obyektning holatini baholash uchun aniq skalyar mezonning yo‘qligi);
- ishonchlilik uchun haddan tashqari yuqori yoki erishib bo‘lmaydigan to‘lov natijasida vujudga kelgan noaniqlik;
- qaror qabul qiluvchiga (D.M.) uning tajribasi va qarorlarni qabul qilishga ta’sir etuvchi omillar to‘g‘risida ma’lumot yetishmasligi sabab bo‘lgan noaniqlik;
- qaror qabul qilishdagi cheklovlar bilan bog‘liq bo‘lgan noaniqlik (qaror qabul qilish omillarini tavsiflovchi parametrlarning vaqt va makon elementlariga cheklovlar);
- qaror qabul qilish jarayoniga ta’sir qiladigan atrof-muhit yoki dushmanning xatti-harakati tufayli yuzaga kelgan noaniqlik

Noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish $A = \{a\}$ (harakatlarning maydoni) va atrof-muhit sharoitlari to‘plami (tashqi muhitning ehtimoliy holatlar maydoni) berilgan vaziyat sifatida tavsiflanadi. Biz tabiat bilan o‘ynash deb ataladigan model bilan shug‘ullanmoqdamiz.

“O‘yinchi” ning mumkin bo‘lgan strategiyalari bo‘lsin: A_1, A_2, \dots, A_m , va tabiatda n ehtimoliy holatlar mavjud: P_1, P_2, \dots, P_n . G‘olib bo‘lgan “o‘yinchi” ning matritsasi quyidagicha bo‘ladi:

Noaniqlik sharoitida qarorlarni qabul qilish jarayonida quyidagi asosiy mezonlar mavjud.

Maksimaks mezoni

$$\max_i \max_j a_{ij}$$

“Qaror matritsasi” ning barcha mumkin bo‘lgan variantlari orasida voqea rivojlanishining barcha qulay holatlaridan (samaradorlikni oshirish) maksimal qiymatlarning eng kattasi bo‘lgan alternativa tanlangan deb taxmin qilinadi. Ushbu mezon odatda riskni chetga suradigan subyektlar tomonidan qo‘llaniladi.

Vald mezoni (yoki “maksimin” mezoni)

$$\max_i \min_j a_{ij}$$

Bu “qarorlar matritsasi” ning barcha ehtimoliy variantlari orasida, voqealar rivojlanishining eng noqulay holatlaridan (samaradorlik qiymatini minimallashtirish) eng kam minimal qiymatga ega bo‘lgan (ya’ni, natijada) alternativa tanlangan deb taxmin qiladi. minimal).

Vald mezoni noaniqlik sharoitida, qoida tariqasida, tavakkal qilishga moyil bo‘lmagan mavzuni tanlashda rahbarlik qiladi.

Sevidj mezoni (“minimaks” mezoni) barcha ehtimoliy tanlovlardan har biri ehtimoliy yechimlar uchun maksimal yo‘qotishlarni minimallashtiradigan alternativ tanlangan deb taxmin qiladi. Ushbu mezondan foydalanganda, “qarorlar matritsasi” “yo‘qotish matritsasi” ga aylantiriladi, bunda samaradorlik ko‘rsatkichlari o‘rniga, eng qulay voqea ssenariylariga qaraganda yo‘qotishlar hajmi beriladi:

Sevidj mezoni noaniqlik sharoitida, qoida tariqasida, tavakkal qilishga moyil bo‘lmagan subyektlar tomonidan qarorlarni tanlashda qo‘llaniladi.

“Maksimaks” va “maksimin” mezonlari bo‘yicha qiymatlar orasidagi sohada joylashgan samaradorlikning o‘rtacha natijasi bo‘yicha noaniqlik shartlari Gurvits mezoniga ko‘ra yechimning maqbul muqobili “g‘oliblik matritsasi” va “yo‘qotish matritsasi” asosida ham belgilanadi:

Agar siz maksimal darajada oshirishni xohlasangiz, Gurovits mezonini yechimlarni tanlashda qo'llaniladi, garchi ularning o'ziga xos risk-risklarni afzal ko'rish darajasini aniq aniqlash mumkin.

Nazorat savollari

1. Risk qiymatini mohiyati nimada?
2. Risklarni pasaytirish usullarini izohlang?
3. Monte Karlo usulining mohiyatini nimada?
4. VaR va Monte Karlo metodlarining farqli jihatini ko'rib chiqing.
5. Maksimaks mezonini nima?
6. Qaror qabul qilishda noaniqlik turlari nechta?
7. Risk omillarining topologik sxemasi nimani anglatadi?
8. Yondoshlik matritsasi nima?
9. Ssenariylar usuli nimani tasvirlaydi?
10. Pr parametrlarining yakuniy qiymati nima?

IX BOB. LOYIHA DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH

9.1. Loyiha darajadagi risklarning standartlari

Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda riskni kamaytirish yo‘llari. Risklarni boshqarish standartlari Rossiya Federasiyasida standartlashtirishning maqsadlari va tamoyillari “Texnik jihatdan tartibga solish to‘g‘risida” 2002 yil 27 dekabrda 184-FZ-sonli Federal qonunida belgilangan va Rossiya Federasiyasining milliy standartlarini qo‘llash qoidalari GOST R 1.0-2004 “Rossiya Federasiyasida standartlashtirish. Asosiy qoidalar”

Risklarni boshqarish sohasida Rossiya qonunchiligining talablari, shuningdek, umumiy tan olingan amaliyot va standartlarga amal qilish kerak.

Risklarni boshqarish sohasidagi umumiy tushunchalar va amaliyotlar quyidagilardan iborat:

- “Tashkilotlarning risklarini boshqarish” tushunchasi. Integrallashtirilgan model (COSO, The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission);

- ISO 31000:2009, Risk management. Principles and guidelines va GOST R ISO 31000: 2010 xalqaro standarti “Risklarni boshqarish. Prinsiplar va ko‘rsatmalar” (Davlat standartining 12.21.2010 yildagi 883-son buyrug‘i);

- ISO/IEC 31010:2009, Risk Management. Risk Assessment Techniques va GOST R ISO 31010: 2011 xalqaro standarti “Risk menejmenti. Risklarni baholash usullari ”(Texnik jihatdan tartibga solish va metrologiya federal agentligining 2011 yil 1 dekabrda 680-son buyrug‘i);

- ISO Guide 73:2009, Risk management. Vocabulary. Guidelines for use in standards) va GOST R ISO 73: 2009 xalqaro standarti “Risk menejmenti. Atamalar va ta’riflar”;

- Risklarni boshqarish bo‘yicha Yevropa assosiasiyalari Federasiyasi (FERMA) risklarni boshqarish standartlari.

Risklarni boshqarishning asosiy tamoyillari, tushunchalari va umumiy atamalarini belgilaydigan COSO ning risklarni boshqarishning integrallashgan modeli kompaniyalarga risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish va baholash usullarini aniqlash imkoniyatini beradi.

Risklarni boshqarish tamoyillari quyidagilardan iborat:

- kompaniyaning strategiyalari va maqsadlarini shakllantirishdagi o‘shish, rentabellik va risklar o‘rtasidagi muvozanat, aniqlik;

- tanlangan strategiyaga mos keladigan maqsadlarni belgilashda, shuningdek tegishli risklarni boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqishda strategik alternativalarini tanlash bosqichida riskni ishtahani baholashda aniqlik (tashkilot butun qiymat yaratish jarayonida o‘zi uchun maqbul deb hisoblaydigan risk darajasi). Ta’kidlash joizki, mahalliy amaliyotda ushbu toifani ba’zan “afzal qilingan risk” deb atashadi (?!);

- imkoniyatlarni aniqlash va ulardan foydalanish, yo‘qotishlar bilan bog‘liq tadbirlar sonini kamaytirish;

- bir nechta risklarga nisbatan kompleks yondashuv;

- yuzaga keladigan risklarga javob berish uchun qarorlarni qabul qilish jarayonini doimiy ravishda takomillashtirish. Risklarni boshqarish jarayonining barcha tarkibiy qismlarining mavjudligi va doimiy ishlashi uning samaradorligini baholash mezonidir.

ISO Guide 73:2009 risklarni boshqarishdagi ko‘plab muhim atamalar va ta’riflarni belgilaydi - oqibatlar (consequence), voqea (event), ehtimollik (probability), risk tahlili (risk analysis), riskni baholash (risk assessment), riskning oldini olish oldini olish (risk avoidance), risklarni boshqarish (risk communication), risklarni aniqlash (risk identification) va boshqalar.

ISO 31000 talablariga muvofiq, tashkilot risklarni boshqarish siyosati va strategiyasini rasmiy ravishda ishlab chiqishi kerak. Siyosat (Policy) - boshqaruvni amalga oshirish uchun nima qilish kerakligi to‘g‘risida ko‘rsatmalar to‘plami. Direktorlar kengashining shaxsan bo‘lib o‘tadigan yig‘ilishlarida risklarni boshqarish siyosatini ko‘rib chiqish tavsiya etiladi (10-jadval).

Bundan tashqari, Direktorlar kengashining (kuzatuv kengashining) tashkilotning ustavida qayd etilishi lozim bo‘lgan risklarni boshqarish sohasidagi vakolatlari quyidagilardan iborat:

- risklarni boshqarishning samarali tizimini yaratish va uning ishlashini nazorat qilish;
- jamiyat uchun riskning maqbul miqdorini (ishtaha riski) belgilash. Tuyadi riski miqdoriy va sifat jihatidan ifodalanishi mumkin.

10-jadval

Tashkilotlar risklarini boshqarish siyosati variantlari

Risk tavsifi	Risklarni boshqarish siyosatiga yondashuvlar		
	1-usul	2 -usul	3 –usul
Operatsion va investitsion faoliyatning sof riski	Investitsion loyiha riskini boshqarish dasturi	Tashkilotning investitsion risklarini boshqarish dasturi	Tashkilotning investitsion risklarini boshqarish dasturi
Moliyaviy operatsiyalarning sof riski	Moliyaviy operatsiyalarni yuritish risklarini boshqarish dasturi	Moliyaviy operatsiyalarni yuritishning spekulyativ risklarini boshqarish dasturi	
Moliyaviy operatsiyalarning spekulyativ riski			

Risklarni boshqarish tizimi kompaniyaning rahbariyati va Direktorlar kengashiga maqsadlarga erishishning asosli kafolati berishi kerak va shunday bo‘lishi kerakki, u tashkilotning tavakkalchilikka tayyorligidan (uning tavakkal ishtahasi) oshmasligi kerak. Nima uchun so‘z mantiqiy kafolat haqida bormoqda (Reasonable Assurance)? Shuni tushunib etish kerakki, har qanday yaxshi qurilgan va samarali ishlaydigan risklarni boshqarish tizimi, tashkilotning maqsadlariga erishishda to‘liq kafolat bera olmaydi, chunki tashkilotning risklarni boshqarish jarayonining o‘ziga xos cheklovlari (Inherent Limitations):

- insoniy fikrning cheklangan darajada to‘g‘riligi;
- resurslarning cheklanishi va nazorat xarajatlarini kutilayotgan foyda bilan taqqoslash zarurati;
- uzilishlar ehtimoli;

- turli shaxslarni boshqarish va fitna orqali proseduralarni e'tiborsiz qoldirish ehtimoli.

Korxonada risklarini boshqarish jarayoni kompaniyani boshqarish jarayonining ajralmas qismi va tarkibiy qismidir. ISO 31000 ga muvofiq, risklarni boshqarish jarayonining asosiy elementi quyidagilardan iborat:

- axborot va maslahat almashinuvi;
- risklarni boshqarish sohasini belgilash;
- risklarni aniqlash (shu jumladan risklarni aniqlash, risk tahlili va qiyosiy baho);
- risklarni davolash;
- risklarni tahlil qilish va monitoring qilish.

Rossiya Federatsiyasi milliy standartining talablari GOST R ISO / MEK 31010-2011 "Risklarni boshqarish. 2-bob materiallari taqdimotida inobatga olingan risklarni baholash usullari".

Risklarni qayta ishlash risklarni boshqarish dasturi sifatida taqdim etilishi mumkin, ularning mazmuni quyida batafsil muhokama qilinadi.

Riskning barcha turlarini boshqarish dasturi bir qator umumiy proseduralarni o'z ichiga oladi:

- zarur moliyaviy va mehnat resurslarini aniqlash;
- vazifalarni rahbarlar o'rtasida taqsimlash va tarqatish;
- tegishli xizmatlarning bozor tahlili;
- mutaxassislar bilan maslahatlashuvlar.

Risklarni boshqarish jarayonining elementi sifatida monitoringning asosiy vazifasi risklarni boshqarish tizimining o'zi, shu jumladan qabul qilingan standartlarga muvofiqligini tekshirish hisoblanadi. Risklarni boshqarish jarayonining natijalarini monitoring qilish va sozlash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tanlangan strategiyani amalga oshirish natijalarini boshqarish va sozlash;
- yo'qotishlar va ularni minimallashtirish bo'yicha ko'rilgan choralar to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirish;

- risk darajasini o'zgartiradigan yangi holatlar va qo'shimcha aralashuvni talab qiladigan hodisalarni aniqlash;

- voqealar to'g'risidagi ma'lumotlarni manfaatdor tomonlarga topshirish;

- risksizlik tizimlarining ishlashini monitoring qilish va boshqalar.

Risklarni boshqarish bo'yicha mutaxassis

Rossiya Federasiyasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining 2015 yil 7 sentyabrdagi 591n-sonli buyrug'i bilan "Risklarni boshqarish bo'yicha mutaxassis" professional standarti tasdiqlandi.

Kasbiy faoliyatning ushbu turining asosiy maqsadi tashkilotning faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan hodisalarni aniqlash va ushbu hodisalar bilan bog'liq risklarni boshqarish, shuningdek, tashkilotning ruhsat etilgan risk darajasidan oshib ketmaslik holatlarini ko'zdan o'tkazib borish va tashkilot maqsadlariga erishish uchun oqilona kafolat berish; tashkilotning uzluksiz faoliyati va barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan risk darajasini saqlab qolish, muassislar, mulkdorlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun riskni hisobga olgan holda tashkilot faoliyatining eng maqbul natijasini olish.

"Risklarni boshqarish bo'yicha mutaxassis" professional standartining funksional kartasi bakalavriat dasturini ishlab chiqish bilan oltinchi darajadagi malaka quyidagi mehnat vazifalarini o'z ichiga oladi:

- risklarni kontekstini aniqlash, aniqlash, tahlil qilish va riskga ta'sir etuvchi choralarni ishlab chiqish;

- individual biznes jarayonlari, yo'nalishlari doirasidagi risklarni boshqarish jarayonini hujjatlashtirish;

- tashkilotning tavakkalchiliklari uchun javobgar bo'lgan xodimlar uchun risklarni boshqarish jarayonini qo'llab-quvvatlash;

- individual biznes jarayonlari va yo'nalishlari doirasida risklarni boshqarish tizimi va risklarni boshqarish prinsiplari uchun uslubiy va normativ bazani ishlab chiqish.

Xulosa qilib aytganda, ushbu mehnat funksiyalari risklarni boshqarishning alohida sohalarini rivojlantirish sifatida belgilanadi.

Magistrlik dasturini o'zlashtirish bilan olingan yettinchi darajali malaka mutaxassisi umuman risklarni boshqarish jarayonini metodik ravishda ishlab chiqish, qo'llab-quvvatlash va muvofiqlashtirish orqali butun risklarni boshqarish tizimining samarali ishlashini ta'minlashi kerak. Uning vazifalari quyidagilardan iborat:

- bo'lim faoliyatini tashkilotning strategik maqsadlariga muvofiq ravishda rejalashtirish;

- samarali aloqa va bo'linma xodimlarining motivatsiyasini ta'minlash;

- xodimlar va bo'linmalarining ish faoliyatini nazorat qilish;

- risklarni boshqarish tizimining rivojlanishi, joriy etilishi, ishlashi va barqaror ishlashini ta'minlash;

- risklarni boshqarish jarayonining barcha ishtirokchilari bilan risklarni boshqarish bo'yicha qo'shma takliflarni ishlab chiqish va xodimlarni tavakkalchiliklarni boshqarish masalalari bo'yicha maslahat berish;

- xodimlarni risklarni boshqarish sohasida o'qitish va risklarni boshqarish madaniyatini rivojlantirish;

- uslubiy hujjatlarni ishlab chiqish

- risklarni boshqarish masalalari bo'yicha manfaatdor tomonlar bilan o'zaro munosabat va tashkilotning ommaviy axborot vositalarida risklarni boshqarish masalalari bo'yicha vakili.

Sakkizinchi malaka darajasi sizga yetakchilik funksiyalarini - risklarni boshqarishning strategik korporativ boshqaruvini, shuningdek, risklarni boshqarish jarayonini yaratish va monitoringini amalga oshirishda mehnat funksiyalarini bajarishga imkon beradi.

Risklarni boshqarishning strategik korporativ tarkibiga quyidagilar kiradi:

- risklarni boshqarish tizimini ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlash nuqtai nazaridan tashkilotning strategiyasini aniqlash;

- strategik darajada riskning mumkin bo'lgan eng yuqori darajasini belgilash;

- tashkilotning risklarni boshqarish tizimining maqsadlarini aniqlash;

- risklarni boshqarish tizimini boshqarish;
- risklarni boshqarish nuqtai nazaridan korporativ madaniyatni rivojlantirish yoʻnalishlarini aniqlash;
- risklarni boshqarish nuqtai nazaridan barqaror rivojlanish va tashkilotning ijtimoiy hisobot berish maqsadlari va asosiy tadbirlarini aniqlash.

Risklarni boshqarish jarayonlarini qurish va boshqarish quyidagi mehnat funksiyalarini bajarishni oʻz ichiga oladi:

- risklarni boshqarish tizimining metodologiyasini yaratishda, risklarni boshqarish boʻyicha korporativ reglamentning asosiy tamoyillarini shakllantirishda yetakchilik;

- tashkilotning risklarni boshqarish sohasida yagona siyosatini joriy etish va risklarni boshqarish tizimini texnik va axborot bilan taʼminlash boʻyicha ishlarni muvofiqlashtirish;

- risklarni boshqarish tizimining tashkiliy tuzilmasini yaratish va xodimlarni boshqarish;

- tashkilotda risklar toʻgʻrisida hisobot berish jarayonini boshqarish:

- favqulodda vaziyatlarni boshqarish, inqirozlarni boshqarish va biznesning uzluksizligini boshqarish jarayonlarini boshqarish;

- tavakkalchilikka (sugʻurta qoplamasi, xedj, kafolat) duchor boʻlishning adekvatligini baholash;

- risk-risklarga qarshi choralar boʻyicha rejalar va byudjetlarning bajarilishini muvofiqlashtirish.

Risklarni boshqarish tizimidagi yetakchi tashkilotda risklarni boshqarish madaniyatini rivojlantirishga doimo eʼtibor qaratishi kerak.

Risklarni boshqarish tizimi toʻgʻrisidagi nizom

Risklarni boshqarish tizimi toʻgʻrisidagi nizom (XBT) kompaniyaning tashkiliy va maʼmuriy hujjatlari tizimidagi ichki normativ hujjat boʻlib, risklarni boshqarish tizimini shakllantirishning umumiy tamoyillarini, uning maqsadi va vazifalarini, tashkilotga umumiy yondashuvlarni belgilab beradi. RMS ishtirokchilari oʻrtasidagi javobgarlik va ularning oʻzaro taʼsiri.

Ushbu hujjat odatda direktorlar kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ba'zi hollarda kompaniyalar risklarni boshqarish va ichki nazorat tizimi to'g'risidagi nizomlarni ishlab chiqadilar.

“Nizom ...” da quyidagilar aniq belgilangan bo'lishi kerak:

- qo'llash sohasi;
- tayyorlash, tasdiqlash va o'zgartirishlar tartibi;
- asosiy hujjatlar, me'yoriy hujjatlar va standartlar.

“Nizom ...” boshqaruvning maqsad va vazifalarini belgilab beradi, bu esa kompaniya faoliyati va uning ustuvorliklari, shuningdek, tavakkalchiliklarni boshqarish tizimining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

Kompaniya XBT-ni quradigan prinsiplar bir xildir, risklarni boshqarish jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan qabul qilinishi va ko'zatilishi kerak.

XBT eng yaxshi amaliyotchi, ishtirokchilari: direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi), taftish komissiyasi, direktorlar kengashining risklarni boshqarish bo'yicha vakolatli qo'mitasi, ijrochi hukumat, risk qo'mitasi (mavjud bo'lsa), risk va ichki nazorat bo'yicha tarkibiy bo'linma / bo'linmalar, tarkibiy bo'linmalar va ularning xodimlari, shuningdek Taftish komissiyasi va ichki boshqaruv bo'limi mustaqil monitoring va baholashni amalga oshiradi.

Risklarni boshqarish jarayonining ishtirokchilari va ularning funksiyalari “Nizom ...” da tashkilotning tuzilishi, faoliyatining hajmi va xarakteriga, boshqaruv tizimining maqsad va vazifalariga qarab belgilanadi.

Risklarni boshqarish bo'yicha maxsus tarkibiy bo'linmaning vazifalari:

- risklarni boshqarish jarayonlarini umumiy muvofiqlashtirish;
- tavakkalchiliklarni boshqarish jarayonini ta'minlash sohasida uslubiy hujjatlarni ishlab chiqish;
- ushbu yo'nalish bo'yicha xodimlarni o'qitishni tashkil etish;
- risk-risk portfelini tahlil qilish va tegishli risklarni boshqarish bo'yicha resurslarni qayta taqsimlash strategiyasi bo'yicha takliflar ishlab chiqish;
- risklar to'g'risida jamlama hisobotni shakllantirish;

- kompaniyaning tarkibiy bo‘linmalari va boshqariladigan jamiyatlar tomonidan risklarni boshqarish jarayonlarini monitoring qilish;

- tavakkalchiliklarni boshqarish jarayonining samaradorligi, shuningdek, risklarni boshqarish siyosatida ko‘zda tutilgan boshqa masalalar bo‘yicha kompaniyaning boshqaruv organlarini tayyorlash va xabardor qilish.

“Nizomda...” XBT doirasida o‘zaro ta’sir o‘tkazish tartibini aniq belgilab beradi, shuningdek, risklarni boshqarish jarayonida foydalaniladigan standart vositalarni (risk klassifikatori, pasportlar, risk xaritasi va boshqalar) belgilaydi.

Masalan, FERMA standartiga binoan, ma’lum risklarga duch keladigan biznes sohalarini taqdim etadigan risklar xaritasi (Risk Profile), risklarni boshqarishning amaldagi usullari va mavjud mexanizmlarni kamaytirish, kuchaytirish yoki qayta ko‘rib chiqish choralari, eng muhimi, risk darajasini kamaytirish choralari uchun ustuvorliklar belgilanadi. “Risklar xaritasi” ni yaratish risklar uchun javobgarlikni aniqlash va inson resurslarini taqsimlashga imkon beradi.

“Nizom ...” yillik hisobotda va / yoki veb-saytda risklarni boshqarish va ichki nazorat tizimi, shuningdek kompaniyaning faoliyatiga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan barcha muhim risklar to‘g‘risidagi axborotni oshkor qilishni ko‘zda tutishi kerak.

“Nizom ...” da XBT samaradorligini baholashga bag‘ishlangan bo‘lim, jumladan tartib va shakllarni aks ettirish (o‘z-o‘zini baholash / mustaqil baholash - ichki va / yoki tashqi), baholash, uning davriyligi, mas’ul shaxslar, uning natijalari to‘g‘risida manfaatdor tomonlarga hisobot berish tartibi alohida o‘rin egallaydi. Ichki audit uchun yiliga bir marta davriylik tavsiya etiladi. Tashqi tekshiruvlarning davriyligi kompaniyaning direktorlar kengashi (Kuzatuv kengashi) tomonidan belgilanadi.

“Nizom ...” risklarni boshqarish usullari va vositalarini, shu qatorda risklarning alohida turlarini baholash va boshqarish tartibini batafsil tavsiflovchi ichki hujjatlar to‘plamini ishlab chiqish uchun asosdir.

9.2. Risklarni boshqarish tizimida qarorlarni qabul qilish

Risklarni boshqarish - bu risklarni aniqlash, risklarni tahlil qilish va qarorlarni qabul qilish bilan bog‘liq jarayonlar bo‘lib, ular riskli hodisalarning ijobiy va salbiy oqibatlarini minimallashtirishni o‘z ichiga oladi.

Risk-riskga qarshi qaror qabul qilish quyidagilarni o‘z ichiga oladi

- javob berish usulini tanlash;

- aniqlangan tavakkalchilikni qabul qilinadigan risk darajasi va tashkilotning ishtahasi darajasiga muvofiqlashtirishga imkon beradigan aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Javob berish usulini tanlash - bu “favqulodda vaziyatlar, inqirozlar yoki kutilmagan vaziyatlarda kompaniya xodimlarining harakat yo‘nalishini belgilaydigan” vaziyatli reja.

Risklarga javob berish usullari:

- riskning oldini olish (riskni bekor qilish) - riskga olib keladigan faoliyatni to‘xtatish;

- tavakkalchilikni topshirish (qayta taqsimlash) - riskning bir qismini berish yoki boshqa taqsimlash natijasida riskning ehtimolligi va / yoki ta’sirining pasayishi;

- risklarni qabul qilish - voqealar ehtimolini yoki ta’sirini kamaytirish uchun hech qanday chora ko‘rilmaydi;

- riskni pasaytirish (kamaytirish) - riskning ehtimolligi va / yoki ta’sirini kamaytirish bo‘yicha harakatlar.

Uchta tushuncha bilan ishlash juda muhim:

- qabul qilinadigan risk - maqsaddan chetga chiqishning maqbul darajasi.

- o‘ziga xos tavakkalchilik - bu tashkilot uchun ushbu riskning yuzaga kelish ehtimolini yoki ta’sir qilish darajasini o‘zgartirish bo‘yicha harakatlari bo‘lmagan taqdirda tashkilot uchun risk.

- qoldiq risk - bu rahbariyat riskga javob choralarini ko‘rgandan keyin qolgan risk.

Riskni qabul qilish, tugʻma risk allaqachon qabul qilinadigan chegaralar ichida va kompaniyaning risk-appetitiga mos kelishini anglatadi. Riskni kamaytirish va qayta taqsimlash vazifasi qoldiq riskni maqbul riskning kerakli darajasiga mos keladigan darajaga tushirishdir. Risklarni oʻtkazish (qayta taqsimlash), qoida tariqasida, profilaktika choralari orqali amalga oshiriladi: diversifikasiya, sugʻurta, moliyaviy kafillik, kafillik, shartnomalar tarkibini tuzatish, shu jumladan hisob-kitob shartlari, narxlarni indekslash, tomonlarning majburiyatlari.

Kompaniya riskini kamaytirish uchun quyidagi chora-tadbirlar koʻzda tutilishi mumkin:

- noqulay vaziyatlarda yoʻqotishlarni qoplash uchun maxsus zaxira fondlarini yaratish;
- zaxiralar, quvvat va pul mablagʻlari zaxiralarini shakllantirish;
- qoʻshimcha fondlarga badallar;
- toʻsiq;
- faoliyatning uzluksiz parametrlari chegaralarini kengaytirish uchun sobit, oʻzgaruvchan xarajatlar va narxlar nisbati oʻzgarishi;
- moliyaviy taʼsirning oʻzgarishi, yaʼni oʻz va qarz mablagʻlari manbalarining nisbati;
- soliqqa tortish faoliyatining usullari va usullarini tanlash;
- hisob siyosatini tanlash va boshqalar.

Risklarni boshqarishning muayyan chorasining salohiyat iqtisodiy samarasi choralari yoʻq boʻlgan vaziyatlarni ularning xarajatlari bilan taqqoslash yoʻli bilan, shuningdek, kerak boʻlganda, qoʻshimcha risklar toʻgʻrisidagi taxminlarni taxminlar bilan aniqlash orqali aniqlanadi.

Chora-tadbirlarning iqtisodiy samarasini baholash uchun chora-tadbirlar xarajatlari, choralari qoʻllanilmagan taqdirda yetkazilgan zarar miqdorini aniqlash hisoblanadi. Iqtisodiy samarani hisoblash risklarni boshqarishning aniq choralari toʻgʻrisida qaror qabul qilishga imkon beradi.

Agar risklarni boshqarishning ushbu sohasi bozor narxlaridan qarorlarni qabul qilishning asosiy mezonlari sifatida foydalanishni ko'rib chiqsak, risklarni boshqarishning ba'zi maxsus vositalari to'g'risida gapirish kerak. Va biz bozor narxlari haqida keng ma'noda gaplashmoqdamiz, jumladan foiz stavkalari, valyuta kurslari, aksiyalar narxi, tovarlar narxi va boshqalar.

Tarixan, birinchisi, "aktivlar va passivlarni boshqarish" strategiyasi bo'lib, uning doirasida mavjud mablag'larni ularni jalb qilish shartlari va boshqa shartlariga qat'iy muvofiq ravishda ishlatish vazifasi hal qilindi. Ushbu modeldagi asosiy boshqariladigan parametr bu aktivlarning likvidiligi, ya'ni. belgilangan muddatda majburiyatlarni ta'minlash uchun immobilizasiya hisobiga tayyorlik.

Bir qator majburiyatlarni amalga oshirish uchun g'oyalar va imkoniyatlarning paydo bo'lishi bilan "foiz marjasini boshqarish" (interest margin) strategiyasidan keng foydalanila boshlandi. Foiz marjasi - bu aktivlar bo'yicha olingan foizlar va majburiyatlar bo'yicha to'langan foizlar o'rtasidagi farq.

Umuman olganda, foiz stavkasining mohiyati moliyaviy ta'sirning ma'lum ta'siri bilan ifodalanadi (Degree of financial leverage, DFL):

$$DFL = (ROAEBIT - WASLP) * (1 - TRP/100) * LC / eC, \quad (22)$$

bu yerda ROAEBIT (Return on Assets) - bu aktivlarning daromadliligi; WASLP (weighted average cost of Loans Capital) - qarz mablag'larining o'rtacha bahosi; TRP (Tax Rate Profit) - foyda solig'i stavkasi; LC (Loan Capital) - qarz mablag'lari; eC (Equity Capital) - kapital.

Spred (spred) tushunchasi foiz marjasi tushunchasi bilan bog'liq. Aksiyadorlik jamiyat amaliyotida olingan foiz daromadlari va foizlar xarajatlari o'rtasidagi farq tushuniladi. "Spredni belgilash" strategiyasi, unga ko'ra belgilangan stavka bilan barcha aktivlar bir xil stavka ega bo'lgan majburiyatlar bilan moliyalashtiriladi. Xuddi shu qoida o'zgaruvchan aktivlar va majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladi. Risklarni boshqarishning keyingi strategiyasi "bo'shliqlarni (gap) boshqarish" (gap management) bo'ldi.

Gep - bu o'zgaruvchan stavka bo'lgan moliyaviy tashkilotning aktivlari va majburiyatlari hajmi yoki belgilangan stavka bo'lgan kompaniya aktivlari va aktivlari o'rtasidagi farq. Foiz stavkalarining o'zgarishiga ayniqsa sezgir, so'zuvchi stavkali aktivlar va majburiyatlar sifatida tan olinadi.

Foiz stavkasining kutilayotgan o'sishiga javoban, farqni oshirish strategiyasi amalga oshiriladi, ya'ni. o'zgaruvchan aktivlar va belgilangan stavka bo'lgan majburiyatlar hajmini oshirish. Foiz stavkasini pasaytirishni kutish bilan, farq kamaytiriladi - ular belgilangan stavka bilan aktivlarni ko'paytiradi va so'zuvchi stavka bilan majburiyatlarni kamaytiradi.

Svop (swap) kabi vositaning paydo bo'lishi bilan (ma'lum bir davr uchun o'zgaruvchan kurs uchun sobit kursni almashtirish uchun bir vaqtning o'zida ikkita qarama-qarshi bitim tuzish) uning majburiyatlari xususiyatini tezda o'zgartirish imkoni paydo bo'ldi, bunday operasialarni cheklovchi omil faqat likvid derivativlar bozorining holati bo'lishi mumkin. Bugungi kunda "overnayt" sharoitida "valyuta svopi" (foreign exchange swap) bitimlari keng tarqalgan hisoblanadi: chet el valyutasi bugungi kunning asosiy kursi bo'yicha sotiladi va svop-farqga ko'paytirilgan asosiy kursga teng kurs bo'yicha "ertangi kun" bilan sotiladi.

Aktivlarni "immunlashtirish" (immunization) strategiyasi ularning tarkibini bozor sharoitidagi o'zgarishlarga moslashtirishga imkon beradi, ular aksariyat hollarda kompaniyaning bozor portfelining joriy qiymatiga teng bo'lgan chegirma stavkasi bilan tavsiflanadi. Mavjud qiymatning o'zgarishlarga minimal sezgirligi diskont stavkasi vosita muddati tugaguniga qadar o'rtacha og'irlik vaqti sifatida aniqlanadigan nol (davomiylik) portfelni shakllantirish orqali ta'minlanadi. Og'irliklar bu hisobot berilgan aktivlar qiymatining pasaytirilgan portfel qiymatidagi ulushidir.

Xedjlash bu pul bozorida va fyuchers bozorida yo'nalishi bo'yicha teskari (tovarlar, qimmatli qog'ozlar, valyuta) majburiyatlarning muvozanatlanishi hisoblanadi.

Fyuchers operatsiyalariga qo‘shimcha ravishda, xedj operatsiyalariga boshqa sanab chiqilgan vositalar bilan operatsiyalar ham kirishi mumkin: ekspeditorlar va opsiyonlar (ammo, MSFOga muvofiq opsiyonning sotilishi xedj bitimi sifatida tan olinmaydi).

9.3. Xedjirlash va opsiyonlar

Xedjirlashni xarid qilish va sotish bilan farqlaydilar. Xarid bilan xedjirlash (xaridorning to‘sig‘i, uzoq to‘siq) kelajakda narxning ko‘tarilishidan xaridorga sug‘urta qilishni ta‘minlaydigan fyuchers sotib olish bilan bog‘liq. Savdoni xedjirlashda (sotuvchining to‘sig‘i, qisqa to‘siq) bozorda haqiqiy tovarlarni sotishni ko‘zda tutadi va kelajakda narxlarning ehtimoliy pasayishidan sug‘urta qilish uchun hosilaviy mahsulotlar sotiladi.

Xedj (to‘siq) – asosiy aktiv pozitsiyasini riskini minimallashtirish uchun yaratilgan pozitsiya.

Uzoq pozitsiya - investor tomonidan ma‘lum narxda sotib olingan qimmatli qog‘ozlardan iborat portfel.

Qisqa pozitsiya (qisqa) - investor tomonidan qarzga sotilgan qimmatli qog‘ozlardan iborat portfel.

Bugungi kunga kelib, quyidagi xedjirlash turlari ajratilgan:

- klassik (sof) xedjirlash - bozorlarda qarama-qarshi pozitsiyalarni egallashga asoslangan, eng qadimgi xedjirlash turlaridan biri;
- to‘liq xedjirlash - bitimning to‘liq miqdorini himoya qilish;
- qisman to‘siq - pozitsiyaning bir qismini himoya qilish;
- oldindan kutilayotgan xedjirlash - asosiy vositada, asosan fond bozorida bitim tuzilishidan ancha oldin, xedjirlash vositasini sotib olishga asoslangan;
- tanlab olingan xedjirlash - bu asosiy va xedjirlash operatsiyalarining vaqti va hajmi farq qilishi bilan tavsiflanadi;
- kesishuvchi xedjirlash - bu asosiy vosita himoyalangan, ammo u bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganligi bilan tavsiflanadi;

- opsiyolarni xedjlashtirish va qoplash - investor portfelida mavjud bo'lgan opsiyalar uchun asos bo'lgan aktiv bo'yicha pozitsiyalarni ochish. Ushbu element uchun sozlamalar qayta to'ldirilmoqda. Xedjirlash nazariyasining asosiy toifasi - (Hedge Ratio) koeffitsienti hisoblanadi - bu pul pozitsiyasining bir qismini to'liq himoya qilish uchun xedjirlash vositasi birliklarining soni.

Xedjirlashning natijasi nafaqat riskning pasayishi, balki salohiyat foydaning kamayishi hisoblanadi. 11-jadvalda bir yoki boshqa opsiyon savdo strategiyasini amalga oshirish natijalarining namunalari keltirilgan.

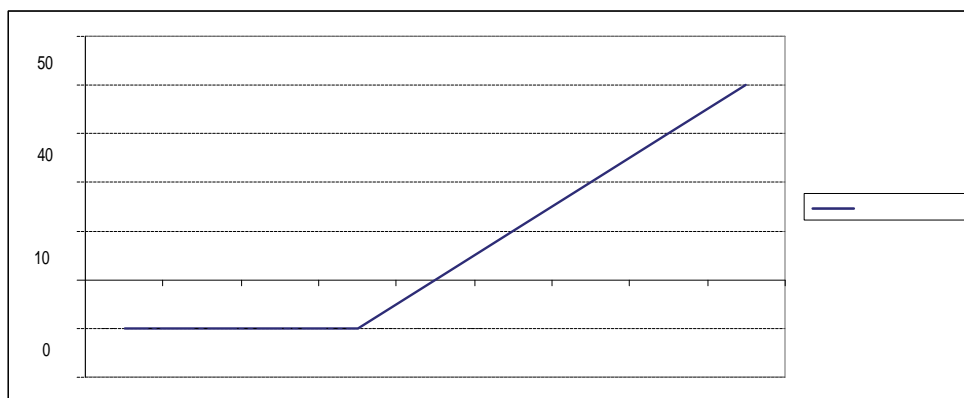
11-jadval

Opsion savdolar modeli

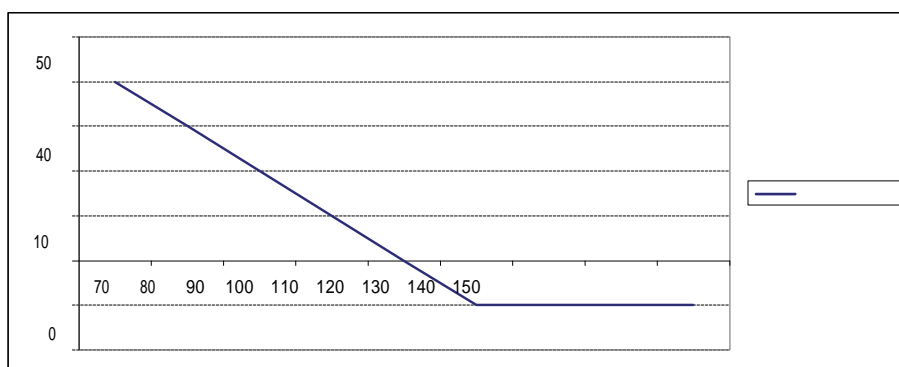
Aksiya narxi	Foyda qiymati
Koll opsiyonini xarid qilishdan foyda	
$F(T) > S(T)$	$F(T) - S(T) - f$
$F(T) \leq S(T)$	$-f$
Koll opsiyonini savdo foydasi	
$F(T) \leq S(T)$	f
$F(T) > S(T)$	$-(F(T) - S(T)) + f$
Put opsiyonini xarid foydasi	
$F(T) < S(T)$	$S(T) - F(T) - f$
$F(T) \geq S(T)$	$-f$
Put opsiyonini savdo foydasi	
$F(T) < S(T)$	$-(S(T) - F(T)) + f$
$F(T) \geq S(T)$	f

Uch xil holatlar mavjud: out of the money – foydasiz; at the money - shartnoma narxiga ko'ra; in the money – foydani ta'minlovchi opsiyon.

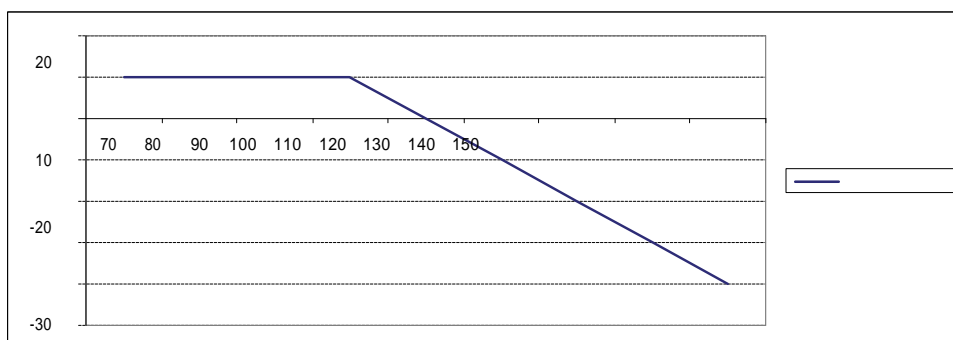
Bitta yoki boshqa opsiyon savdo strategiyasini amalga oshirishning mumkin bo'lgan natijalari foyda jadvalida ko'rsatilgan (10-13-rasm).

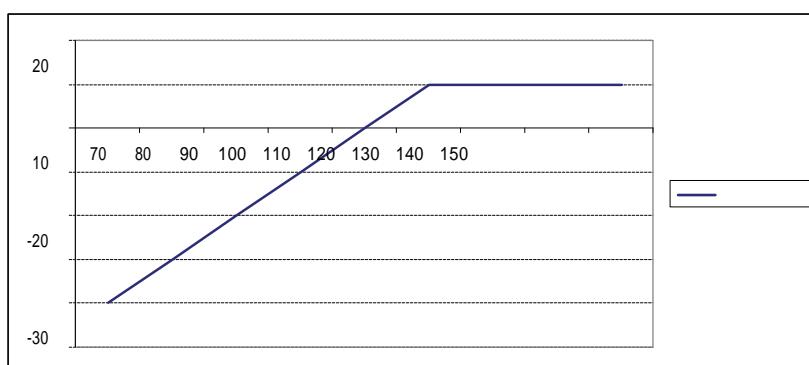
10-rasm. Koll opsiyoni xarid

11-rasm. Put opsiyoni xaridi foydasi qilishdan foyda

12-rasm. Koll opsiyoni savdosi foydasi

13-rasm. Put opsiyoni sotishdan foyda

Mulkdorga aktivni belgilangan narxda sotib olish huquqini beradigan kool opsionini sotib olish bilan investor ushbu aktivning ko'payishini kutadi. Investor, agar aktiv stavkasining pasayishini kutilsa, mahsulot egasiga aktivni berish huquqini beradigan put opsionini xarid qiladi.

Xedjirlash nazariyasida narxni shakllantirish Djonson, SHteyn va ederington (JSE) modeliga binoan qurilgan va fyuchers narxini o'zgartirish orqali spot narxining o'zgarishini regressiyasini aniqlashdan iborat:

$$S = a + hF + u, \quad (23)$$

$$\Delta S = a + h \Delta F + u \quad (24)$$

bu yerda, $\Delta S = S(t) - S(t-1)$; $\Delta F = F(t, T) - F(t-1, T)$; h – xedjirlash koeffitsienti (chiziqli regressiya qiyaqligi); a - odatda u nolga yaqin bo'lganda farqlar uchun regressni yaratishda duch kelinadigan erkin a'zo; u - regressiya xatosi.

Investor qo'shimcha ravishda sotib olinishi yoki sotilishi sababli yo'qotish riskini ma'lum darajada bartaraf etishga qodir. Bunday imkoniyat yopiq deb nomlanadi va pozitsiya himoya qilinadi, ya'ni yo'qotishlardan sug'urta qilinadi.

Hozirgi vaqtda G'arb mamlakatlarining amaliyotida aksiyalar, indekslar, foizli qimmatli qog'ozlar, valyuta, fyuchers shartnomalari, tovarlar bo'yicha opsion shartnomalari tuzilgan.

Xedjlash vositasini va vositasini tanlash bir qator masalalarni hal qilishda yuqori darajadagi professionallikni talab qiladigan murakkab vazifadir: to'siqni aniqlash omilini topish; to'siqni o'tkazish qiymati va samaradorligini baholash; Xedjlash bilan portfelni baholash, xedjni boshqarish jarayonini modellashtirish, to'g'ridan-to'g'ri xedjisizasiyalash pozitsiyasini yaratish va buxgalteriya balansida xejdalashtirish holati.

Investitsiyalar ssuda, aksiyadorlik, tadbirkorlik, pul, tovar, ishlab chiqarish kapitalidan farq qilgan holda jami risklar majmuini o'zida mujassam etadi va kapitalni yo'qotish, boy berish riskini minimallashtirishni nazarda tutadi. Kapitaldan farq qilgan holda investitsiyalar ongli ravishda aniq va aniq bo'lmagan risklar bilan bog'lanadi.

Investitsiyalar ssudalardan birqancha yo'nalishlar bo'yicha farq qiladi. Birinchidan, ssuda g'oyasi qaytarishlik asosida imkoni bo'lgan juda ko'p mablag'lar manbalaridan foydalanishni nazarda tutadi, investitsiyalar esa nisbatan uzoq davom etadigan vaqt mobaynida qo'yilgan kapital o'z egasiga qaytishiga qadar mablag'lar oqimini ta'minlash maqsadlarida kapital qo'yishni bildiradi. Ikkinchidan, kreditlashda kelishuv tashabbuskori, odatda, qarzdor hisoblanadi, investitsiyalashda esa tashabbus investordan chiqadi. Uchinchidan, kredit moliyalashtirishning manbalaridan biri hisoblanadi, investitsiyalar esa muayyan vaqt davomida aniq jarayonlarga ongli ravishda bog'lanib, risklarning turlari ko'pligi bilan ajralib turadi. Investitsiya kapitalini moliyalashtirish manbalarining turlicha nisbatlariga qarab risklar majmui ham har xil bo'ladi. Aksiyadorlik jamiyat investitsiyalariga aksiyadorlik jamiyat, kredit, bozor, foiz va boshqa risklar xos bo'lsa, investitsiyalarda risklar diapazoni ancha keng bo'lishi mumkin. To'rtinchidan, kredit kelishuvlarida kreditor yagona, investitsiya jarayonida esa, qoida tarzida, kreditor ko'plardan biri hisoblanadi. Kredit o'z negiziga ko'ra qaytarishlik munosabatlariga ega, investitsiyalar esa taqsimot va takror ishlab chiqarish munosabatlariga asoslanadi va qiymatning saqlanishini va (yoki) uni kapitalizatsiyalash munosabatlarini tavsiflaydi. Va, nihoyat, kreditga uning ajralmas, belgisi foiz ko'rinishidagi to'lov xos bo'lsa, investitsiyalarni dividend, foyda, foiz, daromad, ijtimoiy, ekologik va boshqa samaralar ko'rinishidagi natijalar kutadi. Shuningdek, kredit investitsiyalardan o'zining kreditlash tamoyillariga ko'ra ham farq qiladi. Investitsiyalashning fundamental printsiplari diversifikatsiyalash va aniq maqsadlarga erishish uchun investitsiya kiritish maqsadlarini murosaga keltirish, muvofiqlashtirishdan iborat bo'lsa, kreditlashda esa kreditni qaytarishlik, to'lovlilik kabi maqsadlar ko'zlanadi. Investitsiyalashning asosiy maqsadi - kapitalning joriy qiymatini saqlab qolish va loyihani boshqarishda ishtirok etish yo'li bilan jamg'arishni amalga oshirishdan iborat, kredit esa bevosita boshqarishda ishtirok etmasligi ham mumkin.

Ayrim tarjima nashrlarda “investitsiyalar - bu daromadlarning doiraviy aylanishiga mablag'larni qo'yish (qo'shish)dir” degan fikrlar ham uchraydi⁸. Bizning nazarimizda, resurslarni band etishga bunday dinamik yondashuvlarni o'rinli deb hisoblash mumkin. Ayrim iqtisodchilar uzoq muddatli investitsiyalar tushunchasini ishlatganlarida kapital qo'yilmalarni nazarda tutadilar va bu bilan investitsiyalarning mazmuni va mohiyatini ochib berishni o'zlaridan soqit qiladilar⁹. Ayrim manbalarda¹⁰ investitsiyalarni yangi korxonalarni tashkil etish, ishlab turgan korxonalarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik tayyorlash, foyda va boshqa pirovard natijalar, masalan, tabiat mahofazasi, ijtimoiy natijalar olish maqsadlarida loyihalarga mablag'lar kiritish tarzida izohlash ham uchraydi. Investitsiyalashga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan narsalarni sanab o'tish bilan investitsiyalarning mohiyatini aniqlab bo'lmaydi. Investitsiyalarning qaerga yo'naltirilganini, qanday jarayonlarga birlashtirilganini va ularning maqsadlari qanday ekanligini bilgan holdagina ularning mohiyatini anglash mumkin. Investitsiyalar, bizning nazarimizda, umuman kapitalning hozirgi qiymatini saqlash va (yoki) bu qiymatni jamg'armalarni ko'paytirish maqsadlarida kapitalga aylantirish payida bo'ladi. Shu sababli, ular shu vaqt oralig'ida iste'mol qilinmaydi va muayyan muddatga konkret obyekt va jarayonlarga birlashtiriladi, ularda band qilinadi, bunda ular aniq va aniq bo'lmagan risklarga duch keladi.

Investitsion risk o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy yo'qotishlar riski;
- daromadlarni pasayish riski;
- qo'ldan chiqarilgan yutuqlar riski.

Investitsion loyihalarning o'zini oqlamasligi, rentabellik darajasini pasayishi to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy yo'qotishlarga olib keladi.

Portfelli investitsiyalar bo'yicha dividendlar va foizlar miqdorining kamayishi, depozitlar va kreditlar foiz stavkalarining pasayishi daromadlar pasayish riskining namoyon bo'lish shakllari hisoblanadi. Qo'ldan chiqarilgan yutuqlar riski deganda ma'lum bir investitsion tadbirni amalga oshmay qolishi natijasida foyda olmay qolish riski tushuniladi.

Masalan, moliyalashtirilayotgan obyektning sug'urta qilinmaganligi oqibatida sug'urta to'lovini olishdan mahrum bo'lish. Foiz riskiga aksiyadorlik jamiyatlari, kredit muassasalari va investitsion institutlarning jalb qilgan resurslari stavkalarining ular bergan kreditlarning foiz stavkalaridan yuqori bo'lishi natijasida zarar ko'rish xavfi kiradi. Bundan tashqari, foiz riskiga aksiyalar bo'yicha olinadigan dividendlarning, obligatsiyalar, depozit sertifikatlari va boshqa qimmatli qog'ozlar bozor bahosining pasayishi natijasida investorlarning zarar ko'rish xavfi ham kiradi.

Foizlar bozor stavkalarining o'sishi qimmatli qog'ozlar bo'yicha kurs farqining kamayishiga olib keladi. Foizlarning ko'tarilishi past foiz stavkalarida emissiya qilingan qimmatli qog'ozlarning yirik miqdorda sotilishiga olib keladi. Investorlar qat'iy belgilangan stavkaga ega bo'lgan o'rta va uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilgan bo'lsalar, u holda, qimmatli qog'ozlar o'rtacha bozor bahosining qat'iy belgilangan baholarga nisbatan oshishi natijasida ushbu investorlar zarar ko'radilar. Kredit riski deganda qarzdor tomonidan olingan kreditning asosiy miqdori va foizlarining to'lanmasligi natijasida zarar ko'rish xavfi tushuniladi.

Investitsion loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish bilan bog'liq risklar doimo mavjud bo'ladi, ularning ayrim turlari paydo bo'ladi va kuchayadi, boshqa bir turlari esa asta-sekin kamayib boradi va yo'qolib ketadi, uchinchi guruhi esa, o'zaro birlashib, sifat jihatdan yangi riskni yuzaga keltiradi. Shuning bilan birga, investitsion loyihaning butun bir hayotiy tsikli davomida risklarning yuzaga keladigan to'rt davriy holatini aniq ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) biznes g'oyaning paydo bo'lishi;
- 2) investitsion loyihaning ishlab chiqilishi.
- 3) biznes rejani ishlab chiqilishi va uning amalga oshirilishi.
- 4) investitsion loyihani amalga oshirishning nihoyasiga yetkazilishi, ya'ni tayyor mahsulotlarning ishlab chiqilishi va sotilishi.

Investitsion loyihalarni amalga oshirishning turli bosqichlarida ko'p sonli har xil ishtirokchilar ishtirok etishlari mumkin.

Ular uchun ham, investorlar uchun ham risk to'g'risidagi umumiy tushuncha zarar ko'rish yoki ma'lum moliyaviy yo'qotishga duchor bo'lish xavfidan iboratdir. Agar investorda shartnoma ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lsa, taqdim etilgan biznes rejani sifatli qilib baholab bera oladigan malakali mutaxassislar mavjud bo'lsa, qarz oluvchining kredit to'loviga layoqatliligi to'g'risidagi ma'lumotlar aniq va ishonchli bo'lsa, u holda, investitsiya qilingan pul mablag'larini yo'qotish xavfi minimal bo'ladi. Masalan, tijorat aksiyadorlik jamiyati investitsion kreditni berish jarayonini to'g'ri rasmiylashtirgan bo'lsa, kreditni oluvchining balansidagi yuqori likvidli garov obyektlarini kreditning ta'minoti sifatida qabul qilgan bo'lsa, u holda, mijoz hatto to'lovga noqobil bo'lib qolganda ham aksiyadorlik jamiyat bergan kreditlarining ma'lum qismini qaytarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Demak, investitsion kreditni olayotgan subyektning kredit to'loviga layoqatliligini to'g'ri baholash, uning moliyaviy hisobotlarida va biznes rejasida keltirilgan ma'lumotlarning ishonchliligi va asoslanganligi, likvidli garov obyektlarining ta'minot sifatida qabul qilinganligi investitsion loyihani moliyalashtirish jarayonidagi risklarni kamaytirish imkonini beradi.

9.4. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklar

Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklarni yuzaga kelish sabablarini ikki yirik guruhga ajratish mumkin:

- tashqi sabablar.
- ichki sabablar.

Tashqi sabablarga quyidagilar kiradi:

- davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish tadbirlarining o'zgarishi;
- mamlakatda siyosiy vaziyatning o'zgarishi;
- tabiiy halokatlar; -ekologik muhitning buzilishi;
- iqtisodiyotning investitsiya kiritilayotgan tarmog'idagi shart-sharoitlarning yomonlashuvi.

O'z navbatida tashqi sabablarning namoyon bo'lish shakllariga quyidagilar kiradi:

- moddiy-texnika ta'minoti;
- atrof-muhitni qo'riqlash tadbirlari;
- loyihaviy normativlarning o'zgarishi;
- ishlab chiqarish me'yorlarining o'zgarishi;
- eksport-import tartibining o'zgarishi;
- baholarni shakllantirish mexanizmining o'zgarishi;
- soliqqa tortish tizimidagi o'zgarishlar;
- loyiha bo'yicha pudratchilarning aksiyadorlik jamiyatrot bo'lishi;
- aksiyadorlik jamiyatlarning inqirozi;
- xom-ashyo va energiya bahosining oshishi;
- iste'molchilar talablarining o'zgarishi;
- raqobatning kuchayishi;
- valyutalar almashuv kursining o'zgarishi;
- inflyatsiyaning kuchayishi.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishdagi risklarni yuzaga keltiruvchi ichki sabablarga quyidagilar kiradi:

- boshqarish samaradorligining pastligi;
- samarasiz marketing;
- mahsulotlarning noraqobatbardoshligi;
- ishlab chiqarish salohiyatining etarli emasligi;
- moliyaviy holatning yomonlashuvi;
- huquqiy risklar.

Korxonada rejalashtirish va nazorat holatining qoniqarsiz ekanligi, rahbarlar bilim va malakasining pastligi, korxonada moliyaviy holatini baholash tizimining takomillashmaganligi boshqarish samaradorligining past bo'lishiga olib keladi.

Korxonada quyidagi elementlarning buzilishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini pasaytiradi:

- sifatni boshqarish;
- tannarxni boshqarish;
- raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish;

- kooperatsiya va hamkorlik;
- standart va me'yorlarga rioya qilish;
- raqobatbardoshlikni ta'minlash strategiyasi.

Korxonani asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, aylanma mablag'lar bilan ta'minlash tizimi holatining yomonlashuvi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning qoniqarsiz holatda ekanligi korxonada ishlab chiqarish salohiyatining etishmasligiga olib keladi.

O'z navbatida, huquqiy risklarning manbalariga quyidagilar kiradi:

- litsenziyalar;
- patent huquqi;
- shartnomalarning bajarilmasligi;
- tashqi hamkorlar bilan sud jarayonlari;
- ichki sud jarayonlari;
- fors-major holatlar.

Investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish iqtisodiyotning muayyan bir soha yoki tarmog'ida yangi ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishning, yangi tadbirkorlarning kelishiga imkon beradi. Bunda investitsiya loyihalarni muvaffaqiyatli tarzda ishlab chiqish va amalga oshirishning samaraliligi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni muvaffaqiyatli jalb etish ma'lum darajada uch guruh omillarga bog'liq bo'ladi.

Birinchi, investitsiya quvvatining mavjudligiga. Uni tabiiy, mehnat zahiralari, shuningdek, ishlab chiqarish, iste'mol, moliyaviy, innovatsiya, institutsional va infratuzilmaviy quvvatlar tashkil qiladi.

Ikkinchi, mamlakatdagi mavjud investitsiya sharoitlari muhim ahamiyatga egadir. Bularga: umumiqtisodiy, siyosiy, me'yoriy-huquqiy, axborot bilan ta'minlanish, ekologik, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar kiradi.

Uchinchi, investitsiya tavakkalchiligi omillaridir. Ular xorijiy investorlarning investitsiya quvvati va investitsiya sharoitlarining qulay afzalliklaridan foydalanish bo'yicha vazifalariga qarama-qarshi turadi.

Barcha guruhlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Misol uchun, etarli darajada jalb qiluvchi bo'lmagan investitsiya sharoitlari, hatto, yuqori quvvatli investitsiya loyihalarini amalga oshirish imkoniyatlarini ham pasaytirib yuboradi.

Investitsion loyihalar kelajakka tegishli bo'lganligi sababli, ularni amalga oshirish natijalarini aniq taxmin qilish muammodir. Bunday loyihalar kutilishi mumkin bo'lgan risklar va noaniqliklarni hisobga olgan holda bajarilishi kerak. Investitsion qaror bir qator kutilishi mumkin bo'lgan oqibatlarga ega bo'lgan hollarda, qaror riskli yoki noaniqliklarga ega deb ataladi.

Investitsion loyihalarni amalga oshirishning maqsadga muvofiqlik masalasini hal etishda risk tahlili asosiy o'rinni egallab, bu asosida loyiha yuzasidan mumkin bo'lgan barcha yo'qotishlar o'rganilib, ularning oldini olish yoki tegishli vaziyatlarda ularni benuqson hal etish yoki pasaytirish choralari ishlab chiqiladi. Riskdan keladigan yo'qotishlarni kamaytirish yoki barham toptirish va ular bilan bog'liq salbiy oqibatlarni kamaytirish usullarini taklif etish uchun, eng avvalo, risklarning vujudga kelishiga imkon beruvchi omillarni aniqlash, ularning ahamiyatini baholash, ya'ni "risk tahlili" deb nomlanuvchi ishni bajarish lozim bo'ladi.

Risk tahlilining maqsadi investorga investitsiya loyihasini amalga oshirishda qatnashishning maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi qarorlarni qabul qilish va mumkin bo'lgan moliyaviy yo'qotishlardan himoyalanih bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun kerakli ma'lumotlarni taqdim etishdan iborat. Shunga ko'ra, risk tahlilini loyihaning barcha ishtirokchilari mustaqil tarzda olib borishlari maqsadga muvofiqdir. Risk tahlili investitsion loyihaning barcha ishtirokchilari - buyurtmachilar, pudratchilar, aksiyadorlik jamiyat, sug'urta kompaniyalari, lizing kompaniyalari, mol etkazib beruvchilar tomonidan olib borilishi lozim. U, odatda, bir-birini to'ldiruvchi ikki turga:

- risklarning turlari, omillari va doirasini aniqlash maqsadini ko'zlovchi sifat tahlili;

- alohida risklar kabi loyihalarning ham hajmini hisoblash imkonini beruvchi miqdoriy tahlil.

Risklarning sifat tahlili - risk omillarni va turlarini aniqlash maqsadiga ega. Loyihaviy risklarning sifat tahlilini o'tkazish jarayonida loyiha bo'yicha aniq risk turlari aniqlanadi, ularni paydo bo'lish sabalari o'rganiladi, risklarni pasaytirish barcha takliflarda loyihani amalga oshirish oqibatlari tahlil qilinadi. Loyiha risklarining sifat tahlilida, eng avvalo, loyiha bo'yicha bari risk turlari aniqlanadi, ya'ni loyiha riski tarkibidagi texnik risklar, loyiha qatnashchilari riski, siyosiy risklar, huquqiy risklar, moliyaviy risklar, marketing risklar, ekologik risklar, xarbiy risklar, qurilish-ekspluatatsion risklar va boshqalar.

Risklarning miqdor tahlili - alohida risklar hajmini miqdor jihatdan aniqlash imkonini beradi Loyiha risklarini miqdor jihatdan tahlil qilishda quyidagi usullar qo'llaniladi:

- sezgirlik tahlili
- ssenariy tahlili
- Monte-Karlo ulushida risklarni imitatsion modellashtirish.

Loyihaviy risklarning miqdoriy tahlilini o'tkazishda loyihaning hisobkitoblariga asoslanadi.

Miqdoriy tahlilning vazifasi loyiha samaradorligi mezonlariga asosan riskli omillarning o'zgarishiga ta'sirini miqdor jihatdan o'lchash. Sezgirlik tahlili usuli loyiha risklarini baholashdagi imkon beruvchi eng oddiy usul zararsizlik nuqtasi tahlilidir. Zararsizlik tahlili deganda loyiha bo'yicha ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish hajmi, mahsulot tannarxi va foydaning bir-biriga bog'liqligini tadqiq qilish tushuniladi. Loyihaning sezgirliги tahlilini o'tkazishning yana bir usuli matematik dasturlashdir.

Rivojlangan mamlakatlarda (AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya, Frantsiya va Italiyada) investitsion loyihalarni moliyalashtirish maqsadlariga berilgan kreditlar bo'yicha kredit riskini boshqarish bir qator aniq tamoyillarga asoslanadi. Ulardan asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Investitsion loyihalar bo'yicha ishlab chiqilgan biznes rejalarning mukammal ishlanganligi.

Biznes rejalarning mukammal ishlanganligi uning har bir bo'limi bo'yicha investitsion risklarning to'liq hisobga olinganligida, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni sotish strategiyasining to'g'ri tanlanganligida, investitsion loyihaning samaradorligiga ta'sir qiluvchi har bir asosiy omilning ta'sir mexanizmining inobatga olinganligida namoyon bo'ladi.

Biznes rejada mahsulot sotiladigan bozor chuqur tahlil qilingan bo'lishi lozim. Chunki rivojlangan sanoat mamlakatlarida tovarlarning taqchilligi mavjud emas, balki tovarlarni sotish muammosi mavjud. Shu sababli, mazkur mamlakatlarda investitsion loyihalar bo'yicha tuzilgan biznes rejalarda asosiy e'tibor mahsulot sotiladigan bozorlarni o'rganishga qaratiladi.

Biznes rejalardagi asosiy bo'limlardan yana biri ishlab chiqarishni tashkil etilishidir. Ishlab chiqarishning to'g'ri tashkil etilganligi pirovard natijada mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli darajada oshib ketishining oldini oladi. Bu esa, ularning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda, biznes rejalarni tuzishda investitsion loyihani boshqarish samaradorligiga alohida e'tibor qaratiladi.

Buning sababi shundaki, rivojlangan mamlakatlar bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarning natijalariga ko'ra, investitsion loyihalarni amalga oshirishdagi muvaffaqiyatsizliklarning 98 foizi korxonaning o'ziga bog'liq sabablar tufayli yuz bergan, 2 foizigina esa, korxonaga faoliyatiga bog'liq bo'lmagan omillar ta'sirida yuz bergan. AQShda o'tkazilgan shu boradagi tadqiqotlarning natijalari investitsion loyihalarni amalga oshirishdagi muvaffaqiyatsizliklarning asosiy sabablari quyidagilardan iborat ekanligini ko'rsatdi:

- boshqaruvchilarning uquvsizligi – 45 %;
- mahsulotning ushbu assortimentini ishlab chiqarishda tajribaning etarli emasligi – 9 %;
- boshqarish tajribasining etishmasligi – 18 %;
- nisbiy tajriba doirasining torligi – 20 %;

- o'z majburiyatlarini bajarmaslik – 3 %;
- aldash – 2 %;
- tabiiy ofatlar – 1 %.

2. Tijorat aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan beriladigan investitsion kreditlarning ta'minoti uchun yuqori likvidli garov obyektlarining mavjudligi.

Rivojlangan mamlakatlarning amaliyotida yuqori likvidlilik darajasiga ega bo'lgan garov obyektlari birinchi toifali garov obyektlari deb ataladi va ularga quyidagilar kiradi: yer, hukumatning qimmatli qog'ozlari, markaziy aksiyadorlik jamiyatda qayta hisobga olinadigan trattalar, korxonalarining hukumat tomonidan kafolatlangan qimmatli qog'ozlari. Yer garov obyektini sifatida amaliyotda juda qadrlanadi. Odatda, erning bahosi doimiy ravishda o'sib boradi va u barqaror hisoblanadi. Ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlarda erning bahosi sezilarli darajada yuqori sur'atlar bilan o'sib bormoqda, shuning uchun ham erni garovga olish asosida kreditlash moliyalashtirishning nisbatan xavfsiz shakli hisoblanadi. Bunda aksiyadorlik jamiyatlar istalgan vaqtda garovga olingan erni sotish yo'li bilan kredit va uning foizini undirib olishlariga qattiq ishonadilar.

Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, erni garov sifatida foydalanish uchun huquqiy asoslar etarli bo'lishi lozim. Hukumatning qimmatli qog'ozlari dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida yuqori likvidli garov obyektlari sifatida tijorat aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan tan olinadi. Lekin ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda, masalan, Braziliya, Argentina va Rossiya davlatlarida hukumatning qimmatli qog'ozlariga nisbatan sezilarli darajada ishonchsizlik kayfiyati mavjud. Bu kayfiyat ushbu mamlakatlar hukumatlarining defolt holatlariga yo'l qo'yganligi bilan izohlanadi. Lekin bunday davlatlar ko'pchilikni tashkil etmaydi. Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan trattalar, shubhasiz, yuqori likvidlilik xususiyatiga egadir. Chunki tijorat aksiyadorlik jamiyati Markaziy aksiyadorlik jamiyatdan o'ziga ajratilgan qayta hisobga olish kontingenti doirasida istalgan vaqtda trattalarni topshirib, pul mablag'lari olishi mumkin. Markaziy aksiyadorlik jamiyat esa, odatda, to'lovga qobil subyekt hisoblanadi.

Rivojlangan xorijiy davlatlar amaliyotida, xususan, G'arbiy Yevropa davlatlari xo'jalik amaliyotida sanoat korxonalarining hukumat tomonidan kafolatlangan obligatsiyalari mavjuddir. Har qanday qimmatli qog'ozning to'lovini hukumat tomonidan kafolatlanishi uning likvidlilik darajasini oshiradi. Rivojlangan mamlakatlarning fond bozorida tijorat aksiyadorlik jamiyatlari qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish bo'yicha hukumatdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Tijorat aksiyadorlik jamiyatlari to'lovga qobillik nuqtai-nazardan korporatsiyalarga nisbatan ustuvor mavqega egadir. Tijorat aksiyadorlik jamiyatlarining kredit riskini kamaytirishda garov ta'minoti muhim rol o'ynaydi. Bunda asosiy e'tibor aksiyadorlik jamiyat kreditlari uchun garov sifatida qabul qilinayotgan obyektlarning likvidlilik darajasiga qaratiladi.

3. Investitsion kredit oluvchilarning to'lovga qobilligini moliyaviy koeffitsientlar asosida baholash tizimining takomillashganligi.

Riskni boshqarishda asosiy vazifa – bu amaldagi bozor kon'yunkturasiga mos darajada risklarni minimallashtirish, kreditlash xizmatlari bozorida aksiyadorlik jamiyat pozitsiyasini minimum saqlab qolishdir. Riskni boshqarishda asosiy yo'llar quyidagilar:

- riskni ajratish;
- riskni ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash;
- moddiy ta'minotni olish (garov);
- moliyaviy ta'minotni olish (kafolat yoki kafillik);
- riskni kredit bo'yicha yuqori foiz stavkasiga ko'chirish;
- riskni venchur kreditlashga qabul qilish;
- qarzlarni bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun fondlarni shakllantirish;
- sug'urtalash.

Bular riskni boshqarish bo'yicha quyidagi ish yo'nalishlarini talab qiladi:

- har bir mijoz bo'yicha doimiy monitoringni olib borish;
- ma'lum bir mijozning asosiy xo'jalik faoliyatiga aloqador tarmoq holatining doimiy monitoringi;
- kafolatni jalb qilish va tahlil etish;

- risk uchun kompensatsiya olish (garov, kafolat va boshqalarni amalga oshirish).

Riskni ajratish bosqichida kredit summasi investitsiya loyihasining haqiqiy qiymati qo'shuv zaruriy rezervlarni shakllantirish xarajatlariga muvofiq bo'lishi kerak. Bular loyihaning harakteri va uni amalga oshish muddatidan kelib chiqib hisoblanadi. Riskni minimallashtirish bahonasida kredit summasini kamaytirish, loyiha to'liq moliyalashtirilmasligi yoki uni oxirgi bosqichda amalga oshmay qolish xatari tufayli risklar ko'payadi. Bu aytilganlar kredit muddatini tanlashga ham tegishli. Kreditning uzoqroq muddati uning riskini oshiradi, lekin kredit muddatini sun'iy kamaytirish qarzdor uchun salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, uni o'ta riskli va hatto xato xo'jalik qarorlarini qabul qilishiga majbur qilishi, natijada esa qarzdorning ham aksiyadorlik jamiyatning umumiy risklari oshishi mumkin.

Yuqori foiz stavkasi risklarni boshqarishning asosiy vositalaridan biridir. Lekin jahon tajribasi ko'rsatishicha, aksiyadorlik jamiyatlarning kichik biznes korxonalari bilan aloqasida, risklarni boshqarishda bu vosita kam samara beradi. Agar bunday holda davlat tomonidan kichik biznesni qo'llab-quvvatlashning rivojlangan mexanizmi va aksiyadorlik jamiyatlararo kuchli raqobat mavjud bo'lsa, riskni kompensatsiyalash omili sifatida yuqori foiz stavkasini amalda ko'llab bo'lmaydi.

Risklarni ajratish deganda, moliyalashtirish manbalarining harakatidagi og'irlikni qarzdorning o'zi bilan birgalikda boshqa bir necha investorlar o'rtasida bo'linishi tushuniladi. Yirik qarzdorlarning loyihalarini moliyalashtirishda bu tabiiy, bu amaliyot kichik tadbirkorlik doirasidagi tadbirkorlar uchun keng tarqalmagan. Bu shu bilan bog'liqki, so'ralayotgan kreditning chegaralangan summasida investorlar o'rtasida risklarni taqsimlanishi va nazorati bo'yicha operatsion xarajatlar aksiyadorlik jamiyat kreditlash riskini kamaytirishga qilinadigan iqtisodni oshirishi mumkin. Investitsion kreditlashda risklarni taqsimlash shakllaridan biri kredit bo'yicha kafolatni jalb qilishdir.

Odatda, bu loyiha qiymatining taxminan 50 %idan 2/3 qismigacha va kredit qiymatining 75-80 % ini qamrab oladi.

Riskni taqsimlash shakllaridan biri bo'lgan riskni bo'linishi kichik tadbirkorlik sferasiga yo'naltirilayotgan kredit resurslari uchun ayniqsa harakterli bo'lib, bunda resurslar bevosita qarzdorlarga emas, balki kichik biznes ehtiyojlari uchun mo'ljallangan va ishlab chiqilgan yo'nalishlar, kadrlar va boshqalarga ega bo'lgan oraliq moliyaviy institutlarga yo'naltiriladi. Bunday institutlarga kichik korxonalarining kredit birlashmalari, xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash hududiy fondlari, tadbirkorlik subyektlariga ma'lum xizmat turlarini ko'rsatuvchi lizing kompaniyalari kiradi.

Nazorat savollari

1. Valyuta riskining mohiyati?
2. Valyuta riskining yuzaga kelish sabablari va oqibatlar?
3. Valyuta riskini boshqarish masalalari?
4. Valyuta riskini boshqarish bilan bog'liq muammolar?
5. Riskni ajratish bosqichi nima?
6. Investitsion kredit qanday to'lanadi?
7. Investitsion loyihalar qanday amalga oshiriladi?
8. Risk tahlilining maqsadi qanday?
9. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishdagi risklarni yuzaga keltiruvchi ichki sabablar qaysilar?
10. Biznes g'oya qanday paydo bo'ladi?

X BOB. KORPORATIV, STRATEGIK BIZNES VA LOYIHA DARAJADAGI RISKLARNI BOSHQARISH

10.1. Risk turlarini tasniflash

Risk turlarini tasniflash deganda, maqsadlarga erishish uchun ma'lum mezonlarga ko'ra, ma'lum guruhlariga bo'linish tushuniladi. Tasniflash tamoyillarini ishlab chiquvchilarning fikriga ko'ra, har bir risk turi boshqaruv amaliyotining o'ziga xos tizimiga ega bo'lishi kerak. Vujudga kelish manbalariga ko'ra, risk ichki va tashqiga bo'linadi. Ichki risk - bu risk holatini faol ravishda yaratadigan rahbariyat va xodimlarning faoliyati natijasidir (12-jadval). Shu bilan birga, ichki risklar yetarlicha boshqarilishi mumkin.

12-jadval

Ichki risklar turlarini tasniflash

Risk turi	Risk tavsifi
Loyihaviy	Loyihaviy ishlanmalar, loyihaviy hujjatlarda xatolar yuzaga kelishi riski
Texnik	Texnik qurilmalardan noto'g'ri foydalanish va noto'g'ri texnik qarorlar riski
Texnologik	O'rnatilgan me'yor va qoidalarga rioya qilmaslik va tekshirilmagan texnologiya va usullarni tatbiq etish riski
Tashkiliy	Rejalashtirish, ishlarni samarasiz muvofiqlashtirish xatolari yuzaga kelish riski va h.k.
Operatsion	Noto'g'ri baholar, ishlarni bajarish muddatlari o'zgilishi, ijrochining xatolari tufayli loyiha byudjetining qayta taqsimlash riski va h.k.

Tashqi risklarni quyidagilarga bo'lish kerak:

- bashorat qilinadigan - narxlarning o'zgarishi, bozordagi raqobatning kuchayishi, valyuta kurslarining o'zgarishi, soliqlarning o'zgarishi va h.k.;
- oldindan aytib bo'lmaydigan - tabiiy ofatlar, rahbariyat o'zgarishi sababli moliyalashtirishdagi o'zgilishlar, kutilmagan tashqi ijtimoiy ta'sirlar va boshqalar.

Tasniflardan biri risklarni majburiy (sof) va spekulyativ sifatida ajratishni o'z ichiga oladi. Sof riskka vaziyatning oqibati har doim yo'qotishlar bilan bog'liq bo'lgan risk kiradi: tabiiy, transport, mulk, siyosiy, ekologik, ishlab chiqarish, savdo, xizmat ko'rsatish,

Spekulyativ risk holatlar riskini o‘z ichiga oladi, natijasi ham ijobiy, ham noqulay bo‘lishi mumkin (masalan, valyuta spekulyasiyasi), u har doim qaror (tanlov) bilan bog‘liq va u holda mavjud bo‘lmaydi: bozor, shartnoma, valyuta, inflyatsiya, likvidlilik, foizlar, kredit, ayirboshlash, yo‘qotilgan foyda, aksiyadorlik jamiyati.

Tashqi risklar tashkilot faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan holda yuzaga kelgan va uning atrofida yuzaga keladi.

13-jadval

Tashqi risk turlarini tasniflash

Risklar tasnifi	Risklar tasnifi
Tabiiy	Tabiiy yoki ijtimoiy hodisalar bilan bog‘liq risklar (fors-major)
Siyosiy	Hukumat organlarining beqaror faoliyati bilan bog‘liq risk
Ijtimoiy	Turli ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini taqsimlash va aholining ijtimoiy faolligi o‘sishi bilan bog‘liq risk
Iqtisodiy	Davlatning iqtisodiy siyosati bilan bog‘liq risk; pul-kredit tizimi, inflyatsiya bilan bog‘liq moliyaviy risk; valyuta kursidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq valyuta risklari

Maxsus terminologiya mavjud:

- salbiy tomon risk - investitsiyalarning real daromadlilik kutilganidan past bo‘lishi riski.

- teskari risk - investitsiyalarning real daromadlilik kutilganidan yuqori bo‘lishi riski.

Risklarni boshqarish nazariyasida “yangi ekologik paradigmi” doirasida tabiiy risklar asos bo‘lib xizmat qiladi, boshqa risklar esa ularni ijtimoiylashishi va hayotga tatbiq etilishi sifatida ko‘rib chiqiladi. Tabiiy risklar muammosi aniq iqtisodiy sabablarga ko‘ra tezkor ravishda aktuallashtirila boshlandi. Tabiiy resurslarga atrof-muhit obyekt sifatida emas, balki iqtisodiy obyekt sifatida qarash risklarni boshqarishda an’anaviy muammolar doirasini kengaytiradi

.Ular orasida:

- tabiiy risklar to‘g‘risida ma’lumotlar to‘plash va shu asosda risk o‘lchovi va normalari to‘g‘risidagi g‘oyalarni shakllantirish;

- tabiiy va texnogen risklarning tavsifi va rivojlanishi prognozi;

- birinchi navbatda ularning jamiyatga ta'siri nuqtai nazaridan inqirozli vaziyatlarning rivojlanishi ssenariylari va prognozlarini qurish.

14-jadvalda turli mezonlar bo'yicha risk turlarining tasnifi keltirilgan.

14-jadval

Riskning umumiy tasnifi

Tasniflash alomati	Risk turi	Risk tasnifi
Faoliyat turi	Moliyaviy	Fond bozoridagi risk: likvidlik, axborot, valyutaga oid va h.k.; aksiyadorlik jamiyatka xos: kredit, foiz, portfelli, lizing va faktoringli.
	Yuridik	Qonunchilik hujjatlari saviyasi pastli va qonunchilikdagi kutilmagan o'zgarishlar bilan bog'liq
	Ishlab chiqarish	Ishlab chiqarishdagi majburiy tanaffuslar, ishlab chiqarish fondlarining hisobdan chiqishi, jihoz, xomashyoning vaytida yetkazilmasligi bilan bog'liq yuzaga keluvchi risklar
	Tijorat	Bozor konyunkturasidagi va boshqa tijoriy faoliyat shartlaridagi kutilmagan o'zgarishlar oqibatida
	Investitsion	Investitsiya sohasidagi ifodalanmagan noaniqliklar
	Sug'urta	Sug'urta fondini shakllantirish, so'nggisini boshqarish, shuningdek shaxsiy mulk, pul mablag'lari va xodimlarni boshqarish
	Innovatsion	Innovatsiya sohasidagi noaniqliklar tufayli yuzaga keluvchi
Yuzaga kelish sohasi	Tashqi	Iqtisodiy siyosat, ishlab chiqarishning makrosharoitlarida kutilmagan o'zgarishlar
	Ichki	Korxonani ixtisoslashtirish bilan bog'liq risklar
Sug'urtalash imkoniyatlari	Sug'urtalana-yotgan	Sug'urtalovchilarning riskini zimmasiga olgan tashkilotlarni sug'urtalash va miqdoriy aniqlashga moyil
	Sug'urtalan-magan	Fors-major risklari, ularning darajasini, shuningdek keng ko'lamli risklarini baholashning iloji yo'q
Diversifikatsiya-lash imkoniyati	Muntazam	Biror bir tadbirkorlik faoliyatiga xos
	O'ziga xos	Ushbu faoliyat sohasida muayyan operatsiyalardan daromad olish bilan bog'liq
Qulaylik darajasi	Eng kichik	0-25% oralig'ida hisob-kitob foydasidagi ehtimoliy zararlar
	Yuqori	25- 50 % oralig'ida hisob-kitob foydasidagi ehtimoliy zararlar
	Keskin	50 -70% oralig'ida hisob-kitob foydasidagi ehtimoliy zararlar
	Noqulay (xalokatli)	Ehtimoliy zararlar o'z mablag'lari qiymatiga yaqin, bu esa firmani aksiyadorlik jamiyatrotlikka olib keladi. Koeffitsient 75- 100% ga teng

Amalda, risk quyidagi qiymatlardan pastroq bo'lsa, kritik deb tasniflanadi:

- EBITda 5%;
- sof foydaning 5 foizi;
- soliqqa tortilgunga qadar daromadning 2 foizi;
- aktivlarning umumiy qiymatidan 2%.

Agar quyidagi sifat ko'rsatkichlari (yoki ulardan biri) bajarilsa, risklar ham kritik deb tasniflanadi:

- risk umumiy tahlikadan oshsa;
- risklarni amalga oshirish kompaniyaning strategik maqsadlariga erishishga ta'sir qilishi mumkin;
- tavakkalchiliklarni boshqarish uchun kompaniya strategiyasiga tuzatish kiritilishi kerak;
- risk bir nechta biznes-jarayonlarga va / yoki bir nechta tarkibiy bo'linmalar faoliyatiga xosdir.

Risklarni boshqarishda hal qilinishi kerak bo'lgan vazifalar mohiyatidan olingan natijalar strategik, moliyaviy, operasion, huquqiy va obro'ga bo'linadi.

Strategik tavakkalchilik - rivojlanish strategiyasini tanlash va faoliyatni amalga oshirishda xatolar natijasida tashkilot yo'qotish ehtimoli.

Strategik riskning sabablari orasida quyidagilar mavjud: iste'molchilarni tanlashdagi o'zgarishlar; siyosiy va tartibga soluvchi o'zgarishlar; marketing va brend strategiyasini tanlash; qo'shilish va sotib olish modelini tanlash; pudratchilar va sheriklar bilan uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirish.

Strategik risk kompaniyaning bozor qiymatiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Binobarin, ushbu tavakkalchilikni to'g'ri boshqarish tashkilotning bozor qiymatini oshiradi va shu bilan aksiyadorlarning o'z ulushlari yoki ulushlarining barqaror o'sishiga bo'lgan qiziqishini qondiradi. Ushbu risk uchun javobgarlik butunlay tashkilot rahbariyati zimmasiga yuklanadi. Atrof-muhit omillarining beqarorligini hisobga olgan holda strategik risk uzoq vaqt ishlayotgan tashkilotlar uchun ham, yangi tashkil etilganlar uchun ham muhimdir.

Moliyaviy tavakkalchilik - moliyaviy bozorlarning rivojlanishi va o'zgarishi natijasida yo'qotish ehtimoli. Ushbu riskni modellashtirish va boshqarish matematik modellarga asoslangan murakkab tahlil vositalaridan foydalanishni talab qiladi.

Moliyaviy riskning quyidagi kichik guruhlari ajratilgan:

1) bozor riski - bu obyektning iqtisodiy holati xususiyatlarining bozor omillari ta'siri ostida qaror qabul qiluvchilar kutgan qiymatlarga mos kelmasligi ehtimoli. Bozor riskining quyidagi kichik turlari ajratiladi: foizlar, valyuta, aksiyalar; tovarlar, hosilalar;

2) likvidlik riski ikkita kichik turni o'z ichiga oladi: balans likvidligi riski - tashkilotning kontragentlar oldidagi qarz majburiyatlarini bajarish uchun mablag' to'plash qobiliyati; baliq riski tungi likvidlik - bitimning haqiqiy narxi bozor narxidan ham yomon, ham yomon tomoni bilan katta farq qilishi ehtimoli;

3) kredit riski - kontragentning o'z majburiyatlarini bajara olmasligi tufayli yo'qotish ehtimoli;

4) tashkilotning faoliyati bir mamlakat doirasidan tashqariga chiqqanda, mamlakatning moliyaviy riski yuzaga keladi. Mamlakat riskining oltita kenja turi mavjud: beqaror mamlakatga joylashish yoki unga yaqinlashish riski, mamlakat iqtisodiyotidagi salbiy o'zgarishlar riski, valyuta riski, pul o'tkazish riski, suveren risk, siyosiy risk.

10.2. Moliyaviy risk

Ko'pincha kompaniyalar moliyaviy riskning namoyon bo'lishiga, qarz mablag'larining yuqori qiymati, kredit reytinglarining pastligi va h.k.

Amaliy tavakkalchilik - ichki ish jarayonlarining noto'g'ri ishlashi yoki to'xtatilishi, odamlarning noto'g'ri xatti-harakati, tizimlarning beqaror ishlashi, shuningdek, tashqi hodisalar natijasida yuzaga keladigan to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita yo'qotish riski, amaldagi qonun bo'zish bundan mustasno.

Riskning bunday turi biznes-jarayonlarning noto'g'ri qurilishi, ichki nazorat tartibining samarasizligi, texnologik nosozliklar, xodimlar va tashqi kuchlarning ruhsasiz harakatlari bilan bog'liq.

Nufuzli risk barcha keyingi oqibatlar bilan tashkilotning ishbilarmon obro'sining o'zgarishi bilan bog'liq. Ushbu riskni, faoliyat turidan qat'i nazar, har qanday tashkilot boshqarishi kerak: ommaviy axborot vositalari bilan samarali aloqalarni o'rnatish, zaif boshqariladigan alyanslar va sherikliklarda qatnashmaslik, yuqori lavozimli mansabdor shaxslarning noto'g'ri xatti-harakatlarining oldini olish, mehnat nizolarining oldini olish va hk.

Huquqiy tavakkalchilik - bu tashkilot uchun amaldagi qonun hujjatlari me'yorlarini nomuvofiq qo'llash natijasida yuzaga keladigan yo'qotish riski.

Integral tavakkalchilik deganda, tashkilotning iqtisodiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, individual biznes jarayonlarining xususiy risk-risklari tushuniladi.

Risklarni boshqarish bo'yicha mutaxassislar, shuningdek, risklarning quyidagi tasnifidan foydalanadilar:

a) foiz stavkalari, ayirboshlash kurslari, tovarlar va aksiyalar baholarining o'zgarishi bilan bog'liq bozor riski (market risk);

b) tavakkalchilik (biznes) hodisalari (event risk) - qonun hujjatlaridagi o'zgarishlar, davlat organlarining xatti-harakatlari va boshqalar;

c) texnik xatolar, xodimlarning qasddan va bilmasdan qilinadigan harakatlari, favqulodda vaziyatlar natijasida operasion risk (operational risk).

Operatsion tavakkalchilik shuningdek rivojlanish strategiyasini tanlash, bozorni aniqlash va boshqaruv darajasi kabi jihatlarni o'z ichiga olganligini ta'kidlaymiz. Ammo ular tavakkalchilik menejerining vakolatiga kirmaganligi sababli, ba'zi ekspertlar ularni biznes risklarining maxsus guruhi sifatida ajratib ko'rsatishadi.

Nazorat savollari

1. Moliyaviy riskning mohiyati?
2. Riskning umumiy tasnifi qanday bo'ladi?
3. Sug'urtalash imkoniyatlari nima?
4. Ichki risklar turlarini tasniflash bilan bog'liq muammolar?
5. Bozor riski nima?
6. Likvidlik riski qanday risk?
7. Strategik tavakkalchilik qanday bartaraf etiladi?
8. Tashqi risk turlarini tasniflash qanday amalga oshiriladi?
9. Innovatsion risk nima?
10. Amaliy tavakkalchilik qachon amalga oshadi?

XI BOB RISKLARNI BOSHQARISH VA KORPORATIV BOSHQARUV

11.1. ISO 31000 Enterprise risklarni boshqarish tizimi

Birinchiidan, xavf - bu istalgan natijalarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan har qanday ijobiy yoki salbiy voqea ehtimoli. Xavf yuzaga kelganda kutilayotgan hodisadan chetga chiqish mumkin, xavf vaziyatga salbiy yoki ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, moliyaviy, jismoniy, ekologik kabi turli xil muammolarga ta'sir qilishi yoki turli darajalarda kutilishi mumkin. Har bir tashkilot muvaffaqiyatli bo'lishni xohlaydi, ammo noaniqlikni keltirib chiqaradigan ko'plab ichki yoki tashqi omillar mavjud. Firma uchun noaniqlikni keltirib chiqaradigan bu omillar xavf deb ataladi. Qaysi sohada faoliyat yuritishidan qat'i nazar, tovarlar yoki xizmatlar ishlab chiqaradigan firmalarning faoliyati har doim xavf ostida. Eng muhimi, bu xavflarni tan olish va xavf paydo bo'lishidan oldin mumkin bo'lgan choralarni ko'rishdir.

Tashkilotning ko'p faoliyati xavf bilan bog'liq. Tashkilotlar ular duch kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni aniqlaydilar, tahlil qiladilar va boshqaradilar. Bu Risklarni boshqarish tizimini belgilaydigan ISO tashkiloti tomonidan nashr etilgan xalqaro standartdir. Standartning maqsadi xavflarni boshqarish uchun umumiy metodologiya va qoidalarni taqdim etishdir ISO 31000 standarti, amaliyotchilar ushbu standart doirasida mintaqaviy va milliy xavf omillarini baholashni xohlashganda paydo bo'ladigan standartdir.

ISO 31000 standartlari mavjud bo'lgan vaqtgacha tashkilotning turli xil faoliyatlarida qo'llanilishi mumkin. Ushbu strategiyalarda ushbu standartlarni biznes jarayonlarida, boshqaruv qarorlarida, loyihalarda, amalga oshirish bo'yicha ko'rsatmalarda barcha turdagi xatarlarga qo'llash mumkin.

Tashkilot kelajakda duch kelishi mumkin bo'lgan xatar yoki xatarlarni soddalashtirish va hujjatlarni shunga moslashtirish uchun ISO 31000 Enterprise Risk Management System standartlaridan foydalanishi mumkin. Binobarin, ushbu standartlar to'g'ridan-to'g'ri hujjat sifatida mo'ljallanmagan va muayyan risklarga tegishli standartlarni qo'llab-quvvatlash uchun umumiy yondashuvni ta'minlaydi.

Birinchiidan, korporativ risklarni boshqarish har qanday kichik yoki katta kompaniya uchun e'tibordan chetda qoladigan masala emas. Zotan, ko'plab tashkilotlar allaqachon ma'lum xavflar uchun choralar ko'rishgan. Xatarlarni samarali boshqaradigan tashkilotlar o'zlarini himoya qilishlari va o'sishi ehtimoli ko'proq. Barcha kompaniyalar uchun eng yaxshi amaliyotni kundalik faoliyatiga integratsiyalash va korporativ usullarini kengroq burchakka qo'llashdir.

ISO 31000 risklarni boshqarish standarti korxonalarda xavflarni samarali boshqarish talablarini belgilaydi, ular operatsion samaradorlikni oshirish, boshqaruv va aktsiyadorlarning ishonchini oshirish va barcha turdagi yo'qotishlarni kamaytirishga qaratilgan, davlat, xususiy yoki ijtimoiy sohalarda rejalashtirish, boshqarish faoliyati va aloqa jarayonlariga qo'llanilishi mumkin. boshqaruv tizimining standartidir.

O'zingizning kompaniyangizda ISO 31000 xavflarni boshqarish printsiplari va ko'rsatmalarini qo'llash orqali siz operatsion samaradorlikni, boshqaruvni va aktsiyadorlarning ishonchini oshirasiz va yo'qotishlarni minimallashtirasiz. Ushbu xalqaro standart sog'liq va xavfsizlik ko'rsatkichlarini oshirishga, qaror qabul qilish uchun mustahkam poydevor yaratishga va barcha sohalarda faol boshqaruvni rag'batlantirishga yordam beradi.

2009-da nashr etilgan ISO 31000 Enterprise Risk Management System standartlari tashkilotlarga ushbu tizimli tuzilmani tayyorlash bo'yicha ko'rsatmalar beradi. Tashkilotda xatarlarni boshqarish tamoyillarini o'rnatish va ISO 31000 standartlari tufayli xavflarni aniq tahlil qilish va xavflarni tahlil qilish uchun zarur infratuzilmani tayyorlash osonroq va sog'lomroq.

Ushbu standart biron bir sertifikatlashtirish ishini ko'zda tutmaydi, ammo kompaniyalar ushbu tizimni joriy qilganliklarini namoyish etish orqali haqli ravishda obro'-e'tibor qozonishni xohlashadi. Albatta, bu holda sertifikatlashtirish organlari so'rovni amalga oshirayotgan tashkilotlar uchun sertifikatlash ishlarini olib boradilar. Boshqa barcha sifat tizimlarida bo'lgani kabi, ushbu sertifikatlashtirish jarayonida ikki bosqich qo'llaniladi.

Birinchi bosqichda sertifikatlashtirish organi tizimni o'rnatish ishlari davomida kompaniya tomonidan tayyorlangan hujjatlar orqali tekshiruvni boshlaydi. Shu bilan birga, agar biron bir kamchilik yoki nomuvofiqliklar bo'lsa, ular tuzatiladi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida sertifikatlashtirish organi auditorlarni kompaniyaga yuboradi va joylarda o'rnatilgan va joriy qilingan tizimni nazorat qiladi.

Auditorlar o'z kuzatuvlari natijasida hisobot tayyorlaydilar va sertifikatlashtirish organi ushbu hisobot to'g'risida qaror qabul qiladi. Agar biron bir yomon narsa bo'lmasa, u ISO 31000 Enterprise Risk Management System sertifikatini tayyorlaydi va uni kompaniyaga etkazib beradi.

Tashkilotning ko'p faoliyati xavf bilan bog'liq. Tashkilotlar ular duch kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni aniqlaydilar, tahlil qiladilar va boshqaradilar. Barcha tashkilotlar ma'lum darajadagi tavakkalchiliklarni boshqarish bilan birga, ushbu standart risklarni boshqarish uchun imkon beradigan bir qator tamoyillarni o'rnatadi.

ISO 39001 Yo'l va harakat xavfsizligini boshqarish tizimini yaratgan kompaniya mavjud transport vositalarining imkoniyatlarini va transportdan foydalanishni osonroq tahlil qilishi va tegishli ravishda transport siyosatini tuzishi mumkin. Shu tarzda kompaniya tomonidan qilingan xarajatlarni osonroq aniqlash mumkin. Kompaniya qisqa vaqt ichida innovatsion transport echimlarini tanishi va undan foyda ko'rishi mumkin. Qisqasi, u barqaror transport strategiyasi va siyosatini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Imtiyozlarni hisobga olgan holda, ISO 39001 Yo'l va yo'l harakati xavfsizligini boshqarish tizimini yaratgan va joriy qilgan kompaniyalar, tabiiyki, korxonalaridagi xatarlarni boshqarish tizimi sertifikatini olishni xohlashadi. Ushbu standartlarni nashr etishda Xalqaro standartlar tashkiloti ushbu standartlar uchun sertifikatlashni ko'zda tutmagan. Biroq, so'nggi kunlarda ba'zi sertifikatlashtirish idoralari ekspertizalarni o'tkazganligi va ushbu sertifikatni talab qiluvchi firmalarda berganligi kuzatilmoqda.

Sertifikatlashtirish uchun sertifikatlashtirish organlariga murojaat qilishda avval talabnoma shakli to'ldirilishi kerak. Keyin tizimni o'rnatish paytida tayyorlangan barcha hujjatlar sertifikatlashtirish organiga ochilishi kerak.

Ushbu hujjatlar qog'ozda yoki Internetda sertifikatlashtirish organi ochadigan joyda taqdim etilishi mumkin. Sertifikatlashtirish organiga ochiladigan hujjatlar tarkibiga Xatarlarni boshqarish bo'yicha korporativ qo'llanma, kompaniyaning tashkiliy sxemasi, xavflarni boshqarish bo'yicha biznes jarayonlari, yangilangan lavozim tavsiflari, tavakkalchiliklarni boshqarish bo'yicha qo'llanma va shunga o'xshash hujjatlar kiradi. Bundan tashqari, kompaniya sertifikatlashtirish organiga imzo dumaloq nusxasi, savdo reyestri gazeta nusxasi va palataning qayd yozuvining nusxasi kabi hujjatlarni taqdim etishi kerak.

Tashkilotning ko'p faoliyati xavf bilan bog'liq. Tashkilotlar ular duch kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni aniqlaydilar, tahlil qiladilar va boshqaradilar. Barcha tashkilotlar ma'lum darajadagi tavakkalchiliklarni boshqarish bilan birga, ushbu standart risklarni boshqarish uchun imkon beradigan bir qator tamoyillarni o'rnatadi. Ushbu standart tashkilotlarga umumiy boshqaruv, strategiya va rejalashtirish, boshqarish, hisobot berish jarayonlari, siyosat, qadriyatlar va madaniyatga muvofiq xatarlarni boshqarish jarayonini integratsiya qilish uchun asos yaratishni, joriy qilishni va doimiy ravishda takomillashtirishni tavsiya qiladi. Ushbu standartda tavsiflangan umumiy yondashuv har qanday xarakterdagi xatarlarni tizimli, shaffof va ishonchli tarzda, hajm va tarkib doirasida boshqarish uchun printsiplar va umumiy ko'rsatmalarni taqdim etadi.

ISO 31000 xavflarni boshqarish uchun printsiplar va umumiy standartlarni taqdim etadi. U biron bir soha yoki sektorga xos emas va har qanday davlat yoki xususiy tashkilot tomonidan ishlatilishi mumkin va har qanday xatar turiga va keng qamrovli faoliyat va bitimlar doirasida qo'llanilishi mumkin. ISO 31000 - bu xavflarni boshqarish tizimidagi global mezon va afzal bo'lsa, mijozlaringizni strategik qarorlaringizga ishonishingizni ta'minlab, bozorda yetakchi o'rinni egallaydi.

Tashkilotning operatsion, moliyaviy yoki strategik maqsadlariga erishishiga to'sqinlik qiladigan har qanday voqea xavf deb ataladi. Ushbu xavflar ikki jihatdan o'lchanadi va tahlil qilinadi. Birinchisi, xatarlarning yuzaga kelish ehtimoli nuqtai nazaridan, ikkinchisi - ushbu xavflarning paydo bo'lishiga tashkilotga etkazilgan zararning ta'siri nuqtai nazaridan.

ISO 31000 risklarni boshqarish standarti korxonalarda xavflarni samarali boshqarish talablarini belgilaydi, ular operatsion samaradorlikni oshirish, boshqaruv va aktsiyadorlarning ishonchini oshirish va barcha turdagi yo'qotishlarni kamaytirishga qaratilgan, davlat, xususiy yoki ijtimoiy sohalarda rejalashtirish, boshqarish faoliyati va aloqa jarayonlariga qo'llanilishi mumkin. boshqaruv tizimining standartidir.

Natijada, ISO 31000 Enterprise Risk Management System sertifikatiga ega bo'lish, tashkilotning korporativ identifikatsiyasiga ega ekanligini va o'z raqiblariga obro'-e'tibor berishini ko'rsatadi. Bugungi dunyoning shafqatsiz raqobat sharoitida barcha harakatlar raqobatchilardan bir qadam oldinda bo'lishi kerak.

Tabiiyki, biron bir tashkilot salbiy sharoitlarga duch kelishni xohlamaydi. ISO 31000 risklarni boshqarish standarti korxonalarda xavflarni samarali boshqarish talablarini belgilaydi, ular operatsion samaradorlikni oshirish, boshqaruv va aktsiyadorlarning ishonchini oshirish va barcha turdagi yo'qotishlarni kamaytirishga qaratilgan, davlat, xususiy yoki ijtimoiy sohalarda rejalashtirish, boshqarish faoliyati va aloqa jarayonlarida qo'llanilishi mumkin. boshqaruv tizimining standartidir.

ISO 31000-ning joriy etilishi korxonalarga butun faoliyati davomida xavflarni baholash va yumshatish bo'yicha yuqori standartlar va jarayonlar qabul qilishga imkon berdi. U xavflarni keltirib chiqaradigan hodisalarni oldindan aniqlaydi, ushbu xavflar yuzaga kelganda etkazilgan zararni hisoblab chiqadi, xavflarni oldini olish uchun qilinadigan ehtiyot choralarini belgilaydi, hech qachon oldini olish mumkin bo'lmagan xavflar uchun maqbul qiymatlarni taxmin qiladi va xavf paydo bo'lganda nima qilish kerakligini biladi.

11.2. ISO 31000 Enterprise risklarni boshqarish tizimining afzalliklari

Operatsion samaradorligini ta'minlaydi va samaradorlikni oshiradi, aksiyadorlarning tavakkalchiliklarini boshqarishga ishonchni kuchaytiradi, boshqarish tizimining ishlashi va qarshiligini yaxshilaydi o'zgarish uchun samarali javob berish orqali o'sayotganingizdan kompaniyangizni himoya qiladi. Maqsadlarga erishish ehtimolini oshiradi, faol boshqaruvni rag'batlantiradi, tashkilotda xavfni aniqlash va bartaraf etish zarurligini yodda tuting, imkoniyatlar va tahdidlarni tahlil qilishni ta'minlaydi, tomonlarning ishonchi va ishonchini yaxshilashga yordam beradi, qaror qabul qilish va rejalashtirish uchun ishonchli asosni ta'minlaydi, kelajakdagi qiyin vaziyatlarni oldindan bilish, xavflar paydo bo'lishidan oldin profilaktika ta'minlanadi, vaqtni tejaydi, payvandlash chiqindilarining oldini oladi, xatarlarni maqbul darajada ushlab turish, biznesning uzluksizligi ta'minlanadi.

Xavflarni boshqarishning maqsadi - qabul qilingan yoki nomuvofiq ravishda uchraydigan xavfni tahlil qilish, kompaniya olib keladigan foyda yoki zararni o'lchash, salbiy ta'sirlarni nazorat ostida ushlab turish va zararni kamaytirish. Xavflarni boshqarish - bu mumkin bo'lgan xavflarni mavjud bo'lgan ma'lumotlar bilan mumkin bo'lgan zararining ta'sirini minimallashtirish orqali tizimli ravishda xavf va xavflarni hisobga olmasdan boshqarish. Xavflarni tasniflash uchun juda xilma-xil. Bozor xavfi, kredit xavfi, huquqiy xavf, obro'si xavfi, ekologik xavf, operatsion xavf, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisa xavfi, kasb kasalligi xavfi va boshqa ko'plab xatarlar bo'lishi mumkin, bularning barchasi turli xil yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Ushbu xavflarni aniqlashda, risklarni tadqiq etishni kategoriya asosida o'tkazish xavf zonalarini unutishga yo'l qo'ymaydi. Masalan, tashkilot mahsulot kiritishi, ishlab chiqarish jarayonlari, moliyaviy bozor sharoitlari, qonunlar va normativ hujjatlardagi o'zgarishlar va soliq bilan bog'liq xavflarni aniqlashi kerak. O'z ishida ISO 31000 Enterprise risklarni boshqarish tizimini yaratish uchun kompaniya bir necha qadamlarni oladi. Ixtisoslashuv masalasi, ushbu bosqichlarni to'g'ri bajarish va ushbu tizimni o'rnatish uchun maslahat xizmatini olish maqsadga muvofiqdir.

O'tkaziladigan izlanishlarning asosi xavflarni tahlil qilish va firma uchun xavfning ta'sirini aniqlashdir. Biroq, birinchi navbatda, ushbu tadqiqotlar boshlanishidan oldin, yuqori rahbariyat bajariladigan ishlarga ishonishi va tadqiqotlarning har bir bosqichida o'zlarining qo'llab-quvvatlashlarini ko'rsatishlari kerak. Natijada, ushbu tizim ham sifatli tizim bo'lib, yuqori boshqaruv va barcha xodimlarning ishtirokisiz, ish kutilgan foyda keltirmaydi.

Birinchiidan, xavflarni boshqarish rejasini ishlab chiqish kerak. Xavflarni boshqarish rejasi risklarni, xavf tarkibiy qismlari va resurslarni boshqarishga yondashuvni ko'rsatadi. ISO 31000 standartlari xavflarni aniqlash va ularning ta'siri aniqlangandan keyin amalga oshiriladigan tadqiqotlar uchun xavflarni boshqarish rejasini tuzishni talab qiladi. Ushbu rejada u xatarlarni boshqarish jarayonlarini aniqlash, amalga oshirish bo'yicha ko'rsatmalarni tayyorlash, vazifa va majburiyatlarni aniqlash va xodimlarning lavozim tavsiflarini parallel ravishda yangilash kabi bir qator tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Tizim ushbu reja doirasida bajarilishi kerak bo'lgan ishlar bilan o'rnatilgandan so'ng, ushbu tizimni qo'llash va zarur tuzatish va profilaktika ishlarini davom ettirish juda muhimdir. Bir tomondan, tizimni o'rnatish vaqtida qabul qilingan taxminlar hali ham haqiqiylikni yoki paydo bo'lgan sharoitlar uchun yangi xavflar mavjudligini aniqlash uchun tizimni takomillashtirish kerak.

Xatarlarni samarali boshqaradigan tashkilotlar o'zlarini himoya qilishlari va o'sishi ehtimoli ko'proq. Barcha kompaniyalar uchun eng yaxshi amaliyotni kundalik faoliyatiga integratsiyalash va korporativ usullarini kengroq burchakka qo'llashdir.

Ushbu ta'rifga muvofiq, xavflarni boshqarishning eng muhim bosqichi xavflarni baholash jarayoni hisoblanadi. Xavflarni aniq baholash tashkilotning qaror qabul qilish organlari va mas'ul shaxslarga maqsadlarga erishishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha mumkin bo'lgan xatarlar to'g'risida keng ma'lumot olishni ta'minlaydi. Xavflarni baholash jarayonida olingan ma'lumotlar qaror qabul qilish uchun manba hisoblanadi.

Ushbu vaqtda, baholash natijalariga ko'ra, xavf aniqlanadi, idrok qilinadi va qayd etiladi. Maqsadlarga ta'sir qiladigan vaziyatlar shu tarzda aniqlanadi.

ISO 31000 Enterprise Risk Management System standartlarida odamlar shikastlanishlari, sog'lig'i yomonlashishi yoki ular ushbu vaziyatlarni ro'yobga chiqarishi uchun muhit bo'lishi mumkin, har qanday faoliyat yoki hodisaning yuzaga kelishi, aniqlanishi mumkin bo'lgan salbiy jismoniy yoki ruhiy holat, shikastlanish, sog'lig'ining yomonlashishi yoki o'limga olib kelishi mumkin, Sog'liqni saqlashning yomonlashishi yoki o'limiga olib keladigan voqea, korxonalar faoliyati davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflar aniq va batafsil ko'rib chiqilib, batafsil ko'rib chiqilib, ushbu xavflarni minimallashtirish yoki butunlay yo'q qilish uchun ko'rilgan choralar. barcha mavzular yoritilgan.

Boshqa tomondan, to'rtinchi moddada, umumiy qoidalar, buyruqlar va rioya qilishdan tashqari, umumiy qoidalar, buyruqlar va rioya qilish, risklarni boshqarish uchun tuzilish, xavflarni boshqarish siyosatini shakllantirish, javobgarlik, tashkiliy jarayonlar bilan integratsiya, manbalar, ichki aloqa va tashqi aloqa mexanizmlari bilan bir qatorda, xavflarni boshqarish jarayoni kuchga kiradi. tizimni monitoring qilish va ko'rib chiqish, shuningdek tizimni doimiy ravishda takomillashtirish.

Beshinchi moddada standartlar, aloqa va maslahatlar, ichki va tashqi kontekstni shakllantirish, xavflarni boshqarish jarayonining konteksti, xavf mezonlarini aniqlash, xavflarni aniqlash, xavflarni tahlil qilish va baholash, xavflarni qayta ishlash variantlarini aniqlash, xavflarni qayta ishlash rejalarini tayyorlash va amalga oshirish, monitoring. risklarni boshqarish jarayonini qayta ko'rib chiqish va qayd etish.

11.3. Xavflarni boshqarishning maqsadi

Xavflarni boshqarishning maqsadi - qabul qilingan yoki nomuvofiq ravishda uchraydigan xavfni tahlil qilish, kompaniya olib keladigan foyda yoki zararni o'lchash, salbiy ta'sirlarni nazorat ostida ushlab turish va zararni kamaytirish.

Xavflarni boshqarish - bu xavflarni va potentsiallarni hisobga olmagan holda tizimli ravishda boshqarish va mumkin bo'lgan zarar ta'sirini minimallashtirish orqali olingan ma'lumotlarni boshqarish.

Agar tashkilot o'z korxonasida xatarlarni boshqarish usulini qo'llasa, bugungi kunda ma'lum bo'lgan xavflarni va kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni tahlil qiladi, xavflarni baholaydi va agar ushbu xavflar yuzaga kelsa va ushbu xavflarning oqibatlarini bartaraf etishga yoki ularning ta'sirini minimallashtirishga harakat qilsa, kompaniyaga etkazadigan zarar darajasini oldindan aytib beradi. Xavf-xatarlarni boshqarish xavfga aylanishdan oldin tizimli ravishda oldini olishga harakat qilishni anglatadi.

Xavflarni birinchi navbatda korxonada ichida aniqlash kerak. Xavflarni tasniflash uchun juda xilma-xil. Bozor xavfi, kredit xavfi, huquqiy xavf, obro'si xavfi, ekologik xavf, operatsion xavf, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisa xavfi, kasb kasalligi xavfi va boshqa ko'plab xatarlar bo'lishi mumkin, bularning barchasi turli xil yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Ushbu xavflarni aniqlashda, risklarni tadqiq etishni kategoriya asosida o'tkazish xavf zonalarini unutishga yo'l qo'ymaydi. Masalan, tashkilot mahsulot kiritishi, ishlab chiqarish jarayonlari, moliyaviy bozor sharoitlari, qonunlar va normativ hujjatlardagi o'zgarishlar va soliq bilan bog'liq xavflarni aniqlashi kerak.

ISO 31000 Enterprise risk-menejment tizimining eng asosiy printsiplari xavfni keltirib chiqaradigan hodisalarni oldindan to'g'ri tahlil qilish orqali oldini olish va hatto xavf holatiga ega bo'lmasdan ham oldini olishdir. Boshqa muhim printsiplar quyida keltirilgan.

- korxonalar faoliyati davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlar aniqlanadi va batafsil baholanadi va ushbu xatarlarni minimallashtirish yoki yo'q qilish choralari ko'riladi.

- kompaniyalarning xatarlarini boshqarish va ularga zarar etkazmasdan o'z faoliyatini davom ettirishga imkon berish.

- kompaniyalar uchun bir marta emas, balki bir maromda va takrorlanadigan risklarni boshqarish rejalarini tuzish va amalga oshirish.

- kompaniya uchun qiymat yaratish va ushbu qiymatni saqlash.

- kompaniyani o'z raqiblaridan ustunligini berish.

- xavflarni boshqarish jarayonlari kompaniyaning kundalik biznes jarayonlarining bir qismi bo'lishini ta'minlash.

- qaror qabul qilish tizimining bir qismi bo'lish.

- kompaniya ichidagi mumkin bo'lgan xatarli nizolarni oldini olish.

- xodimlarda xatarlarni boshqarish haqida xabardorlikni oshirish.

Qisqasi, xatarlar ikkita asosiy xususiyatga ega. Ushbu xususiyatlardan biri bu aniq maqsadga erisha olmaslik yoki istalmagan voqea sodir bo'lish ehtimoli. Yana bir xususiyat - bu xavf yuzaga kelgan taqdirda yuzaga keladigan vaziyatlarning ta'siri.

Nazorat savollari

1. ISO 31000 Enterprise risklarni boshqarish tizimining mohiyati?

2. ISO 31000 Enterprise risklarni boshqarish tizimining afzalliklari qanday bo'ladi?

3. Xavflarni boshqarishning maqsadi nima?

4. ISO 31000 Enterprise Risk Management System standartlari bilan bog'liq muammolar?

5. ISO 31000 Enterprise risk-menejment tizimining eng asosiy printsiplari qanday?

6. Beshinchi moddada standartlar nimalar?

7. Xavflarni boshqarish qanday amalga oshiriladi?

8. Xavflar qanday o'lchanadi?

9. ISO qanday tashkilot?

10. Sertifikatlashtirish nima?

XII BOB. QARZ OLUVCHINING RISK REYTINGINI BAHOLASH VA TO'LOV TO'LASHNI TO'XTATISH EHTIMOLLIGI

12.1. Kredit riski

Aksiyadorlik jamiyatlar faoliyatini to'g'ri tashkil qilish, ularda mavjud risklarni minimallashtirish masalalaridan biri kredit risklari, ularning sifati va darajasini aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

Kredit riski deb, qarz oluvchi tomonidan kredit shartnomasi shartlarining bajarilmasligi ya'ni kredit summasining (qisman yoki to'liq) va u bo'yicha foizlarning shartnomada ko'rsatilgan muddatlarda to'lanmasligi tushuniladi. Shuning uchun kredit risklarini aniqlash va boshqarish har qanday tijorat aksiyadorlik jamiyatning rivojlanish va taraqqiy yetish maqsadiga erishish uchun ishlatiladigan kurash usullarining ajralmas qismi hisoblanadi.

Kredit risklarining aksiyadorlik jamiyatlar uchun dolzarb muammoligi shundaki, kredit riski mavjud bo'lgan holda kreditor (aksiyadorlik jamiyat) da qarz oluvchi tomonidan kredit shartnomasi shartlarini, uning o'z majburiyatlarini belgilangan vaqtda bajara olish imkoniyatiga ishonchsizlik hosil bo'ladi. Ma'lumki, aksiyadorlik jamiyat amalig'tida foyda berilgan kreditlar bo'yicha olinadigan foizlardan tashkil topadi. Qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkasining yoki kreditning asosiy summasining o'z vaqtida to'lanmasligi, yoki umuman to'lanmasligi aksiyadorlik jamiyat foydasining kamayishi oqibatida aksiyadorlik jamiyatning kelajakdagi mablag'lari salmog'ining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun kreditorlar ular bergan mablag'larning qaytishi bilan bog'liq risklarni kamaytirishga harakat qiladilar.

Qarz oluvchi faoliyatida mavjud risklar darajasini kreditor kredit bergunga qadar, keyinchalik kredit bergandan keyin, undan foydalanish davomida aniqlash mumkin.

Riskni minimallashtirish maqsadida kreditor kredit berishdan oldin riskni aniqlashga harakat qiladi.

Kredit risklari tarkibiga quyidagi risklarni kiritish mumkin:

1. Kreditni o'z vaqtida qaytarmaslik bilan bog'liq risk. Bu risk qarz oluvchining kredit shartnomasining shartlarini bajarmasligi bilan bog'liq.

2. Likvidlik riski (to'lovlarning muddatida o'tkazmaslik), bu risk kreditni va foizlarni muddatida qaytara olmaslik natijasida aksiyadorlik jamiyat likvid mablag'larining kamayishiga olib kelishi bilan bog'liq.

3. Kreditni ta'minlash bilan bog'lik risk, bu riskni alohida ko'rib bo'lmaydi, balki bu kreditni qaytarmaslik bilan bog'lik bo'lgan risk bilan birgalikda o'rganiladi. Bu risk turi kredit uchun qo'yilgan garovni sotishdan tushgan mablag' ajratilgan kreditni qoplash uchun yetarli emasligi bilan bog'liqdir, natijada aksiyadorlik jamiyat o'z talabini to'la qondira olmaydi.

4. Qarz oluvchining ishbilarmonligi bilan bog'liq risklar. Bu risk korxonaning ish faoliyati bilan bog'liq bo'lib (sotib olish, ishlab chikarish va sotish), ammo boshqa risklardan farqli o'laroq bu riskka korxonada raxbari bilan bog'liq bo'lmagan omillar ta'sir ko'rsatadi, masalan tarmoqning rivojlanishi va kon'yukturasi. Bu riskning hajmini investitsion dastur va ishlab chiqaradigan mahsulot turi va sifati belgilaydi.

5. Kapitalning tarkibiy qismi bilan bog'lig' risklar. Bu risklar passivlarning tarkibiy qismi va ishbilarmonlik riski bilan bog'liq.

Aksiyadorlik jamiyat kredit riskining darajasi quyidagi omillarga bog'liq:

- aksiyadorlik jamiyat kredit faoliyatining ma'lum bir sohada markazlashuvi darajasi;

- o'ziga xos ma'lum qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan mijozlarga kredit va boshqa aksiyadorlik jamiyat xizmatlarining qancha to'g'ri kelishi;

- kam o'rganilgan, yangi, noan'anaviy sohalarda aksiyadorlik jamiyat faoliyatining markazlashuvi;

- kredit berish, qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirish bo'yicha aksiyadorlik jamiyat siyosatiga xususiy va jiddiy o'zgarishlar kiritish;

- yangi va yaqinda jalb qilingan mijozlarning foizi;

- qisqa vaqt ichida amaliyotga juda ko'p xizmatlarning kirgizilishi (u vaqtda aksiyadorlik jamiyatda salbiy talablar ko'payishi mumkin);

- bozorda sotilishi qiyin bo'lgan qimmatliklarni yoki qiymati tez tushadigan narsalarni garov sifatida qabul qilib olish va boshqalar.

Kredit risklarini baholashning besh asosiy o'lchovi mavjud:

a) Reputatsiya. Mazkur jarayon shaxsiy muomala, ham shaxsiy, ham ish bo'yicha tajribasidan iborat bo'lishi kerak (kreditor, maxsulot yetkazib beruvchilar va mijozlarni tekshirish).

b) Imkoniyatlar. Qarz oluvchining o'zining barcha operatsiyalari bo'yicha (o'zining butun faoliyati davomida qarz oluvchining olgan pullari) yoki aniq loyiha bo'yicha mablag` olish qobiliyati va pul vositalarini boshqarish qobiliyati (bu avvalgi loyihalardan ma'lum bo'lishi kerak).

v) Kapital. Qarz oluvchi loyiha xavfi mas'uliyatini kredit beruvchi aksiyadorlik jamiyat bilan birga o'z zimmasiga olishi, o'zining xissadorlik kapitalining qabul kilinishi mumkin bo'lgan qismini takdim etib, o'ziga tegishli bo'lgan majburiyatlarni o'z zimmasiga olishi kerak.

g) Shart-sharoitlar. Mahalliy, hududiy va umummilliy iqtisodning joriy ahvoli va tavsifi, shuningdek qarz oluvchvi xo'jaligining sohalari.

d) Garov. Kreditni garov yoki kafillik shaklida ishonchli ta'minlash boshqa tomondan kuchsizliklarni yo'qqa chiqarib kuyadi. Yaxshi bir qoida bor: faqat garov va kafillik asosida xech vaqt kredit bermang.

Aksiyadorlik jamiyatlar odatda kredit sifati bo'yicha uzlarining xususiy reyting sistemalarini ishlab chikadilar, ayrimlari oddiy sxemalardan foydalanadilar, boshqalari murakkab va bo'linib ketgan, xamma narsani uz ichiga oladigan sxemalarni ishga soladi. Shunday bo'lsa xam maqsad doim bir bo'lishi kerak: kredit berishda xam, uning bahosini belgilashda xam aksiyadorlik jamiyatning kredit bo'limi uchun karor kabul kilish jarayonini yengillashtirish. Odatda bu narsa risk toifalarini raqamlar yoki xarflar bilan atash, ularni klassifikatsiya qilish yo'li bilan amalga oshiriladi:

- kredit risklarini yuzaga keltiruvchi omillar yeng avvalo aksiyadorlik jamiyat tomonidan aniq kredit sig`satining ishlab chiqilmaganligi.

- kredit siyosatining keragidan ortik agresiv tashkil qilinganligi (kreditlarning aktivlardagi ulushi 65 % dan ortiq bo'lganda).

- tarmoqlar va opreatsiyalar bo'yicha diversifikatsiyaning tugri tashkil kilinmaganligi.

- blank (ishonch asosidagi) kreditlarning kredit portfelidagi ulushining kupligi.

- insayderlar bilan shartnomalar xajmining kupligi.

- aksiyadorlik jamiyat mutaxassislarining yuridik jihatdan yetarli tajribaga ega bo'lmaganliklari

- olinaetgan garovlarning tugri tanlanmasligi. bu bo'yicha xam yurist xulosasini olish uta muximdir. bugungi kunda kredit fakat garov yoki kafolat xati asosida berish mumkin lekin garovni realizatsiya kilish bo'yicha yetarli mexanizm yukligi bu narsaning yanada riskini oshiradi.

- kredit talabi bilan kelgan mijozlar xakida ma'lumotlarning yukliga g'ki ularni yigishning kiyinchiliklari xam mavjuddir.

- kredit olgan mijoz korxonalarda (ayniksa ilgaridan faoliyat kursatib keluvchi korxonalarda) raxbarlarning tez tez almashib turishi xam uziga yarasha riskli xolatlarni yuzaga keltirmokda.

- bundan tashkari kredit portfelining katta kismini bir tarmok ka tegishli mijozlar tomonidan yegallab olishi xolatlari.

- moliyaviy xujjatlar taxliliga yuzaki g'ndashish.

- mijoz talab kilgan mablagning tulik asoslanganligini aniqlashda qo'yilgan xatoliklar.

- kredit xujjatlari bilan shugullanuvchi mutaxassisning yetarli malakaga yega bo'lmay qolishi (hozirgi sharoitda koida va talablarning tez uzgarib turishida bo'lishi mumkin).

- ilgaridan tajribasi bo'lmagan faoliyatni boshlagan mijozlarga kredit berish.

- yangi tashkil yetilgan mijozlarning kredit portfelidagi ulushi.

- ta'minotlarning yetarli bo'lmasligi (garov bahosining asossiz ravishda yuqori bo'lishi).

- hujjatlarni to`g`rilashda yo`l qo`yilgan xatoliklar (aksiyadorlik jamiyat manfaatlarini yetarli himoya qilinmasligi).

- berilgan kredit bo`yicha muddat aniqlashda xatoliklarga yo`l qo`yish.

- qarzning so`ndirilish davrida yetarli nazoratning bo`lmasligi.

Yuqoridagi bayon qilingan barcha vazifalar hozirgi kunda respublikamizda mavjud bo`lgan barcha tijorat aksiyadorlik jamiyatlari uchun dolzarb, birlamchi, vazifalar bo`lib hisoblanadi. Kredit riskining yuzaga kelishiga quyidagi hollar:

a) turli xil makro va mikroiqtsodiy omillar, iqtisodiy qonunchilik va me`yorlardagi o`zgarishlar;

b) qarz oluvchi o`z faoliyatida bo`ladigan iqtisodiy va siyosiy muxitdagi o`zgarishlar, salbiy hollar tufayli olingan kreditni to`lashga mos pul oqimini tashkil qila olmasligi;

v) kreditning ta`minlanganligi uchun olingan garovning qiymati va sifati bo`yicha to`liq ishonchning yo`qligi;

g) yuqori bilimga yega bo`lgan aksiyadorlik jamiyat xodimlar

d) qarz oluvchi sub`ektning mahalliy yoki davlat miqyosida obro`sining tushib ketishi, uning ishchanlik faoliyatida yuzaga kelgan o`zgarishlar va boshqa sabablar bo`lishi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatlar va aksiyadorlik jamiyatirlar boshqa kreditorlarga nisbatan riskdan ko`p himoyalalanuvchi yoki qochuvhi bo`lishligi kerak. Buning sababi shundaki, aksiyadorlik jamiyat boshqa kreditorlarga nisbatan o`z mablag`i bilan yemas, balki jalb qilingan mablag`lar, ya`ni jismoniy, huquqiy shaxslarning vaqtincha aksiyadorlik jamiyatda turgan mablag`lari bilan ishlaydilar. Aksiyadorlik jamiyatning kredit berish qobiliyati u jalb qilgan resurslarga bog`liq bo`ladi. Aksiyadorlik jamiyat o`z navbatida bu jalb qilingan mablag`larni talab qilingan vaqtda mijozga qaytarib berish imkoniyatiga yega bo`lishi lozim. Kredit riskning yuqori bo`lishi aksiyadorlik jamiyat tomonidan pul bozoriga murojaat qilish va uning mablag`laridan foydalanishda yehtiyotkor bo`lishèga da`vat qiladi.

Kredit risklarini tahlil qilish nafaqat qarz oluvchining moliyaviy holatini o`rganish, shuningdek aksiyadorlik jamiyatning ichki faoliyatini yaxshilash uchun zarur axborotlar yig`ish imkoniyatini yaratadi.

Kreditlarni risk bo`yicha jihatlarga bo`lish, ularni minimallashtirish yo`llarini ishlab chiqish, aksiyadorlik jamiyat manfaatlarini himoya qilish kredit risklarini kamaytirishga asos bo`lishi mumkin. Kredit risklarning vujudga kelishining asosiy sabablari kreditlarning bir soha, bir tarmoqqa ko`p ajratilishi, bir qarzdorga to`g`ri keluvchi riskka rioya qilmaslik tufayli ham bo`lishi mumkin. Kreditlarni risk darajasi bo`yicha bo`lish kredit qo`yilmalarning qaysi (qancha) miqdori normal risk yoki yuqorida risk zonasida yekanligini ko`rsatish mumkin.

Kredit riski likvidlilik riskiga va aksiyadorlik jamiyatning to`lovga noqobilligi riskiga, shuningdek aksiyadorlik jamiyatning ma`muriy-xo`jalik xarajatlarini qoplay olmasligi bilan boG`liq risklarga olib kelishi mumkin, foiz stavkasi riski o`zicha mustaqil bo`lsada, u kredit riski va boshqa barcha risklar zanjirini chuqurlashtirib borishi mumkin.

Tijorat aksiyadorlik jamiyatlarimizning dolzarb muammolaridan biri balans ma`lumotlari va kredit portfelining tahlili asosida kredit risklarini boshqarish hisoblanadi. Kreditlarni risk sinflariga guruhlash, ularni tahlil qilish, ularni minimallashtirish va aksiyadorlik jamiyat manfaatini himoya qilish usullarini ishlab chiqish kredit risklarini kamaytiradi. Ishlab chiqishda pasayish bo`lag`tgan korxonalar va tarmoqlarda kreditning to`planishidan voz kechish, shuningdek, "hamma tuxumni bir savatga solmaslik kerak", degan donishmandlarning naqliga amal qilgan holda bir qarz oluvchiga to`g`ri keluvchi riskning maksimal miqdoriga rioya qilish kredit riskini yengillashtirishga imkon beradi.

12.2. Aksiyadorlik jamiyat risklarini baholash

Aksiyadorlik jamiyat risklarini baholashning statistik-ekspert usuli ko`rilishi mumkin bo`lgan zararlar yehtimolini ikkita mezon yordamida baholashga asoslangan:

1. Kutilayotgan o`rtacha qiymat.
2. Ehtimol qilingan natijaning o`zgaruvchanligi.

Kutilayotgan o`rtacha qiymat tushunchasi vaziyatning noaniqligi bilan bog`liq bo`lib, yerishilishi mumkin bo`lgan barcha natijalarning o`rtacha qiymatidan iborat va bunda har bir natijaning yehtimolidan tegishli qiymatning tez takrorlanishi yoki salmoq sifatida foydalaniladi. Ushbu ko`rsatkich biz kutayotgan o`rtacha natijani o`lchaydi.

Diskret tasodifiy miqdor dispersiyasini hisoblab chiqishni ikkitadan ortiq muqobil natija mavjud bo`lganida ham muvaffaqiyatli qo`llash mumkin. Lekin hisoblashni soddalashtirish maqsadida bo`ljak zararlar darajasining faqat ikkita qiymatidan minimal va maksimal qiymatdan foydalanish mumkin. Bunda qiymatlarning yehtimolligi bir xil bo`lgani holda ular o`rtasidagi oraliq qancha katta bo`lsa, risk darajasi shuncha yuqori bo`ladi.

O`rtacha miqdor — mavjud miqdorlarga son jihatdan o`rtacha ta`rif beradi va biror bir qo`yilgan kapital tamoniga yoki foydasiga yondashishga yo`l qo`ymaydi. Bu sohada aniq qaror qabul qilishdan oldin ko`rsatkichlarning o`zgaruvchanlik, aniqrogi olinadigan natijaning o`zgaruvchashshk darajasini aniqlab olish lozim. Olinishi mumkin bo`lgan natijalarning o`zgaruvchanlik darajasi kutilayotgan natijaning o`rtacha miqdoridan qay darajada farq qilishini ko`rsatadi. Buni aniqlash maqsadida olinayotgan ikki xil matematik mezon qo`llaniladi. Bular dispersiya va o`rtacha kvadratik farqlanishdir.

Variatsiya koeffitsienti bo`yicha farqlanish darajasining kam yoki ko`p bo`lishi aksiyadorlik jamiyat amalga oshiradigan operatsiyalar bo`yicha risk darajasining past yoki yuqori bo`lishini ko`rsatadi. Ya`ni aksiyadorlik jamiyatning operatsiyalari bo`yicha risk darajasi variatsiya koeffitsientiga to`g`ri proporsional. SHuning uchun aksiyadorlik jamiyat faoliyati davomida riskni kamaytirish va

aksiyadorlik jamiyat likvidligini oshirish maqsadida aksiyadorlik jamiyat mablag`larini farqlanishi yeng kam bo`lgan variant (operatsiya)ga qo`yish aksiyadorlik jamiyat uchun foydali hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyat risklarini baholashning yana bir usuli tahliliy (kompleks) usul bo`lib, bu usul o`yinlar nazariyasi unsurlarining qo`llanishiga asoslanadi.

U aksiyadorlik jamiyat o`zining ham, uning atrofidagi kontragentlarning ham amalga oshirishi mumkin bo`lgan hamma muqobil harakatlarini ko`rib chiqishni taqozo yetadi. Uyinlar nazariyasi unsurlaridan foydalangan holda vazifalarni hal qilish jarayoni juda katta bo`lib, ko`p vaqt sarflashni talab qiladi. SHu sababli bu usulni qo`llash hozirgacha iqtisodiy jihatdan maqsadga unchalik muvofiq bo`lmasligi mumkin.

Xalqaro amaliyotda tashqi risklarni tahlil qilishning ikki bosqichlik tizimi vujudga kelgan. Birinchi bosqichda mamlakatdagi umumiy iqtisodiy vaziyat tahlil qilinadi, ikkinchi bosqichda mamlakatdagi riskning umumiy darajasi quyidagi ko`rsatkichlar yordamida hisoblab chiqiladi:

- yalpi milliy mahsulotning o`sishi;
- aholi jon boshiga YaIM ning o`sishi;
- inflyasiya darajasi; ishsizlik darajasi;
- davlat byudjetining taqchilligi;
- investitsiyalarning samaradorligi;
- iqtisodiyotning raqobatbardoshligi;
- savdo va to`lov balanslari; siyosiy xatarning kattaligi va h. k.

Mamlakatdagi risklarni tahlil qilganda jahondagi ko`pgina yetakchi mamlakatlarning statistika xizmatlari maxsus ye`lon qiladigan ayrim ko`rsatkichlar bo`yicha yekspert baholari va reytinglaridan ham foydalaniladi.

Aksiyadorlik jamiyat risklarini tahlil qilishning uchchala usuli o`zaro umumiy asos bilan birlashtirilgan, ular yehtimollik nazariyasi qoidalariga asoslanadi. Ularning asosiy farqi murakkablik darajasidir. yeng oddiy usul statistik usul bo`lib, yeng keng qamrovligi taxminiy usuldir. Tahlil qilishning u yoki bu usulini tanlab olish vaqtida aksiyadorlik jamiyatlar zarur axborotni topishning

osonlik darajasi, to`plangan ma`lumotlarni qayta ishlashning oddiyligi va tezligi, olinadigan tahlil natijalarining aniqlik darajasi, tahlilni amalga oshirish uchun qilinadigan moliyaviy xarajatlar miqdori va ularning asosliligi, kadrlarning kasbiy tayyorlanganlik darajasi va boshqa mezonlarga amal qiladilar.

Ana shunga asoslanib, hozirgi sharoitda tijorat aksiyadorlik jamiyatlari uchun yeng maqbuli aksiyadorlik jamiyat risklarini yekspert yo`li bilan baholash usulidir. Garchi hozirgi vaqtgacha mamlakatimizning tijorat aksiyadorlik jamiyatlari qarz oluvchilarning kreditga layoqatligini reyting usulidan foydalanib aniqlab kelayotgan bo`lsa-da, riskni baholashning yuqorida keltirilgan usullarini qo`llash uni minimallashtirish imkoniyatini yanada kengaytiradi.

O`zbekiston iqtisodiyotida bozor o`zgarishlari tobora chuqurlashib borayotganligi va aksiyadorlik jamiyat sektorida raqobat keskinlashayotganligi munosabati bilan yertami kechmi tijorat aksiyadorlik jamiyatlari riskning turli ko`rinishlari darajalarini har tomonlama baholash masalalari bilan bevosita shug`ullanishga majbur bo`ladilar. Shuning uchun yetuk mutaxassis kadrlarga yega bo`lgan tijorat aksiyadorlik jamiyatlari xo`jalik sub`ektlariga kredit berishda qisqa muddatli kreditlash qoidalariga asosan korxonalarining kreditga layoqatlilik ko`rsatkichlarini aniqlaganlari bilan bir qatorda beriladigan kredit bo`yicha yuqoridagi yo`l bilan amalga oshirilishi mo`ljallanayotgan tadbirning risklilik darajasini ham aniqlab kreditlash jarayonini amalga oshirishsa, aksiyadorlik jamiyatlarga ancha foydali bo`ladi.

Aksiyadorlik jamiyatning kredit risklarini boshqarish jarayonida bir nechta umumiy xarakterlovchi bosqichlarni ajratish mumkin. Bular:

- aksiyadorlik jamiyatning kredit siyosatining maqsad va vazifalarini ishlab chiqish;
- ma`muriy yechimlarni qabul qilish tizimini va kredit riskini boshqarish ma`muriy tarkibini tashkil yetish;
- qarzdorning moliyaviy holatni tahlil qilish;
- kredit shartnomasini ishlab chiqish va imzolash;
- kreditlarning qaytarilmaslik riskini tahlil qilish;

- barcha ssudalar portfeli bo`yicha qarzdorning kredit monitoringini yo`lga qo`yish va uzluklashtirish;

- muddati o`tgan va shubhali kreditlarni qaytarish va garovni sotish bilan bog`liq tadbirlarni amalga oshirish va boshqalar.

Kredit riskini boshqarish uchun aksiyadorlik jamiyat xodimi ssudalar portfelining sifatli tarkibi va tuzilishi ustidan doimo nazorat olib borishi kerak. "Foydalilik-risk" munozarasi doirasida aksiyadorlik jamiyat xodimi o`zini ortiqcha risklardan saqlagan holda foyda normasini cheklashga majbur. U riskni bo`lib-bo`lib qo`yish siyosatini olib borish, hamda kreditlarni bir nechta yirik qarzdorlarda to`planishiga yo`l qo`ymasligi kerak. Aks holda, qarzdorlardan birining kreditni to`lay olmasligi aksiyadorlik jamiyatning moliyaviy ahvolini qiyinlashtirishi mumkin.

Kredit riski likvidlilik riskiga va aksiyadorlik jamiyatning to`lovga noqobilligi riskiga, shuningdek aksiyadorlik jamiyatning ma`muriy-xo`jalik xarajatlarini qoplay olmasligi bilan bog`liq risklarga olib kelishi mumkin, foiz stavkasi riski o`zicha mustaqil bo`lsada, u kredit riski va boshqa barcha risklar zanjirini chuqurlashtirib borishi mumkin.

Tijorat aksiyadorlik jamiyatlarimizning dolzarb muammolaridan biri balans ma`lumotlari va kredit portfelining tahlili asosida kredit risklarini boshqarish hisoblanadi. Kreditlarni risk sinflariga guruhlash, ularni tahlil qilish, ularni minimallashtirish va aksiyadorlik jamiyat manfaatini himoya qilish usullarini ishlab chiqish kredit risklarini kamaytiradi. Kreditlar bo`yicha zararlarni qoplash uchun tashkil qilinadigan rezerv fondlari kredit risklarining o`ziga xos amortizatori bo`lib xizmat qiladi.

Biz xalqaro aksiyadorlik jamiyat amaliyotida va mahalliy aksiyadorlik jamiyat amaliyotida kreditlash jarayonini tahlil qilib, tijorat aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan berilgan kreditlarning risklilik darajasini aniqlash uchun ba`zi bir ko`rsatkichlarni hisoblab chiqishni maqsadga muvofiq bo`ladi va ular kredit risklarining oldini olish imkoniyatini tug`diradi degan taklifni bermoqchi edik. Kredit risklarini baholashni tezkorlik usuli bilan har tomonlama

kengaytirilgan tahlil asosida olib borish lozim. Hozirgi kunda tijorat aksiyadorlik jamiyatlarimiz faoliyatida qo`llanilayotgan 3-4 koeffitsent asosida kreditga layoqatlilikni aniqlash mijoz oladigan kredit bo`yicha risk darajasini bizning nazarimizda to`liq ifoda qila olmaydi.

Kredit riskining darajasini aniqlashdagi muhim ko`rsatkichlardan biri bu korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqilligini ifodalovchi koeffitsentdir. Muxtojlik koeffitsenti hissadorlarning, aksiya egalarining va kreditorlarning manfaatlarini va shu bilan birga moliyaviy mablag`larning tarkibini ham ifodalaydi, ya`ni chetdan jalb qilingan kapital bilan o`z mablag`lari ta`minlanganligining nisbiy darajasini ko`rsatadi. Bu ko`rsatkich depressiya davrida korxonalarni katta yo`qotishlaridan saqlaydi va kredit olish uchun kafolat hisoblanadi. Bu ko`rsatkich orqali korxonaning moliyaviy ahvoriga baho berish mumkin.

Absolyut likvidlilik koeffitsenti qarzdorlik bo`yicha to`lovlarni o`z vaqtida amalga oshirishni ta`minlaydi, ishlab chiqaruvchining harakatdagi aktivlar darajasini o`zida ifoda yetadi. Absolyut likvidlik koeffitsentining yeng mukammal ko`rinishi bu likvidlik koeffitsenti bo`lib, u yuqori va o`rta likvidlik mablag`lar summasi bilan qisqa muddatli qarzdorlik o`rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

Iqtisodiy munosabatlarda kredit muhim o`rin yegallaydi. Kredit – foizda qaytarish sharti bilan vaqtincha foydalanish uchun pul yoki material mablag`lari berish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar tizimidir.

Kredit riski yoki qarzni qaytarmaslik xavfi kreditning kredit kelishuviga asosan kreditni o`z vaqtida qaytarilishiga va kredit shartlarini bajara olishiga ishonchsizligidan kelib chiqadi. Kredit riski aksiyadorlik jamiyat faoliyatida uchraydigan risklarning eng yirigidir.

Bu holat quyidagilarning ta`sirida vujudga kelishi mumkin.

a) tadbirkorlikda, iqtisodiy yoki siyosiy muhitda kutilmagan o`zgarishlar yuz berishi natijasida qarzdorning pul tushumini kerakli darajada ta`minlay olmasligi;

b) kreditga qo`yilgan garovning kelajakdagi qiymati va sifati bo`lgan ishonchsizlik (narx o`zgarishi, qo`yilgan mulkning xoridorgirligi);

v) qarz oluvchining tadbirkorlik dunyosida obroʻzsiz boʻlib qolishi.

Yuqorida qayd yetilgan holatlar aksiyadorlik jamiyatlarning risklarini boshqarish va ularni doim rejalashtirish, darajasini kamaytirish uchun doimiy ishlar olib borishga majbur yetadi.

Kredit risklari tarkibiga quyidagi risklarni kiritish mumkin.

1. Kreditlik oʻz vaqtida qaytarmaslik bilan bogʻliq risk. Bu risk qarz oluvchining kredit shartnomasining shartlarini bajarmasligi, kreditni va kredit boʻyicha foizlarni oʻz muddatida qaytarmasligi.

2. Likvidlik riski (toʻlovlarni muddatida oʻtkazmaslik riski)- bu risk kreditni va kredit boʻyicha foizlarni oʻz muddatida qaytarmaslik natijasida aksiyadorlik jamiyat mavjud mablagʻlarining kamayishiga olib kelishi bilan bogʻliq.

3. Kreditni taʼminlash bilan bogʻliq risk. Bu risk yuqorida qayd yetilgan risklar bilan chambarchas bogʻliq. Bu risk turi kredit uchun qoʻyilgan garovni sotishdan tushgan mablagʻlarni berilgan kreditni qoplash uchun yetarli yemasligi bilan bogʻliqdir, natijada aksiyadorlik jamiyat oʻz talabini tula qondira olmaydi.

4. Qarz oluvchining ishbilarmonligi bilan bogʻliq risk. Bu risk korxonaning ish faoliyati bilan bogʻliq boʻlib (sotib olish, ishlab chiqarishi, sotish) uning hajmini investition dastur va ishlab chiqaradigan mahsulot turi va sifati belgilanadi.

“Kapitalning tarkibiy qismlari bilan bogʻliq risklar.”¹⁶ Bu riskni kapitalni tashkil yetuvchi tarkibiy qismlari orasidagi nisbat belgilaydi.

Kredit riskining darajasi quyidagi omillarga bogʻliq.

- kredit faoliyatining maʼlum bir sohada markazlashuv darajasiga;
- oʻziga xos maʼlum qiyinchiliklarin boshidan kechirayotgan mijozlarga kredit va boshqa aksiyadorlik jamiyat xizmatlarning kam turi toʻgʻri kelishi;
- aksiyadorlik jamiyat faoliyatining kam oʻrganilgan, yangi, noanʼanaviy sohalarda markazlashuvi;
- kredit berish, qimmatli qogʻozlar portfelinini shakllantirish boʻyicha aksiyadorlik jamiyat siyosatiga xususiy va jiddiy oʻzgarishlar kiritish;
- yangi va yakinda jalb qilingan mijozlarni umumiy sonidagi foizi.

- qisqa vaqt ichida aksiyadorlik jamiyat tomonidan amaliyotga juda ko'p xizmatlar kiritilishi (u vaqtda aksiyadorlik jamiyatda salbiy talabalar ko'payishi mumkin);

- bozorda sotilishi qiyin bo'lgan qimmatliklarni yoki qiymati tushadigan moddiy ne'matlarni garov sifatida olish.

Qarz oluvchilarning moliyaviy ko'rsatkichlari, ta'minlanganlik qiymati barcha kredit hujjatlarining tahlilidan kelib chiqqan holda, kreditlar quyidagi tavakkalchilik guruhlariga kiritiladi:

- Tavakkalchilik darajasi kam bo'lgan kreditlar (tasniflanmaydigan kreditlar);

- Tavakkalchilik darajasi yuqori bo'lgan kreditlar;

- Tavakkalchilik darajasi chegaralangan kreditlar;

- Qoidalardan istisno tariqasida beriladigan kreditlar.

12.3. Kredit risklarini tahlil qilish va baholash

Tijorat aksiyadorlik jamiyatlarda muammoli kreditlarning paydo bo'lishiga asosan aksiyadorlik jamiyatka bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillar ta'sir qiladi.

Amerika tijorat aksiyadorlik jamiyatlari korxonalarining, qarzdorlarning aksiyadorlik jamiyatrot bo'lishiga quyidagi omillar ta'sir qilishini ko'rsatib o'tgan:

1. Boshqaruv tizimining yaxshi tashkil yetilmagani – agar kompaniya, firmalarda boshqaruv yaxshi yo'lga quyilmasa, u holda baankrot holatlariga yuz tutishi mumkin.

2. Firmalarda birlamchi kapitalning to'g'ri shakllanmagani – kupchilik kompaniyalarda birlamchi kapitalning yetarli yemasligi kabi muammolarga duch kelmoqda. Buning asosiy sababi umumiy biznes qiymatini tug'ri baholay olmaganligidadir.

3. Ishlab chiqarish hajmining yuqoriligi – agar kompaniya ko'p miqdorda tovar ishlab chiqaraversa, ammo talab bo'lmasa, u holda risk yuqori bo'ladi, ya'ni tovarlarning o'z vaqtida sotilmasligi aksiyadorlik jamiyatrotlik holatiga olib keladi.

4. Raqobat – yangi kompaniyalarning tashkil yetilishi va bozorga kirib borishi raqobat muhitini shakllanayotganligidan dalolat beradi. SHuning uchun ham har qanday korxonaga avvalambor bozorni har tomonlama o`rganib chiqishi kerak.

5. Iqtisodiy holatlar – iqtisodiyot yaxshi rivojlanmagan mamlakatlarda kompaniyalarning rivojlanishi ham qiyin kechadi.

Xalqaro amaliyotda aksiyadorlik jamiyat faoliyatida kredit risklarini baholash uchun bir qancha me`yorlar qo`yilgan. Bular quyidagilardan iborat:

1. Bitta qarzdor uchun risk darajasining maksimal qiymati:

$$K = (\text{Bitta qarzdorning kreditlar bo`yicha majburiyatlarining yig`indisi}) / (\text{Aksiyadorlik jamiyat kapitali}) * 100\%$$

Bu ko`rsatkichning qiymati 25 % dan oshmasligi kerak.

2. Yirik kreditlar me`yori:

$$K = (\text{Yirik kreditlar yig`indisining miqdori}) / (\text{Aksiyadorlik jamiyat kapitali}) * 100\%$$

Bu ko`rsatkichning qiymati o`z kapitalining 8 barobaridan katta bo`lmasligi kerak.

2. Xalqaro kreditlarning maksimal miqdori:

$$K = (\text{aksiyadorlik jamiyat tomonidan berilgan xalqaro kreditlarning umumiy summasi}) / (\text{Aksiyadorlik jamiyat kapitali}) * 100 \%$$

Bu ko`rsatkichning maksimal qiymati 200 % ga teng.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlarda kredit risklarini boshqarish bo`yicha bir qancha muammolar mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

- kredit siyosatining yaxshi ishlab chiqilmagani
- kreditlash tarmog`ini to`g`ri tahlil qila olmaganligi
- qarzdorni yetarli darajada urganib chiqmagani
- mijoz bilan muloqotning kamligi
- qarzlardan ustidan nazoratning kamligi
- qarzdorning xujjatlari ustidan nazoratning kamligi
- kreditni rasmiylashtirish bo`yicha xujjatlarning yetarli yemasligi

- kreditlar bo'yicha zararlarni qoplash borasida rezervlarning to'g'ri shakllanmaganligi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida kredit risklarini boshqarishda quyidagilarga e'tibor berishi kerak:

- aksiyadorlik jamiyat kredit siyosatining yaxshi ishlab chiqilishi
- kredit risklarini boshqarish bo'yicha tezkor qarorlar qabul qilish
- kreditning qaytarilmasligi bo'yicha risklarni tahlil qilish
- har bir qarzdor ustidan kredit monitoringini olib boorish
- muddati uzaytirilgan va muammoli kreditlar ustidan chora – tadbirlar olib borish.

Aksiyadorlik jamiyatning kredit faoliyati uni boshqa aksiyadorlik jamiyat bo'lmagan tashkilotlardan farqlovchi asosiy mezonlardan biridir. Jahon amaliyotidan ma'lumki, aksiyadorlik jamiyat foydasining asosiy qismi kredit bilan bog'liq. Shu sababli yirik kreditlarning qaytarilmasligi aksiyadorlik jamiyatning sinishiga sabab bo'lishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatlar faoliyatini to'g'ri tashkil qilish, yehtimol qilinadigan risklarni minimallashtirish masalalaridan biri kredit risklari, ularning darajalarini aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

Xalqaro amaliyotda kredit risklarini baholash uchun bir qancha me'yorlar qo'yilgan. Bular quyidagilardan iborat:

1. *Bitta qarzdor uchun risk darajasining maksimal qiymati:*

Bu yerda: **Km** - Bitta qarzdorning kreditlar bo'yicha majburiyatlarining yig'indisi;

Kb - Aksiyadorlik jamiyat kapitali.

- Bu ko'rsatkichning qiymati 25 % dan oshmasligi kerak.

2. *Yirik kreditlar me'yor:*

Bu yerda: **Ky** - Yirik kreditlar yig'indisining miqdori;

Kb - Aksiyadorlik jamiyat kapitali.

Bu ko'rsatkichning qiymati o'z kapitalining 8 barobaridan katta bo'lmasligi kerak.

3. Xalqaro kreditlarning maksimal miqdori:

Bu yerda: **Kx** –Xalqaro kreditlar yig`indisining miqdori;

Kb - Aksiyadorlik jamiyat kapitali.

Bu ko`rsatkichning maksimal qiymati 200 % ga teng bo`ladi.

Kredit riskining haqiqiy darajasi (Krh) quyidagicha aniqlanadi:

Bu yerda:

Krh – kredit riskining haqiqiy darajasi;

TMK – to`lanmagan kreditlar;

BK – berilgan kreditlar.

Harakatda bo`lmagan aktivlar – 90 kundan kam bo`lmagan va undan ortiq muddat ichida daromad keltiruvchi aktivlar, shu jumladan, kredit qo`yilmalari kiritiladi.

Hisobdan chiqarilgan kreditlar – aksiyadorlik jamiyatka qaytarilishidan butunlay umid uzilgan va zararlar sifatida hisobdan chiqarilgan kreditlar.

Umumiy iqtisodiy vaziyat deganda, mamlakatdagi joriy va kelajakdagi iqtisodiy holat, siyosiy ahvol, soliqlar, xomashyo va boshqa kredit qaytarilishiga ta'sir etuvchi bilvosita omillarni o`rganish tushuniladi.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishdan asosiy maqsad qarz oluvchi, xo`jalik yurituvchi subyektning imkoniyatlari, qarzni o`z vaqtida qoplashni, risk darajasini, kredit miqdori va boshqa omillarni belgilangan sharoitda va holatda tahlil qilishdan iboratdir. Aksiyadorlik jamiyatlar uchun bu masalalarni amalga oshirish juda qiyin bo`lsada, xuddi ana shu maqsad amalga oshirilsagina berilgan kreditdan foyda olinadi.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilish vazifasi quyidagilar hisoblanadi:

- 1) kreditga layoqatlilikni ifodalovchi ko`rsatkichlarni aniqlash;
- 2) ko`rsatkichlarni tahlil qilish (yil boshi va yil oxirini taqqoslash);
- 3) ko`rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;
- 4) kreditga layoqatlilikni mustahkamlash yo`llarini aniqlash.

Bozor munosabatlarining rivojlanib borishi bilan tijorat aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan kreditga layoqatlilikni tahlil qiluvchi yangi metodlar ishlab

chiqilmoqda, bu korxonada haqidagi (kreditga layoqatliligi haqidagi) tahlilni chuqurroq olib borishni ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda jahon amaliyotida (YUNIDO tasdiqlagan standart bo'yicha) moliyaviy ko'rsatkichlar sistemasi hamda tahlil va reyting metodi bo'yicha tahlil usullari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida Markaziy aksiyadorlik jamiyat tomonidan chiqarilgan yo'riqnoma bo'yicha korxonalarga turli xil muddatga kreditlar berilib, ularning kreditga layoqatliligi moliyaviy ko'rsatkichlarning tahliliga asoslanib aniqlanadi.

Tahlil uchun asosiy manba – korxonada buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan foydalaniladi.

Korxonalarining kreditga layoqatliligini anqilovchi ko'rsatkichlarni quyidagi 2 huruhga bo'lishimiz mumkin:

a. Kreditga layoqatlilikni ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar:

- 1) qoplash koeffitsiyenti;
- 2) o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti;
- 3) likvidlik koeffitsiyenti.

b. qo'shimcha koeffitsiyentlar:

- 1) aylanma mablag'larining aylanuvchanlik koeffitsiyenti;
- 2) o'z aylanma mablag'lari mavjudligi;
- 3) foyda va rentabellik koeffitsiyentlari.

Jahon amaliyotida korxonada likvid mablag'lari ikkiga bo'linadi:

- 1) absolyut likvid mablag'lar;
- 2) joriy likvid mablag'lar.

Absolyut likvid mablag'lar tarkibiga balans aktiv qismining ikkinchi bo'limi jami kiritiladi. Ular 3 qismdan iborat:

- 1) oson ishlatiladigan zaxiralar;
- 2) pul mablag'lari;
- 3) oson amalga oshiradigan talablar, "debitorlik qarzlari".

Likvid mablag'larning korxonada yetarlicha bo'lishi, uning majburiyatlarini o'z vaqtida qoplay olishidan dalolat beradi.

Joriy likvid mablag‘lar juda ham tez pulga aylanadigan korxonalar vositalarini o‘z ichiga oladi, shu sababli, joriy likvid mablag‘lar tarkibiga balans aktiv qismi ikkinchi bo‘limining quyidagilari kiradi:

- 1) pul mablag‘lari;
- 2) debitorlik qarzlari.

Joriy likvid mablag‘lar korxonaga birlamchi to‘lovlarni amalga oshirishda kerak bo‘ladi. Ular yuqori likvidlikka egaligidan, korxonada ushbu mablag‘lar ham me‘yor darajasida bo‘lishi kerak. Zero, kredit inspektori mijozni kreditga layoqatliligini tahlil qilishda ushbu ko‘rsatkichlarga alohida ahamiyat beradi.

Likvid mablag‘larni bunday 2 ga bo‘lishdan maqsad, qoplash va likvidlik koeffitsiyentlarini hisoblash oson bo‘ladi.

Qoplash koeffitsiyenti quyidagicha hisoblanadi:

Qoplash koeffitsiyenti kreditlash chegarasini ko‘rsatadi va mijozning hamma aylanma vositalarining qarzni olishga yetarliligini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkich 2 va undan yuqori bo‘lsa, mijoz kreditga layoqatlidir. Agar 0,5 dan kam bo‘lsa, kreditlash foydasiz bo‘lib, mijoz kreditga layoqatsiz hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyat kredit berishda korxonaning mahsulot sifatini, muddati uzaytirilgan debitorlik qarzlarni, kapital remont uchun qilingan xarajatlarni, turli zararlarni qoplashini ko‘rib chiqish kerak. Bunga sabab shuki, ushbu aytilganlar bo‘yicha qo‘shimcha sarflanishlarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa, korxonada bu qo‘shimcha sarflanishlar aylanma mablag‘larning hisobidan bo‘ladi, shu sababli ushbu qo‘shimcha sarflanishlar aylanma mablag‘lariga salbiy ta‘sir etib, haqiqatda xo‘jalik jarayonida qancha aylanma mablag‘lari ishtirok etayotganligini ifodalaydi. Balans bo‘yicha aylanma mablag‘larini mavjud summasi bilan haqiqatdan ham korxonalar xo‘jalik aylanmasida ishtirok etadigan aylanma mablag‘larining summasi bir-biridan farq qiladi. Har ikki ko‘rsatkich o‘rtasidagi farq aylanma mablag‘larining immobilizatsiyasini tashkil etadi.

Immobilizatsiya aylanma manbalarning chetga tortilishidir. Ya‘ni o‘z maqsadidan tashqari sarflanishidir. Kredit inspektori ushbu koeffitsiyentni hisoblashda, albatta, aylanma mablag‘larining mavjud summasi immobi-

lizatsiyasini hisobga olishi kerak. Korxonalar (mijozlar) kredit olishga layoqatliligining tahlilida qo'llaniladigan qo'shimcha ko'rsatkichlar bo'lib, aylanma mablag'larining aylanuvchanlik koeffitsiyentini va aylanma mablag'larining kunlardagi aylanuvchanligi ko'rsatkichlari qo'llaniladi.

Aylanma mablag'lari aylanuvchanligi koeffitsiyenti aylanma mablag'lari harakatining tezligini ifodalaydi va tahlil qilinayotgan davr uchun mahsulot sotishdan olingan tushum va aylanma mablag'larining o'rtacha qiymati o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi. Tahlil uchun ma'lumotlar yillik hisobotning 1-shakli balans va 2-shakli moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan olinadi.

Aksiyadorlik jamiyatlari xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan kredit munosabatlari mustaqil ravishda o'rnatadilar. Xo'jalik yurituvchi subyektlar aksiyadorlik jamiyatlaridan kredit olish uchun kredit buyurtmasini beradilar. Shu kredit buyurtmasiga asosan tijorat aksiyadorlik jamiyatlari qarzi oluvchining moliyaviy ahvolini tahlil qiladilar. Bu jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

- kredit olish uchun berilgan kredit buyurtmasini ko'rib chiqish va bo'lajak qarzi oluvchi bilan suhbatlashish;

- qarzi oluvchining kredit qobiliyatini va qarzi berish bilan bog'liq xatarlarni baholash;

- kredit narxini belgilash;

- kredit shartnomasini tayyorlash va uni tuzish.

Mijozlarning kreditga layoqatliligi bo'yicha sinflarga bo'lish va korxonalar reytingini aniqlash.

Tijorat aksiyadorlik jamiyatlari ichki kredit siyosati asosida chiqarilgan yo'riqnomalar bo'yicha korxonalarni kreditga layoqatliligi asosiy ko'rsatkichi bo'lib: qoplash koeffitsiyenti, likvidlik koeffitsiyenti va o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyentlari hisoblanadi (2-jadval).

Agar korxonalar 1-sinfga kiritilsa, unda umumiy asoslarda kreditlanadi. Ularga nisbatan kredit berishning imtiyozli tartibi ham nazarda tutilishi mumkin, ya'ni ishonchli krediti berilishi, qo'shimcha ma'lumotlar va hisob-kitoblarsiz kredit berilishi hamda boshqa imtiyozlar taqdim etilishi mumkin.

**Korxonalarining kreditga layoqatlik ko'rsatkichlari bo'yicha sinflarga
bo'linishi**

T/r	Nomi	1-sinf	2-sinf	3-sinf
1	Qoplash koef. (Q.k)	$Q.k \geq 2$	$1 < Q.k < 2$	$0,5 < Q.k < 1$
2	Likvidlik koef.(L.k)	$L.k \geq 1,5$	$1 < L.k < 1,5$	$0.5 < L.k < 1$
3	Muxtoriylik koef.(M.k)	$M.k \geq 60\%$	$30\% < M.k < 60\%$	$15\% > M.k < 30\%$

Agar korxonaga 2-sinfga kiritilsa, xo'jalik yurituvchi subyekt manfiy qo'shimcha ko'rsatkichlarga ega bo'lsa, beqaror (barqaror emas) deb hisoblash lozim, bunday korxonalar bilan kredit shartnomalari tuzilganida uning faoliyati va kreditning qaytarilishi ustidan nazoratning qo'shimcha choralari ko'zda tutilishi kerak. Xususan, garov huquqi qattiqlashtirilishi, foiz stavkalari oshirilishi, kafolatlar berilishi hamda kreditdan foydalanish miqdorlari va muddatlari cheklanishi kerak.

Agar korxonaga 3-sinfga kiritilsa, bu korxonalariga faqat favqulodda hollarda yuqori tashkilot kafolatlari yoki oshirilgan foiz stavkasini undirish bilan mol-mulk garovga qo'yilgandagina kreditlanadi. Kreditga layoqatlilikni mustahkamlash yo'llari deganda, bu iloji boricha asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarning yuqori bo'lishini ta'minlash. Demakki, har bir ko'rsatkich bo'yicha yuqorilikka erishishdir. Buning uchun korxonaga barqaror ishlab chiqarish jarayonini birinchi galda tashkil etishi lozim. Pul mablag'larining ortishi korxonaning birlamchi to'lovlarni oshirish uchun kerak. Real kredit riskini aniqlash uchun, yeng avvalo, kredit sarf qilinishi mo'ljallanayotgan loyihani yashashga qobiliyatligi kafolatlanishi lozim.

Mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash bosqichida beriladigan kredit bo'yicha risk darajasini quyidagi kreditlash jarayonini tavsiflovchi chizmaga asoslanib xomcho't qilish mumkin

Halokatli risk aniq yo'qotishlar muqarrarligini va aksiyadorlik jamiyatning foydasi mulkiy zarar bilan yakunlanishini ifodalaydi.

Kreditlarni shu tariqa, ya`ni risk zonalarini bo`yicha turkumlash kreditning xavfli zonaga tushishining oldini olish, kredit risklarining darajasini kamaytirishga imkon yaratadi. Risksiz zonada yo`qotishlar yo`q, ya`ni uning darajasi "0"ga teng. Bu holda foyda darajasi yuqori bo`ladi. Bo`lishi yehtimol qilinadigan risk oldindan aniq bo`lgan, yuqori darajada xavf tug`dirmaydigan risk bo`lib, uning darajasi sezilarsiz, doimo olinadigan foydadan past bo`ladi.

Kritik risk zonasi yo`qotishlar bo`lish xavfi borligini ifodalaydi, olinadigan foydadan bir qismining biron jarayon uchun yo`naltirilganligini va shu mablag`larning qaytib kelishida xavf borligini ifodalaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlar mablag`lar yo`qligi tufayli yuzaga keladigan to`lovga qobiliyatsizlik, moliyaviy va xo`jalik faoliyatini davom ettirish imkoniyatiga yega bo`lmaslik kabi risklardan yehtiyot bo`lishlari lozim. Agar aksiyadorlik jamiyat berilgan kredit talabnomasini yaxshilab tahlil qilmasdan, juda katta miqdorda kreditlar bergan bo`lsa, ularning qaytmaslik ehtimoli mavjud bo`lsa, bunday "yomon" kreditlar aksiyadorlik jamiyatka katta zarar keltirishi mumkin.

Bundan tashqari, aksiyadorlik jamiyat portfelining bozor narxi pasayib ketsa, uni sotishda aksiyadorlik jamiyat katta yo`qotishlarga uchraydi. Aksiyadorlik jamiyatning moliyaviy ahvoli yomonlashib borayotganini bilgan investorlar va omonatchilar o`z mablag`larini qaytarib olishni boshlaydilar.

Aksiyadorlik jamiyatning bunday ahvolga tushishi natijasida, aksiyadorlik jamiyat faoliyatini tartibga soluvchi organlar uni to`lovga qobiliyatsiz deb e`lon qilishga majbur bo`ladilar.

Aksiyadorlik jamiyatning inqirozga uchrashi nafaqat aksiyadorlik jamiyat uchun, balki uning aksionerlari va omonatchilari uchun xam juda katta salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bunday aksiyadorlik jamiyatlarning aksiyalari bozorda juda past baholarda sotiladi va aksiyadorlik jamiyat o`zining depozit sertifikatlariga yuqori foiz stavkalari o`rnatishga majbur bo`ladi.

Kredit riskini kamaytirish usullari

№	Riskni kamaytirish choralari	Izoh
1.	Mijozning kreditga layoqatligini baholash	Bu usul mijozning reytingini aniqlashni ko`zda tutadi. Qarzdorni baholash mezonlari har bir bank uchun qattiq individuallashtirilgan bo`lib, uning amaliyotdagi mavqeyidan kelib chiqishi va vaqti-vaqti bilan qayta ko`rib chiqish
2	Bitta qarz oluvchiga beriladigan kreditning summasini kamaytirish	Bu usul mijozning kreditga layoqatligiga to`liq amin bo`lmagan hollarda qo`llaniladi.
3	Kreditlarni sug`urtalash	Kreditni sug`urtalash uning qaytmasslik riskini to`liq sug`urtalash bilan shug`ullanuvchi tashkilot zimmasiga yuklanishini nazarda tutadi.
4	Yetarli ta`minotni talab qilish	Bu usul bankdan berilgan summaning qaytishini va foiz olinishini kafolatlaydi.
5	Diskontli ssudalar berish	Bu ssudalar unchalik katta bo`lmagan darajada kredit riskini pasaytirishga yordam beradi. Bunday usullarda kredit berish kreditga minimum to`lov olishni ta`minlaydi.

Aksiyadorlik jamiyat amaliyotida kredit berish barcha operatsiyalar tarkibida yeng salmoqli o`rinni yegallaydi. Shu bois kredit riskini minimallashtirish bo`yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish o`ta dolzarb masala bo`lib qolaveradi. Bu tadbirlar qatoriga quyidagilar kiradi.

Kredit risklarining aksiyadorlik jamiyatlar uchun dolzarb muammoligi shundaki, kredit riski mavjud bo`lgan holda kreditor (aksiyadorlik jamiyat) da qarz oluvchi tomonidan kredit shartnoma shartlarini, uning o`z majburiyatlarini belgilangan vaqtda bajara olish imkoniyatiga ishonchsizlik hosil bo`ladi. Ma`lumki, aksiyadorlik jamiyat amaliyotida asosiy foyda berilgan kreditlar bo`yicha olinadigan foizlardam tashkil topadi. Qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar bo`yicha foiz stavkasining yoki kreditning asosiy summasining o`z vaqtida to`lanmasligi yoki umuman to`lanmasligi aksiyadorlik jamiyat foydasining kamayishi oqibatida aksiyadorlik jamiyatning kelajakdagi mablag`lari salmog`ining tushib ketishiga olib keladi.

Nazorat savollari

1. Kredit risklari va uning mohiyati?
2. Kredit risklarining yuzaga kelish sabablari?
3. Kredit risklarini boshqarish masalalari?
4. Kredit risklarini kamaytirish usullari?
5. Garov ta'minoti va uning riskka ta'siri?
6. Kredit riskini aniqlash koeffitsenti?
7. Korxonalarining kreditga layoqatlik ko'rsatkichlari qanday sinflarga bo'linadi?
8. Mijozlarning kreditga layoqatliligi bo'yicha sinflarga bo'lish va korxonalar reytingi qanday aniqlanadi?
9. Immobilizatsiya nima?
10. Absolyut likvid mablag'la tarkibiga nimalar kiradi?

XIII BOB. SIFAT BILAN BOG'LIQ BO'LGAN XATARLAR

13.1. Xavflarni sifatli tahlil qilish

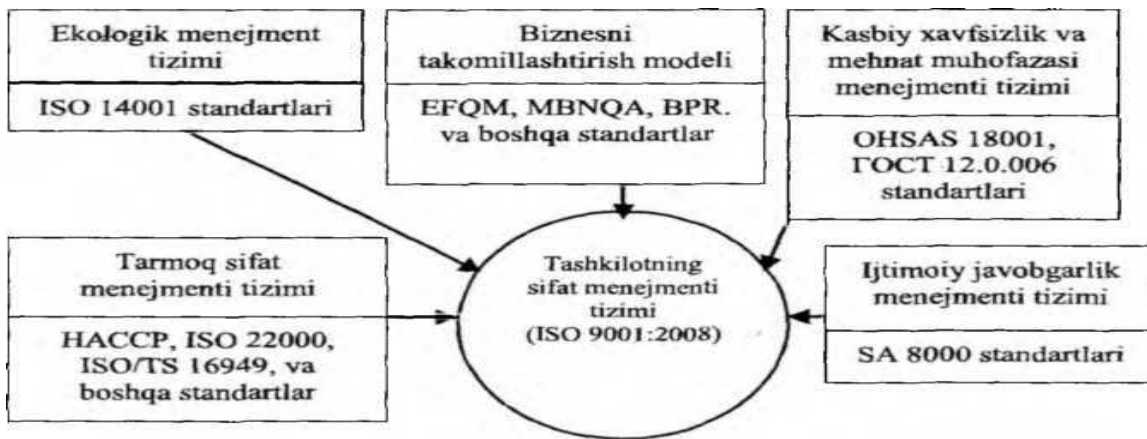
Risklarning sifat tahlili - risk omillarni va turlarini aniqlash maqsadiga ega. Loyihaviy risklarning sifat tahlilini o'tkazish jarayonida loyiha bo'yicha aniq risk turlari aniqlanadi, ularni paydo bo'lish sabalari o'rganiladi, risklarni pasaytirish barcha takliflarda loyihani amalga oshirish oqibatlari tahlil qilinadi. Loyiha risklarining sifat tahlilida, eng avvalo, loyiha bo'yicha bari risk turlari aniqlanadi, ya'ni loyiha riski tarkibidagi texnik risklar, loyiha qatnashchilari riski, siyosiy risklar, huquqiy risklar, moliyaviy risklar, marketing risklar, ekologik risklar, xarbiy risklar, qurilish-ekspluatatsion risklar va boshqalar. Sifat xavf almashish loyiha ishtirokchilari kengaytirish yoki bo'lajak investorlarning qator tor yo qarorlar bir qator etmoqda, degan ma'noni anglatadi. xavf darajasi katta ishtirokchilar investorlar nazaringizni niyatidamiz, yanada qiyin loyiha ishtirokchilari loyiha investorlarni tajribali moliyalashtirish uchun jalb qilish uchun.

Xavflarni sifatli tahlil qilish loyihaga xos bo'lgan mumkin bo'lgan xatarlarni aniqlash va aniqlashga imkon beradi, shuningdek, ushbu turdagi xavf darajasiga ta'sir qiluvchi sabab va omillarni aniqlaydi va tavsiflaydi. Bundan tashqari, aniqlangan xavflarni gipotetik tarzda amalga oshirishning barcha mumkin bo'lgan oqibatlarini tavsiflash va berish va ushbu tadbirlarning xarajat smetasini hisoblash orqali ushbu oqibatlarni minimallashtirish va / yoki qoplash choralarini taklif qilish kerak. Shunday qilib, sifatli tahlil omillar, xavf sohalari va turlarini aniqlashga qaratilgan. Sifatni tahlil qilishning asosiy natijalari quyidagilardan iborat: investitsiya loyihasining o'ziga xos xatarlarini va ularni keltirib chiqaradigan sabablarni aniqlash, qayd etilgan xavflarni amalga oshirishning taxminiy oqibatlari tahlili va ularning ekvivalenti, zararni minimallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar taklifi va ularning qiymatini baholash. Sifatli tahlilning qo'shimcha, shu bilan birga juda muhim natijalari xavfning tekshirilishi natijasida loyihaning barcha omillari bo'lgan chegara qiymatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi.

Xatarlarni sifat jihatidan baholash - bu standart usullar va vositalar yordamida xatarlarni yuzaga kelish shartlarini baholash va ularning loyihaga ta'sirini aniqlash. Ushbu vositalardan foydalanish loyihada tez-tez uchraydigan noaniqliklarni qisman oldini olishga yordam beradi. Loyihaning butun hayoti davomida xavflarni doimiy ravishda qayta ko'rib chiqish kerak. Sifatli tahlilning yakuniy natijalari, o'z navbatida, miqdoriy tahlilni o'tkazish uchun dastlabki ma'lumot bo'lib xizmat qiladi.

13.2. Sifat menejmenti tizimi va menejment tizimlari bilan o'zaro bog'liqligi va ularga talablarni belgilovchi xalqaro standartlar

ISO 9001 xalqaro standarti talablariga muvofiq yaratilayotgan sifat menejmenti tizimi (SMT)ning samaradorligi va muvaffaqiyatligi ISO 9000 standartida bayon etilgan sifat menejmentining sakkizta tamoyilini tushunish va undan to'g'ri foydalanishga bog'liqdir. Ulardan eng muhimi beshinchi tamoyil – menejmentga tizimli yondashuv bo'lib hisoblanadi. Tizimli yondashuvda barcha qiziquvchi tomonlarning talablarini qanoatlantiruvchi integrirlangan sifat menejmenti tizimi zaruriyati yuzaga keladi. Shuning uchun ham oxirgi vaqtda turli xil tashkilotlarda SMT integrirlash bo'yicha ishlar faol rivojlanmoqda. Tashkilotlarda turli xil menejment tizimlarini birlashtirish to'g'risida masalalar oxirgi yillarda ISO 9001 standarti talablariga muvofiq SMT joriy etish va ularni sertifikatlashtirish keng ko'lamda "ommaviy" amalga oshirilmoqda. Biroq, bunday birlashtirish uchun faqat ISO 9001 standarti nashr qilinganidan so'ng keng e'tibor qaratilmoqda. Menejment tizimlarini integratsiyalashga intilish bir qanda korxonalarda SMT bilan birga ekologik boshqaruv, mehnat xavfsizligi tizimlarini joriy etib va sertifikatlashtirib hamda buning asosida sifat sohasidagi boshqa qiziqishlar va biznesni takomillashtirish modeli o'zlashtirildi. Shunday qilib, "umumiy sifatga mo'ljallangan tashkilotni menejment tizimi" deb nomlanuvchi tadqiqot va ishlanmalarning yangi yo'nalishi yuzaga keldi.

14-rasm. Umumiy sifatga mo'ljallangan tashkilot menejmenti tizimi

14-rasmdan ko'rinib turibdiki, tashkilot menejmenti tizimi ISO 9000 standartlari oilasiga asoslangan sifat menejmenti tizimini boshqa xalqaro standartlarga asosida yoki kelishilgan, standartlarni olish hisobiga quyidagi menejment tizimlarini integrirlash yo'li bilan shakllantirish mumkin:

1. Biznesni takomillashtirish modeli (EFQM - Yevropa sifat menejmenti fondi ishbiarmonli takomillashtirish modeli; MBNQA M. Boldridj mukofot modeli; BPR - biznes-jarayonlar reinjiningi va boshqalar).

2. Atrof-muhit menejmenti tizimi (**ISO 14001 «Ekologik menejment tizimi. Qo'llash bo'yicha talablar va tavsiyalar»**).

3. Mehnat va salomatlik xavfsizligi menejmenti tizimi (**OHSAS 18001 «Sanoat xavfsizligi va mehnat muhofazasi sohasida menejment tizimi. Talablar»**; **GOCT 12.0.006 «Mehnat xavfsizligi standartlari tizimi. Tashkilotda mehnat muhofazasini boshqarishga umumiy talablar»**).

4. Ijtimoiy va axloqiy menejment tizimi (**SA 8000 «Korporativ ijtimoiy javobgarlik»**).

5. Tarmoq SMT (ISO/TS 16949).

Quyida xalqaro standartlar talablariga muvofiq menejmenti tizimlarining ayrimlari to'g'risida va ularning afzalliklari haqida to'xtalib o'tamiz:

ISO 14000 - ekologik menejment tizimini yaratish bo'yicha xalqaro standartlar turkumi bo'lib hisoblanadi.

Keyingi yillarda butun dunyoda atrof-muhit ekologiyasini samarali boshqarish (atrof-muhitni muhofaza qilish) korxonalar sifatni boshqarish tizimi bilan bevosita bog‘langan asosiy vazifalarini hal qilishda muhim o‘rin tutmoqda va korxonani umumiy boshqarish tizimining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

ISO 14000 standartlari bo‘yicha ekologik menejment tizimi quyidagilarni ta’minlaydi:

- korxonani boshqarish tizimlarini optimallashtirish va atrof-muhitga yetkazilishi mumkin bo‘lgan zararli ta’sirlar oldini olish;

- ekologik boshqaruvni samarali joriy qilish hisobiga energetik resurslarni iqtisod qilish;

- hududdagi ekologik holatni yaxshilash;

- atrof-muhitga salbiy ta’siri minimallashtirish;

- energiya va materiallarni tejash;

- ishlab chiqarish chiqindilarini boshqarish bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytirish;

- tabiatni muhofaza qilish sohasidagi talablarni samaraliroq bajarish;

- ekologiyaning buzilishi bilan bog‘liq bo‘ladigan ortiqcha sarf-xarajatlarni kamaytirish;

ISO 14000 standartlariga muvofiqlik sertifikatini ekologiya sohasidagi qoida va me’yorlarga rioya qilinishini rasmiy tasdiq‘i hisoblanadi va:

- tabiatni muhofaza qilish sohasidagi talablarni bajarish bo‘yicha tashkilot mavqeini shakllantirish;

- korxonani tashqi bozorlarga chiqishi;

- ekologik toza mahsulotlar bozorida raqobatchilar orasida ustuvorlikka erishish;

- yuqori malakali ishchi kuchini jalb qilish uchun zarur.

OHSAS 18001 - (Occupational health and safety) – bu xodimlar sog‘lig‘ini himoya qilish va sanoatda xavfsizlikni boshqarish tizimini yaratish bo‘yicha xalqaro standart. Bu standart tashkilotda mehnatni muhofaza qilishni boshqarish

tizimini yaratishga mo'ljallangan.

OHSAS 18001 talablarini ISO 9000 va ISO 14000 bilan uyg'unlashtirish mumkin.

OHSAS 18001 standarti bo'yicha xodimlar sog'lig'ini himoya qilish va xavfsizligini boshqarish tizimi quyidagilarni ta'minlaydi:

– ishlab chiqarish jarayonida ro'y beradigan xavf-xatarlarni, tang holatlar oldini olish;

– xavfli ishlab chiqarish faktorlarini nazorat qilish;

– ish joylaridagi mavjud va kelib chiqishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni identifikatsiyalash;

– ish joylari holatini yaxshilash, ishlab chiqarish va korxonada umumiy korporativ madaniyatni yaxshilash;

– ishlab chiqarish jarohatlari va kasb kasalliklarini oldini olish va bartaraf qilish hisobiga inson talafotlarini kamaytirish;

– biznesni bevosita va bilvosita sarf-xarajatlarini, jumladan vaqtincha ish qobiliyatini yo'qotilganligi to'lovlarini kamaytirish;

– korxonada obro'sini yaxshilash, investorlar e'tiborini jalb qilish;

– tang holatlarni ro'y berishi ehtimollarini kamaytirish;

– favqulodda holatlar va ishlab chiqarish falokatlarini oqibatlarini minimallashtirish;

– mehnatni muhofaza qilishga resurslarni ishlatish samaradorligini oshirish;

– xodimlar potensialidan maksimal va samarali foydalanish;

– davlat boshqaruv va davlat texnikaviy nazorati idoralari bilan aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlash imkoniyatlari.

OHSAS 18001 standartiga muvofiqlik sertifikatini xodimlar sog'lig'ini saqlash va xavfsizligi sohasidagi qoida va me'yorlarga rioya qilinishini rasmiy tasdiqlash hisoblanadi va:

– xodimlar sog'lig'i va xavfsizligi sohasidagi talablarni bajarish bo'yicha tashkilot mavqeini shakllantirish;

- korxonani tashqi bozorlarga chiqishi;
- raqobatchilar orasida ustuvorlikka erishish;
- yuqori malakali ishchi kuchini jalb qilish uchun zarur.

ISO 22000:2005 standarti iste'molchi talablariga va bozor

maqsadlariga asoslangan yagona standartdir. ISO 22000:2005 standartini yaratish va joriy qilishda ISO 22004, ISO 9004 va ISO 15161 standartlaridan foydalanish tavsiya qilinadi.

ISO 22000:2005 standarti talablari katta kichikligidan qat'iy nazar oziq-ovqat mahsulotlari yaratish faoliyatida bevosita yoki bilvosita qatnashuvchi har qanday korxonaga uchun mo'ljallangan. Masalan:

- yem-xashak ishlab chiqaruvchi korxonalar;
- oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar;
- chakana savdogarlar;
- umumiy ovqatlanish joylari;

– oziq-ovqat mahsulotlari bilan aloqador bulgan boshqa illhJtb chiqaruvchilar uchun mo'ljallangan.

ISO 22000:2005 standarti talablariga muvofiq joriy qilingan oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi menejmenti tizimi korxonaga quyidagi afzalliklarni beradi:

- Tashkilot oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi sifat menejmenti tizimini xalqaro talablarga muvofiq sertifikatlashtira olishni;
- Butun dunyoda tan olingan prinsiplar asosida boshqarish imkoniyatni
- Ishga yaroqli o'lchov asosida boshqarishni;
- Ishlab chiqarilgan mahsulot xavfsizligini hujjatli tasdiqlanishi;
- Xalqaro bozorga chiqish olish;
- Tenderlarda ishtirok eta olish;
- Ishlab chiqarilayotgan mahsulotga iste'molchining ishon- chining oshishi va mahsulotning raqobatbardoshligining o'sishi kabi imkoniyatlarni beradi.

13.3. Sifat menejmenti tizimini biznes bilan integrirlash

Menejmentga tizimli yondashuv tamoyili (**ISO 9000:2005**) sifat menejmentidan barcha tashkilotlarni menejment sifatiga o'tishni taqozo etadi. Tashkilot **ISO 9004:2009** standartiga muvofiq iste'molchilar so'rovlariga va boshqa qiziquvchi tomonlarning (mulkdorlar, ta'minotchilar, ishchilar, jamiyat, hamkorlar) ehtiyojlariga balanslashtirilgan (tizimli) yondashuvni ta'minlash lozim (2.6-rasm).

ISO 9000 standartlarining 1994-yilgi versiyasida ishlab chiqaruvchi va iste'molchining o'zaro munosabatlari biznes sohasida, ya'ni tashkilotning umumiy menejmentiga kuchsiz ta'sir etar edi. Shuning uchun ISO 9000 standartlarining yangi versiyasida TQM (Yalpi sifat boshqaruvi) tamoyillariga asoslangan turli xil ishbilarmonlikni takomillashtirish modellari MBNQA, EFQM va boshqalar, ulardan (EFQM takomillashtirish modeli) TQM modelini yangilangani bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib, "sifat atrofida aylanuvchi" biznesni boshqarishni takomillashtirish asosida sifatni hamma tomonlama anglanishni oldini oliz lozim bo'lgan biznesni boshqarish modeli yaratishga urinishlar amalga oshirildi. ISO 9000 standartlari menejmentga tizimli yondashuv tamoyilini anglatgan barcha qiziquvchi tomonlari qanoatlanishi talablarini bajarishga asosiy e'tibor qaratgan biznes bilan integrirlash yo'nalishini mustahkamlaydi. Oxirgi vaqtlarda (asosan xorijda) ISO 9000 standartlariga asoslangan SMT ni EFQM bilan integrirlash yo'nalishida faol tadqiqotlar olib borilmoqda.

Buning uchun quyidagi muammolarni hal qilish lozim:

1. Barcha qiziquvchi tomonlar (iste'molchilar, ishchilar, ta'minotchilar, hamkorlar, jamiyat)ning qanoatlanganligini baholash metodini ishlab chiqish.

2. Barcha qiziquvchi tomonlar talablarini qanoatlantirish nuqtai nazaridan tashkilotni optimal rivolanish strategiyasini aniqlash metodologiyasini yaratish. Bunday strategiya asosida keyinchalik sifat sohasidagi siyosat va maqsadlarni, bu maqsadlarga erishishni ta'minlovchi mahsulot, jarayon va ularga talablarni shakllantirish lozim.

3. Korxonada (umumiy sifatga mo'ljallangan) zamonaviy xalqaro bozor talablariga nomuvofiq boshqaruv tizimini (biznesni reinjiningi) qayta qurish.

SMTni atrof-muhitni himoyalash bilan integrirlash. Integrirlashning bu yo'nalishi boshqalariga qaraganda ancha jadallashgan bo'lib, 1996-yil ISO 14000 seriyali standartlar chiqqanidan so'ng SMT va EMT ni integrirlash muammosi yuzaga kelgan. Hozir bu integrirlash ikkita me'yoriy hujjatlarni ISO 14001:2004 va ISO 9001:2008 hamda ulaming talablarini tashkilot jarayonlariga muvofiqligini ta'minlash birgalikda ko'rib chiqish darajasida amalga oshirilmoqda.

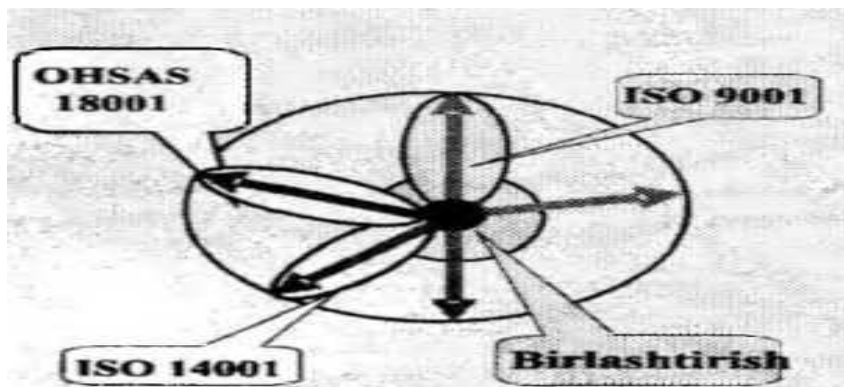
SMTni mehnat xavfsizligi bilan integrirlash. SMTni mehnatni muhofazalash boshqaruv tizimi bilan integrirlash ikkita standartlardan iborat bo'lgan ISO 9001 va OHSAS 18001 me'yoriy bazasida amalga oshiriladi.

Biroq, SMT va KXMMMT (kasbiy xavfsizlik va mehnat muhofazasi tizimi) ni integrirlash yo'lida integrirlangan hujjatlarni ishlab chiqishning metodik mashaqqati, korxonalarda ishlab chiqish, joriy etish va sertifikatlashtirishda (ekologik menejment tizimiga solishtirganda) tajribaning yetishmasligi muammosi paydo bo'lmoqda.

SMTni tarmoq sifat tizimi bilan integrirlash. Bu muammo SMT ga ISO 9000 standartlari belgilovchi umumiy talablarni universalligi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan bo'lib, muayyan mahsulot yoki muayyan tarmoqning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olinmagan va hisobga olish mumkin emas edi. ISO standartlarining bu xususiyatlari tarmoqlar o'zining mahsuloti va o'zining ishlab chiqarish xususiyatlariga qo'llaniladigan talablar, ularni tarkibini kengaytirish va rivojlantirishga harakat qilishadi. ISO 9000 seriyali standartlarida asos bo'lib keltirilgan menejment tizimining universal tamoyillaridan foydalanib, tarmoq mutaxassislari aynan bu mahsulotlarni ishlab chiqarish va aynan bunday ishlab chiqarishni boshqarish bo'yicha faoliyatlar uchun zaruriy maxsus talablar qo'shishadi.

Ijtimoiy va axloqiy menejment tizimi bilan SMT integrirlash. Integrirlashning bu yo'nalishi eng yangi ishlab chiqarilgan bo'lib hisoblanadi va nisbatan kamroq foydalaniladi. U "Korporativ ijtimoiy javobgarlik - CSR"

konsepsiyasiga asoslangan. Bu atamada “biznesda itioiy javobgarlik - bu aniqlangan qonunlar minimumi doirasidan chiquvchi va tashkilotni asosiy faoliyati bilan bevosita bog‘langan, ijtimoiy, jamiyatni iqtisodiy va ekologik rivojlantirishda biznesga ko‘ngilli ulush qo‘shishdir”.

15-rasm. Qiziquvchi tomonlar va ulaming qiziqishlari aloqadorligi

Tashkilotda integrirlangan tizimini to‘liq hajmda yaratish murakkab va mashaqatli ish. Shuning uchun birinchi bosqichda yanada soddaroq bo‘lgan integrirlangan tizimlar konfiguratsiya- sidan foydalanish lozim.

Ko‘plab korxonalarda bunday namunaviy tizimlarga ya‘ni atrof-muhit va mahsulot sifatini ta‘minlash, sanoat xavfsizligi va atrof-muhitni saqlash bir-biri bilan bog‘langan va shartli ravishda ulami integrirlangan menejment tizimlami (IMT) deb nomlasa bo‘ladi.

Bu bilan bog‘liq, hozirgi kunda integrirlangan menejment tizimlariga talablar uchun na xalqaro va na milliy standartlar ishlab chiqilmagan. Biroq, IMT va ulami sertifikatlashtirish bitta menejment tizimida integratsiya azifasi darajasiga bog‘liq holda bosqichma bosqich amalga oshirilmoqda.

Tashkilot muvaffaqiyatli rivojlanishga erishishi uchun iste‘molchilar ehtiyoji va raqobatchilarga munosabatni rivojlantirishga oldandan yondashishni ta‘minlashida zamonaviy menejment texnologiyalaridan foydalanishi hamda xalqaro standartlar ISO asosida turli xil menejment tizimlarini (MT), integrirlangan MT joriy etishi lozim.

Integrirlangan menejment tizimining zamini va integralangan menejment tizimlari (IMT) paydo bo‘lishi quyidagilar bo‘lib hisoblanadi:

- iqtisodiyotning globallasuvi;
- qiziquvchi tomonlaming qiziqishini balanslashtirishga rioya etish;
- xalqaro tan olingan menejment tiimlaridan keng qo'llash va ikki va undan ortiq menejment tizimlarini joriy etish.

Biroq, IMT deganda tashkilot menejmentida ikkita tizim (tizim osti)dan kam bo'lmagan turli xil qiziquvchilarga mo'ljallangan (milliy xalqaro) standartlar talablar/tavsiyalardan iborat tashkilotni yagona masadlari sifatida ishchi holatini to'liq yoki qisman bir- lashtirgan elementlari muvud bo'lgan menejment tizimi majmuasi tushuniladi. Turli xil qiziquvchi tomonlarga mo'ljallangan quyidagi kasbiy xavfsizlik va mehnatai muhofazalash sohasidagi menejment tizimlari (KXMMMT) va ekologik menejment tizimi (EMT) hamda sifat menejmenti tizimi (SMT) bo'lishi mumkin:

- SMT (ISO 9001+ISO/TC16949+...) iste'molchilarva ta'minotchilar qiziqislilariga javob berishi lozim;
- EMT (ISO14001) jamiyat qiziqislilariga javob berishi lozim
- KXMMMT (OHSAS 18001) ishchilar, subpudratchilar, tashrif buyuruvchilar va jamiyat qiziqishlarga javob berishi lozim.

IMT joriy etishning asosiy sabablari va imkoniyatlari quyidagilar bo'lib hisoblanadi:

- IMT ishlab chiqish, ishchi holati va sertifikatlashtirish uchun xarajatlami kamaytirish hisobiga, qatyriladigan jarayonlami istisno qilish hisobiga (masalan, ichki auditni o'tkazish) va bir necha MT yig'indi xarajatlariga solishtirishga nisbatan resurslardan yanada samarali foydalanish;
- tashkilotning ichida faoliyatлами ko'p tomonlama keli- shuvi, sinergetik samarani kuchayishi;
- avtonom MT ishlab chiqishda tashkilotda yuzaga keladigan bir biridan ajralgan fazifalami kamaytirish;
- bir nechta avtonom MT hujjatlari hajmi yig'indisi bilan solishtirganda hujjatlar hajmining kamayishi;
- sifat, ekologiya va mehnatni muhofazalash bilan bog'liq bo'lgan

masalalar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va kelishilmovchiliklarni kamaytirish uchun shart-sharoitni yuzaga kelishi;

- tashkilot mevqeining oshishi;
- noishlab chiqarish xarajatlarini kamayishi;
- raqobatchilik imkoniyatiga erishi;
- moddiy aktivlar (MA)ga solishtirishga nomoddiy aktivlar (NMA)

ulushini ko'paytirish hisobiga korxonaning bozor narxi va kapitalini o'sishi.

Ma'lumki, nomoddiy aktivlar deganda quyidagilar tushuniladi:

- xususiy intellektual obyektlari, intellektual kapital (ilmiy tadqiqot ishlari (ITI) bo'yicha hisobot, konstruktorlik ishlarini tashkillashtirish (KIT) me'yoriy hujjatlar (MH) va h.k.; KnowHow; patentlar va boshqalar);

- goodwill (ish obro'vi).
- brend narxi.
- ish madaniyati va tashkilot ananalari

Ko'rilayotgan mavzu doirasida nimalar muhim bo'lsa, ichki firma menejmenti darajasi, samaralarning mavjudligi, shuningdek, sertifikatlashtirilgan SMT, EMT, KXMMMT, IMT menejment tizimlarining mavjudligi. Biznes evolyutsion rivojlanishida statistika shuni tasdiqlaydiki, MA solishtirganda NMA ulushining oshishi muhim o'rin tutadi. Masalan, bu quyidagicha:

- 1980-1985-yillarda kompaniya kapitali = 80% MA + 20% NMA;
- 2005-2007-yillarda kompaniya kapitali = 20% MA + 80% NMA.

Sanoat ishlab chiqarish tashkilotlarida MA ulushining istiqbolida NMA ulushining o'sishi hisobiga to'xtovsiz kamayib bormoqda. Masalan, bu quyidagicha:

- 2012-2015-yillarda kompaniya kapitali = 10% MA + 90% NMA;
- 2020-2025-yillarda kompaniya kapitali = 5% MA + 95% NMA.

Shu sababli NMA ulushini oshirish uchun tashkilotlarda MT joriy etish va ularni integrirlash foyda keltirishi lozim. Shuning uchun umumjahon tendensiyasida menejment standartlarini o'zlashtirish, hammasidan ham menejment standartlarini o'rganish va integrirlangan menejment tizimlariga (IMT)

o‘tish dolzarb bo‘lib hisoblanadi.

Tashkilotning jarayonlarini, menejmentini doimiy yaxshilamasdan, resurslarni optimallashtirmasdan hamda menejment metodlari va sifat injiniringi bilan xodimlarni doimiy o‘qitishni amalga oshirmasdan muvaffaqiyatli rivojlantirib bo‘lmaydi.

Zamonaviy kompaniyalar (tashkilot va korxonalar) quyidagi sifat menejmenti metodlaridan foydalanishadi:

1) Lean Production (LP) yoki Lean Manufacturing (LM) - tejamkor ishlab chiqarish, ya'ni (5S(6S) - CANDO; POKA-YOKE; TPM; SMED, MMM bilan kurash; va boshqalar);

2) "Six Sigma" konsepsiyasi (SS);

3) «Cheklovlar Nazariyasi» Goldratta - THEORY OF CONSTRAINTS (TOC).

4) Lean Manufacturing va "Six Sigma» qo‘shish - LSS;

5) LP + SS + TOC;

6) Iva Kobayashining menejmentning 20 kaliti,

7) Kaizen va Kairyo;

8) Just In Time, Kanban;

9) Menejment - xavf-xatar;

10) Norton va Kaplan bo‘yicha ko‘rsatkichlarni balanslash- tirilgan tizimi, Balanced Scorecard (BSC);

11) Benchmarking (Benchmarking);

12) Biznes-jarayonlar reinjiniringi (BPR) va boshqalar.

Zamonaviy kompaniyalar (tashkilot va korxonalar) quyidagi sifat injiniringidan foydalanishadi:

1. Jarayonlarni statistik boshqarish usullari SPC (Statistical Process Control);

2. Yettita oddiy vositalar (7 oddiy); yettita "yangi" sifat vositalari (7 yangi) va boshqa «yettilik», 5 Why? (Nima uchun - 5?); 5W2H - Sabablarning joyi usullari;

3. Robust Quality (RQ), Taguti metodlari, ya'ni Design Of Experiment (DOE) - eksperimentni omilli rejalashtirish;

4. Sifat funksiyasini strukturalash (SFS) - Quality Function Deployment (QFD);

5. Menejment - xavf-xatar.

6. Xavf-xatarlami baholash va xavflar tahlili; potensial nuqsonlar oqibati va turlari tahlili (Failure Mode and Effect Analysis (FMEA));

7. Kuzatuvchanlik va yaroqlilik indeksleri apparati;

8. «noaniq mantiq» apparati (Fuzzy logic) va h.k, mahsulot hayotiy siklining barcha bosqichlarida foydalanish samarali bo'lishi mumkin.

Mahsulotning hayotiy sikli bosqichlarida sifat injiniringi metodlarini qo'llash samaradorlik uchun muhimdir.

1. Marketing va bozorni o'rganish (7 oddiy; 7 yangi; SFS);

2. Mahsulotni loyihalashtirish va ishlab chiqarish (Taguti metodi; SFS; FMEA; CAE; boshqalar);

3. Jarayonlarni loyihalashtirish va rejalashtirish (Taguti metodi; SFS; FMEA; SPC; boshqalar);

4. Xaridlar (Tanlanma statistik nazorat; 7 oddiy; boshqalar);

5. Ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish (SPS; 7 oddiy; boshqalar);

6. Tekshirish (SPS; 7 oddiy; 7 yangi; boshqalar);

7. Qadoqlash va saqlash (7 oddiy; 7 yangi; boshqalar);

8. Realizatsiya va taqsimlash (7 oddiy; 7 yangi; boshqalar);

9. O'rnatish va ishga tushirish (7 oddiy; 7 yangi; boshqalar);

10. Texnikaviy yordam va xizmat ko'rsatish (7 oddiy; 7 yangi; boshqalar);

11. Sotuvdan keyingi faoliyat (7 oddiy; 7 yangi; boshqalar);

12. Uillashtirish yoki foydali xizmat muddati tugagandan so'ng qayta ishlash (7 oddiy; boshqalar).

13.4. Sifat menejmenti tizimi konsepsiyasi va umumiy qoidalari

Yuqori sifatli mahsulot, xizmatlar, ishlar va jarayonlar raqobatbardoshlikning ko'proq ahamiyatga ega bo'lgan muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Ular sotish hajmi va daromadni ko'payishiga asos bo'lib xizmat qilib, butun jamiyat va har bir insonning talablarini ko'proq qondirishga imkon beradi, hamda mamlakatning va har bir korxonaning obro'sini belgilaydi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda firmalar raqobatchilikning judda qattiq sharoitida turadilar, bunda esa sifat menejmenti tizimi muvaffaqiyatli ta'sir etmoqda. Biroq, bunday bir qancha tizimlar ilgari mashhur bo'lgan mahalliy kompleks sifatni boshqarish tizimiga o'xshaydi.

Hozirgi vaqtda SMT tarkibi va mohiyati bir necha xalqaro standartlar bilan tartiblashtiriladi (masalan, ISO 9000 seriyali). Bu standartlar sifat menejment tizimi talablariga muvofiq ishlab chiqaruvchi shartnoma shartlarini bajarishi va sifati birqaror mahsulotlarni yetkazishga ishonchni ta'minladi. Chet elda, har bir mahsulot yetkazib beruvchining albatta o'zida sifat menejment tizimi mavjud bo'lishi majburiy qoidalardan biri bo'lib hisoblanadi. Mahalliy korxonalar xalqaro standartlar talablarni qondiradigan sifat menejmenti tizimisiz, chetlab o'ta olmaydilar. Shunday ekan, xorijiy va mahalliy iste'molchilar talablarini qondiruvchi, yuqori sifatli mahsulotni yartishning muhim shartlari sifatida sifat menejment tizimiga ko'proq e'tibor berish lozim.

Boshqarishda har doim qayerda muvaffaqiyatni ta'minlash lozimligi va yakuniy natijada boshqaruvda barcha maqsadlarga erishilganini aniqlashga ko'proq e'tibor berilish muhim yo'nalishlarni belgilaydi. Bunday yo'nalish bozor iqtisodiyoti sharoiti uchun sifat menejment tizimi bo'lib hisoblanib, bu yo'nalishni tezroq rivojlantirishda zamonaviy SMT yaratish lozim. Ko'p yillardan beri rivojlangan mamlakatlarda bozor iqtisodiyoti turi bilan umumiy sifatni boshqarish tizimi (TQM) nomlangan tizimga e'tiborni kuchayishi kuzatilmoqda. Bunday boshqarish faqatgina yirik sanoat korxonalarini qamrab olib, shuningdek, o'rta va kichik ishlab chiqarish korxonalarini, ayniqsa mahsulotni chet elga eksport qiluvchilarni ham qamrab olgan.

Sifat menejmenti bo'yicha ishlarda minimum ikkita o'zaro bog'langan talablarini qondirish lozim: 1) iste'molchilarning talablarini; 2) ishlab chiqaruvchi - korxonada ehtiyoji va qiziqishlarini.

Zamonaviy menejment uchun fundamental savollar qatorida "nima?", "qancha?", "kim?", "qanday?" sifatli mahsulot ishlab chiqarishi lozim, asosiy savol "qanday yondoshish" yordamida qilish mumkinligiga javob topish lozim.

Ko'proq sifat menejmentiga real yondashuv bozor sharoitida iste'molchilarning talablarini qondirishni, alohida korxonada sifat sohasida va mahsulot raqobatbardoshligi ta'minlashga, ham milliy xo'jalik miqyosida to'liqligi, tizimliliigi bo'lib hisoblanadi. Mohiyatiga ko'ra integratsiyali yondashuv jarayonli va boshqa yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

Vaqt o'tishi bilan doimo sifat menejmenti tizimi konsepsiyasi rivojlandi, natijada umumiy sifatni boshqarish tizimi (TQM) zamonaviy konsepsiyaga aylandi va o'z ichiga quyidagi tizimli tamoyillarni oladi:

- barcha xodimlarni va iste'molchilarni sifatni yaxshilashga maqsadli jalb etish;

- sifat menejmenti bo'yicha o'tkazilgan barcha ishlar, jarayon ko'rinishida barcha qatnashchilar tomonidan amalga oshirilishini mo'ljallash;

- barcha xodimlarni, sarmoyadorlarni va shaxsiy mulk egalari qiziqishlarini inobatga olish;

- sifat menejmentining barcha jarayonlarini tizimli takomillashtirish.

Umumiy sifat falsafasi qoidalariga asosan bozor munosabatlarga nisbatan dunyo qarashni yangicha boshqarish. Bu falsafada sertifikatlashtirishga muhim o'rin ajratilgan.

Shuni aytish lozimki, umumiy sifat menejmentining rivojlanish davri boshqaruvning yuqori zvenosidan kuchli e'tiborni talab qilib, har qanday korxonaning xodimlari ehtiyojini qondirish talabi oshirilib boradi. Shu munosabat bilan xodimlarni yuqori sifatli mehnat natijalarga o'z-o'zini motivatsiyalash keng rivojlanishi lozim bo'lib, o'ziga o'zi baho berishning turli usullardan foydalanishni talab qiladi.

Shuningdek, xalqaro, milliy va boshqa sifat sohasidagi mukofotlar asosida, masalan M. Boldridj mukofoti, sifat bo'yicha Yevropa mukofotlari va boshqalar. Bulami barchasi ISO 9000, ISO 14000, QS-9000 seriyali va boshqa standartlarni keng joriy qilishga sabab bo'ladi.

Sifat menejmentining rivojlanishining ushbu davrida yangi tizimga o'tish, ta'minotchilar bilan o'zaro munosabatlar, kirish va qabul qilish sinovi va nazoratlarini minimumga kelishini tavsiflaydi. Bundan tashqari, "o'z vaqtida" mahsulotni yetkazib berish va kompleks innovasion dasturlar tizimini hamma joylarda joriy qilish iste'molchilarning talablarini maksimal qondirishga yo'naltirilgan. Umumiy holatda zamonaviy umumiy sifatni boshqarish metodologiyasi - TQMni quyidagi xususiyatlar bilan belgilash kerak:

- sifat menejmenti va umumiy sifatni boshqarish tizimiga aylanishida ahamiyatli o'zgarishlarni vujudga keltirib, yangi avlod menejmentidek, innovasion rivojlanish negizi asosida iqtisodiy muammolarni echish;

- sifat menejmenti prosedurasidan keng foydalanish;

- sifat muammolarini echishda keng ko'lamli instrumental usullarni ishlatish (masalan, instrumental nazorat va sifat menejmenti, sifatni rejalashtirish usuli, statistik sifatni boshqarish, strategik menejment va boshqalar).

Sifat menejmentni barcha ilmiy asoslangan tamoyillar negizi asosida amalga oshirish lozim va ularni umumiy, umum tizimli, maxsuslarga ajratish mumkin.

Sifat menejmenti umum tizimli tamoyilini ko'rib chiqqanda, aytish lozimki, asosan va umumiy (negizli, asos soladigan) boshlang'ich tamoyil bo'lib, bu sifat menejmentini tizim ko'ri- nishda tasavur etish hioblanadi. Bundan kelib chiqadiki, sifat menejmenti - butun korxonani tizimli menejmentini cheklangan tarkibiy qismidir. Tabiiyki, sifat menejmenti tizimi o'zidan o'zi ishlay olmaydi, boshqa menejment tizimlar bilan o'zaro bog'langan va aloqadordir. Shuning uchun, sifat menejmentida oldindan umumiy xolisona menejment tamoyillaridan foydalaniladi (demokratik markazlashgan balanslash, moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, yakka boshchilik va jamoatchilik, delegatlik huquqiga ega bo'lish, menejmentga ishchilarni qiziqishi va faol ishtirok etishi, meros va h.k.)

Shular qatorida sifat menejmentiga asosiy ijtimoiy boshqarish tamoyillari ishlatish maqsadga muvofiq va ularga quydagilar tegishli:

1) **maqsadga erishish** - munosib usul yoki tizim yordamida ko'zlangan maqsad amalga oshadi;

2) **bo'linish** - shakllanadigan tizim dekompozitsiyasiga erishish, tizimning tizim osti va elementlarga bo'linishi;

3) **ierarxiya** - ko'p darajali tizim tarkibi yordamida delegatlik huquqi hisobi bilan munosib boshqarish amalga oshadi (bo'lim, maydon-joy, sex, brigada va x,k);

4) **komplektlik** erishilgan o'zaro bog'lanish vujudga kelgan tizim, element, mahsulotning siklik bosqichi, ierarxiya darajasi va kompleks tashkil etilgan iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish va boshqa tadbirlar sifatini boshqarishda foydalaniladi;

5) **o'zaro bog'liqlik**, vujudga kelgan sifat menejmenti tizimi va boshqa menejment tizimlari bilan o'zaro bog'liqligi yordamida amalga oshadi (bir maqsadni o'rnatish boshqa munosobatlarga yoki o'zaro bog'langan bir necha tizimlar maqsadini o'zaro bog'liq jarayonlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish);

6) **tutashtirish (bog'lanish)** sifat menejmenti umumiy funksiyalarni (boshqarish jarayonlarini tutashtirish) tizimda bajarilishini amalga oshirish, tizim osti va umumiy funksional siklni to'liq elementi, shu jumladan, bashoratlash va rejalashtirish, tashkilot ishlarini tashkillashtirish, muvofiqlashtirish va hokazo;

7) **tizimlilik** sifat menejmentining barcha ishlarini bajarilishini uzoq vaqt davom etishini va harakatning davomiyligini doimo aniqlaydi.

8) **meros va namoyon bo'lishi**, tizimni yaratishda hamda takomillashtirishda va unga harakat qilinganda ilg'or mahalliy va chet el sifat menejmenti tizimi tajribasidan foydalanish bilan ifodalash mumkin;

9) **oson va tushunarli bo'lishi**, har bir ishchini, sifat menejmentiga faqatgina mahsulotga emas, balki butun korxonada raqobatbardoshlikni ta'minlashga aloqadorligini tushunish orqali erishiladi.

Nazorat savollari

1. Sifat menejmenti tizimi konsepsiyasi va umumiy qoidalarining mohiyati?
2. Sifat menejmenti tizimini biznes bilan integrirlashning yuzaga kelish sabablari?
3. ISO 9001 xalqaro standarti talablari qanday?
4. Xavflarni sifatli tahlil qilish qanday amalga oshiriladi?
5. Sifat menejmenti umum tizimli tamoyili nima?
6. Zamonaviy kompaniyalar qanday sifat injiniringidan foydalanishadi?
7. Integrirlangan menejment tizimining zamini qanday?
8. ISO 9004:2009 standarti qanday standart?
9. SMTni mehnat xavfsizligi bilan integrirlash nima?
10. SMTni atrof-muhitni himoyalash bilan integrirlash qandayamalga oshiriladi?

TESTLAR

1. “Risk nazariyasi” necha davrga ega?
 - A) 4
 - B) 2
 - C) 3
 - D) 5
2. “Daromad yoki kutilayotgan daromad davlat qimmatli qog‘ozlarni foiz ko‘rsatkichlari bilan aniqlanishi zarur, bu jarayon risk darajasi bilan bog‘langan bo‘lib, kutilayotgan riskni darajasi qanchalik katta ekanligini aniqlab beradi” bu fikrni kimlar bildirgan?
 - A) Mill DJ, A. Smit
 - B) M. Fridman, A. Smit
 - C) T. Veblen, D. Shek
 - D) Marshall, B. Klark
3. “Risk” so‘zining ispancha- portugolcha ma’nosini toping?
 - A) Suv ostidagi qoya
 - B) Muvaffaqiyatga intilish, baxtli hodisadan umid
 - C) Xavf, zarar yoki talofat ko‘rish ehtimoli
 - D) Bu hol, bir ishlab chiqaruvchining situativ holati
4. “Risk” so‘zining rus tilidagi ma’nosini toping?
 - A) B,C,D
 - B) Bu hol, bir ishlab chiqaruvchining situativ holati
 - C) Muvaffaqiyatga intilish, baxtli hodisadan umid
 - D) Xavf, zarar yoki talofat ko‘rish ehtimoli
5. “ Risk – bu “salbiy, yomon: mahsulot bo‘lib, uni sotish yoki sotib olish mumkin” - bu fikrni kim bildirgan?
 - A) I.S.Menshikov
 - B) V.V.Shaxov
 - C) V.N.Salin
 - D) A. Blank

6. Biznes Oksford lug‘atida riskga qanday ta’rif berilgan?
- A) Risk bu xavf – xatar, yo‘qotish yoki zarar ko‘rish
 - B) Risk bu sug‘urta bilan bog‘langan holda, biror bir axborot bilan aniqlanib, yuzaga kelishi mumkin bo‘lganhodisalardan o‘zini halok qilishni talab qiluvchi tushunchadir
 - C) Yo‘qotishni bir necha turlari bilan bog‘liq bo‘lgan xabarlar to‘plamidir
 - D) A, B, C
7. Noaniqlik qanday omillar harakati tufayli yuzaga keladi?
- A) B, C, D
 - B) Vaqtinchalik noaniqlik
 - C) Bozor konyukturasidagi noaniqlik
 - D) Har xil mojaroli holatlardagi noaniqlik
8. Quyidagi fikrni kim bildirgan? “Risk – bu moliyaviy yo‘qotishni darajasini belgilaydi”
- A) V.V. Koralyov
 - B) V.N. Salin
 - C) V.V. SHaxov
 - D) I.S. Menshikov
9. Risk qanday moliyaviy yo‘qotishni darajalarini belgilaydi?
- A) B, C, D
 - B) Qo‘yilgan maqsadga etib bormaslik
 - C) Noaniqlik holatda natijani belgilash
 - D) Subektiv holatda belgilangan natijani baholash
10. Riskni nimalar bilan bog‘langan holda qarash lozim?
- A) Imkoniyat, yo‘qotishlar
 - B) Aniqlik, noaniqlik
 - C) Bevosita, bilvosita
 - D) Barchasi to‘g‘ri

11. Investitsion faoliyatda risk – bu.....

- A) investitsiyalarni to‘liq yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir;
- B) investitsiyalarni qisman yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir;
- C) investitsiyalarni qisman yoki to‘liq yo‘qotish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir;
- D) investitsiyalarni qisman yoki to‘liq yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir.

12. Moliyaviy bozorda risklar qanday guruhlarga bo‘linadi?

- A) oddiy va murakkab risklar;
- B) tizimli va tizimsiz risklar;
- C) moliyaviy va siyosiy risklar;
- D) spekulyativ va sof risklar.

13. Konstruksion risk -

- A) investitsiya fazasidayoq loyihaning texnik amalga oshmaslik riski;
- B) pudratchilar majburiyatini bajarmaslik riski;
- C) narxlarni oshish riski;
- D) qurilishni o‘z vaqtida bajarilmaslik riski.

14. Investitsiya faoliyatida moliyaviy riskning qanday turlari mavjud?

- A) Ishlab chiqarish va soliq riski;
- B) qimmatli qog‘ozlar va birja selektiv risklari;
- C) kredit riski, valyuta riski, foiz stavkalarining o‘zgarish riski, qayta moliyalashtirish riski;
- D) marketing riski, dividendlarning o‘zgarish riski.

15. Investitsiya faoliyatidan olingan daromadning kutilayotgan miqdoridan farqlanish ehtimolligi qanday risk hisoblanadi?

- A) investitsion risk;
- B) ekologik risk;
- C) ijtimoiy risk;

- C) kredit riski
- D) siyosiy risk.

16. Risklarni qanday ko'rsatkichlar bo'yicha baholash mumkin?

- A) sifat va miqdor;
- B) risklarni tasniflash;
- C) risklarni sifatli baholash;
- D) risklarni miqdoriy baholash.

17. Risklarini pasaytirish usullari nimalardan iborat?

- A) risklarni diversifikatsiyalash, risklarni sug'urtalash, risklarni loyiha qatnashchilari o'rtasida taqsimlash, risklar uchun moliyaviy zahiralarni ajratish;
- B) risklarni tahlil qilish va baholash usullarini tanlash;
- C) risklar uchun moliyaviy zahiralarni ajratish, qo'shimcha ma'lumotlar va axborotlarga ega bo'lish, risklarni identifikatsiyalash;
- D) risklarni loyiha qatnashchilari o'rtasida taqsimlash, risklar uchun moliyaviy zahiralarni ajratish, risklarni miqdor va sifat jihatdan tahlil qilish.

18. Risklarni boshqarish -

- A) risklarni pasaytirishda matematik jihatdan yondashish;
- B) risklar ta'sirini hisoblayotganda vaqt omiliga e'tabor berish;
- C) risk va foyda miqdorini oqilona qo'shilmasini aniqlashga qaratilgan harakatlar;
- D) risklar ta'sirini pasaytirish.

19. Bir-biriga bog'liq bo'lmagan turli xil faoliyatlar o'rtasida risklarni taqsimlash deyiladi.

- A) risklarni boshqarish;
- B) dispersiya;
- C) risklarni diversifikatsiyalash;
- D) o'rtacha kvadratik chetlanish.

20. Investitsiya portfelini shakllantirishda risklarni taqsimlashning shakllari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang.

A) iste'molchilarni diversifikatsiyalash; mol etkazib beruvchilarni diversifikatsiyalash; loyiha qatnashchilarni diversifikatsiyalash; tovar va xizmatlar, faoliyat turlari bo'yicha diversifikatsiyalash;

B) mol etkazib beruvchilarni diversifikatsiyalash; loyiha qatnashchilarni diversifikatsiyalash; tovar va xizmatlar, faoliyat turlari bo'yicha diversifikatsiyalash; sotuvchilarni diversifikatsiyalash;

C) iste'molchilarni diversifikatsiyalash; mol etkazib beruvchilarni diversifikatsiyalash; loyiha qatnashchilarni diversifikatsiyalash;

D) iste'molchilarni diversifikatsiyalash; mol etkazib beruvchilarni diversifikatsiyalash; loyiha qatnashchilarni diversifikatsiyalash; pudratchilarni diversifikatsiyalash.

21. Xavf xatarni tushunchasini "oqlovchi" omil nima?

A) garov

B) zarar

C) foyda

D) xammasi to'g'ri

22. Foiz riskiga qaysi moliyaviy instrument kiradi?

A) chet el valyutasi

B) qarz majburiyati

C) depozitar chek

D) depozitar sertifikat

23. Bozor riskini o'lchash uchun qanday metodika qo'llaniladi?

A) VAR

B) MAR

C) ARV

D) Monitoring

24. Kelajakdagi operatsiyalar bo'yicha daromadning kamayishi - bu qanday risk turi hisoblanadi?
- A) to'g'ri iqtisodiy risk
 - B) egri iqtisodiy risk
 - C) aksiyadorlik jamiyatlarining risklari
 - D) xammasi to'g'ri
25. Kompyuter bilan bog'liq bo'ladigan risklar - bu qanday risklar hisoblanadi?
- A) operatsion risklar
 - B) malakaviy risklar
 - C) Axborotli risklar
 - D) iqtisodiy risklar
26. Risk boshqaruvining "riskni oldini olish va nazorat" guruhi qanday tadbirlarni o'z ichiga oladi?
- A) risk muhiti, mavjud riskning ta'sir darajasi, riskni oldini olish choralari rejasi
 - B) risk monitoringi, risk bashorati, riskni oldini olishga doir tashkiliy texnik tadbirlar
 - C) riskning real xolatini tahlili, riskning xalqaro xarakteri
 - D) risk monitoringi, riskning real xolatini tahlili
27. Loyihaning ta'sirchanlik tahlili" usuli qanday ko'rsatkichlarni aniqlashda ishlatiladi?
- A) belgilangan o'xshash parametrlardan birini o'zgarishi loyihata'sirchanligini qay darajada o'zgarishini
 - B) belgilangan o'xshash parametrlardan qaysi biri loyihaning o'zgarishiga ko'proq ta'sir etishi
 - C) belgilgan o'xshash parametrlarning riskga ta'sirchanlik tahlili
 - D) belgilangan o'xshash parametrlarni loyihaning o'zgarishiga ko'proq ta'sir etishi
28. Bank risklarini baholashning statistik ekspert usuli qanday me'zonlar yordamida baholashga asoslanadi?
- A) kutilayotgan o'rtacha qiymat va ehtimol qilingan natijaning o'zgaruvchanli
 - B) Aniqlangan eng yuqori qiymat va uning turg'unlik davri

C) eksperimentga ta'sir qiluvchi parametrlarning soni va sifati

D) to'g'ri javob yo'q

29. Riskning turlari ko'rsatilgan qatorni ko'rsating.

A) ishlab chiqarish, moliyaviy, tijorat va innovatsion

B) tabiiy, muqarrar, tasodifiy

C) moliyaviy, ijtimoiy, ma'muriy

D) statistik, matematik, iqtisodiy

30. Investitsion risklarni sug'urtalash qaysi sug'urta turkumiga kiradi?

A) majburiy sug'urta

B) mulkiy sug'urta

C) moliyaviy sug'urta

D) avto sug'urta

31. Valuta riski moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda necha turga bo'linadi?

A) 3

B) 2

C) 4

D) 5

32. Valuta risklariga quyidagilardan qaysilari kiradi?

1) Operatsion valuta riski

2) Translyasiya valuta riski

3) Siyosiy valuta riski

4) Ijtimoiy valuta riski

5) Iqtisodiy valuta riski

A) 1,2,5

B) 1,2,3

C) 1,4,5

D) 2,3,4

33. Valuta riskini pasaytirish uchun quyidagi usullardan qaysi birinidan foydalanish qo'l keladi?

1) Forward valuta shartnomalari;

2) Valutali fyuchers shartnomalari;

3) Valuta opsiionlari;

4) Valuta svoplari;

5) Valuta riskini sug'urtalash

A) 1,2,3,4,5

B) 1,3,5

C) 2,3,4

D) 1,4,5

34. Foiz stavkalari o'rtasidagi farq, yoki valuta almashinuvi o'zgarishlarini xedjirlash yoki undan foydalanish uchun tuziladigan kelishuv nima?

A) fra;

B) safe;

C) capm;

D) ppp;

35. ... - moliyaviy risklarning asosini tashkil qilib, bu risklar tashqi iqtisodiy faoliyat jarayonida milliy valuta kursining o'zgarishi, boshqa davlatlardan investitsiyalarni kiritishda va chet mamlakatlardan eksport kreditlarini olish natijasida yuzaga keladi.

A) valuta risklar;

B) moliyaviy risklar;

C) foiz risklar;

D) tizimli risk;

36. Riskmetrik tahlilda qo'llaniladigan asosiy model turini aniqlang ?

A) matematik;

B) sekurimetrik;

C) finansometrik;

D) funksional;

37. $R = X_{\max} - X_{\min}$ nimani ifodalaydi?

A) variatsiya koeffitsientini;

B) variatsiya kengligini;

- C) dispersiyani;
- D) o'rtacha kvadratik chetlanishni;
38. Risklarni tahlilida qo'llaniladigan variatsiya koeffitsienti qanday aniqlanadi?
- A) berilgan o'rtacha miqdorni dispersiyaga bo'lish orqali;
- B) dispersiyani o'rtacha miqdorga bo'lish orqali;
- C) o'rtacha kvadratik chetlanishni o'rtacha miqdorga bo'lish orqali;
- D) berilgan o'rtacha miqdorni o'rtacha kvadratik chetlanishga bo'lish orqali.
39. Berilgan o'rtacha miqdorni o'rtacha kvadratik chetlanishga bo'lish orqali nima ifodalanadi ?
- A) variatsiya koeffitsienti;
- B) variatsiya kengligini;
- C) dispersiyani;
- D) o'rtacha kvadratik chetlanishni;
- E) matematik model;
40. Matematik modellarga qo'yiladigan asosiy talablar qaysilar?
- A) moslik, universallik, tejamkorlik;
- B) dolzarblilik, sifatlilik;
- C) tushunarlilik, foydalilik;
- D) mavhumlik, moslik;
41. Moslik, universallik, tejamkorlik qaysi modelga qo'yiladigan asosiy talablardan hisoblanadi?
- A) marketmetrik;
- B) sekurimetrik;
- C) funksional;
- D) matematik;
42. Matematik modelning tejamkorlik talabi deganda nima tushuniladi?
- A) jami xarajatlar summasining me'yori;
- B) modelning foydalilik chegarasi;
- C) modelning xarajat smetasi;
- D) hisoblash ishlariga ketgan xarajatni;

43. Iqtisodiy-matematik metodlarni maqbulligi jihatidan qanday tasniflaymiz?
- A) qulay va noqulay;
 - B) sodda va murakkab;
 - C) optimallashtirish va optimallashtirilmagan;
 - D) mavhum va tushunarli;
44. Iqtisodiy-matematik metodlarni aniqliligi jihatidan qanday tasniflaymiz?
- A) aniq va noaniq;
 - B) aniq va yaqinlashgan;
 - C) sodda va murakkab;
 - D) qulay va noqulay.
45. Iqtisodiy-matematik metodlarning necha guruhga ajratiladi?
- A) 5
 - B) 2
 - C) 3
 - D) 4
46. Riskni boshqarish o'z ichiga quyidagilarni qaysi birini qamrab oladi?
- A) Javobgar risk menejmentini ta'yinlash;
 - B) Risk va daromad o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashdagi tushunchalarni topish;
 - C) Samarali tahlil qilish va tekshiruv tizimini ishlab chiqarish;
 - D) B, C, D.
47. – riskni tahlil qilish, uning yuzaga keladigan, ta'sirlarini aniqlash, umumiy ko'rsatkichlarini o'zgarish chegaralarini ishlab chiqishdan iborat.
- A) Riskni baholash;
 - B) Risk menejmenti;
 - C) Risk o'zgarishi;
 - D) Riskni tahlil qilish.
48. Riskni baholashda variatsiya miqdorining nomlanish chegaralari to'g'ri berilgan qatorni toping
- 1) Juda kuchsiz;
 - 2) Kuchsiz;

3) O'rtacha;

4) Yuqori.

A) 2,3,4

B) 1,2,3

C) 1,2,3,4

D) 1,3,4

49. Riskni baholashda optimal miqdorining nomlanish chegaralari to'g'ri berilgan qatorni toping.

1) Qabul qiluvchi;

2) Ruxsat etilgan;

3) Tig'iz holati;

4) Izdan chiqish holati.

A) 1,2,3,4

B) 1,3,4

C) 2,3,4

D) 1,2,4

50. Riskni baholash qaysi usul orqali amalga oshiriladi?

A) Statistik ma'lumotlar asosida yuzaga keladigan axborotlarni oldingi yilga nisbatan tahlil qilish;

B) Nazariy jihatdan tahlil qilish;

C) ekspertlar orqali umumiy xulosa chiqarish;

D) B,C,D.

GLOSSARIY

1. Risk - ispancha-portugalcha soʻzdan olingan boʻlib, “suv ostidagi qoya” degan maʼnoni bildiradi. Risk - faoliyat yuritish davomida turli xil omillarning uzgarishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bulgan xatar yoki xatarlar majmuasidir. Risk - bu moliyaviy kategoriya boʻlib, korxonalarda rejalashtirilgan mikdorlarda daromad, foydani ololmaslik yoki zarar koʻrish ehtimolligidir.
2. Risk-menejmenti - mohiyati keng qamrovli boʻlib, unda asosan riskni yuzaga kelishini aniqlash, taʼsir darajasini kamaytirish va boshqarish yotadi. Risk - menejmentining asosiy maqsadi tadbirkorlik faoliyatining maqsadi bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan xolda risklarni kamaytirish yoki oldini olishning eng optimal usulini tanlash hisobiga foydani maksimallashtirish hisoblanadi.
3. Bozor riski - aktivlarni shakllantirishda ishlatgan moliyaviy instrumentlarning bozor kotirovkalari tebranishi xolatida yuzaga keluvchi risk
4. Valyuta riski - valyuta kurslarining tebranishi natijasida banklarni zarar koʻrish xavfi tushuniladi.
5. Kredit riski -kreditlarni qaytmasligi natijasida zarar koʻrish xavfi tushuniladi.
6. Bank riski - tijorat banklari va Markaziy bank faoliyatida moliya bozoridagi iqtisodiy konyukturaning uzgarishi natijasida yuzaga keladigan zarar koʻrish xavfi tushuniladi.
7. Foiz riski - foiz stavkalarini tebranishi natijasida banklarning zarar koʻrish xavfi tushuniladi. Foiz riskining ikki turi mavjud: pozitsion, strukturaviy.
8. Transformatsiya riski - banklar tomonidan berilgan kreditlar bilan ularning manbalarining muddati oʻrtasida nomuvofiqlikni yuzaga

kelishidir.

9. Bazaviy risk (bazisli risk) - foiz marjasi kamayishi ehtimoli ostida yuzaga keladigan zarar. Bazisli risk agarda berilgan kreditlar va jalb qilingan resurslar foiz stavkalari bir-biriga qarab harakat qilganda yuzaga keladi
10. Iqtisodiy risk - bu risk foiz stavkasining salbiy ravishda o'zgargani tufayli, muayyan moliyaviy instrumentlarga talab va taklifining o'zgarishi tufayli yuzaga keladigan yo'qotishlar ehtimoli.
11. Likvidlilik riski - bu moliyaviy aktivlarning tezkor ravishda naqdga aylanish imkoni bo'lib, yirik va taniqli ishlab chiqaruvchi va banklarning muomalada bo'layotgan aksiyalari xam bu xil risklardan deyarli xoli emas.
12. Bankrotlik riski - o'z kapitali va resurslarini yo'qotish oqibatida o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovga layoqatsiz bo'lish va fao-liyatini to'xtatish bilan bog'liq risk.
13. Investitsiya riski - bu investitsiya loyihalarini amalga oshirishda imkoniyatning yetishmasligi yoki foydani yo'qotish bilan bog'liq bo'lgan risklar kiradi.
14. Pozitsion risk - faqat bitta pozitsiya bilan (aniq bir vaqtning foiz stavkasi bilan) bo'g'liq riskdir.
15. Tuzilmaviy risk - bankning butun balansi bo'yicha risk bo'lib, pul bozoridagi foiz stavkasining tebranishi natijasida yuzaga keladi.
16. Portfel investitsiyalar - shunday investitsiyalarki, bunda kapitalni daromad olish maqsadida korxonalarining aksiyalari, obligatsiyalari va boshqa qimmatli qogozlarini sotib olish uchun sarflanadi.
17. Opsion - shartnoma (qimmatbaho qog'oz) bo'lib, xaridorga ma'lum bir qimmatbaho qog'oz yoki tovarni belgilangan muddatdan so'ng yoki ma'lum bir davr ichida qat'iy belgilangan narxlarda sotib olish yoki sotish huquqini beradi.

18. Fyuchers - qimmatbaho qog'ozlarni, valyuta yoki tovarlarni belgilangan narx va kelajakdagi belgilangan muddatda sotish yoki sotib olish borasidagi bajarilishi majbur bo'lgan qisqa muddatli standart shartnomalardir.
19. Forvardli valyuta kursi - asosiy qarz summasining ma'lum bir o'zgarma qismiga nisbatan belgilangan vaqtda to'lanadigan foiz stavkasining xajmi to'g'risida kelishuv bo'lib, u o'sha kundagi foiz stavkasidan past yoki yuqori bo'lishi mumkin.
20. Svop - savdo qoidalariga amal qilgan xolda bitta qarzni to'lash bo'yicha ma'lum bir muddat o'tgandan so'ng shartlarni o'zgartirish bo'yicha bitim.
21. Inflyasiya riski - pulning real sotib olish qobiliyatining pasayishi bilan korxonalar yo'qotishlarga uchraydi.
22. Birja riski - bu birja bitimlari orqali yo'qotishlarga olib keladigan risklar tushuniladi.
23. Riskni baholash - bu riskni tahlil qilish, uning yuzaga keladigan ta'sirlarini aniqlash, umumiy ko'rsatkichlarini uzgarish chegaralarini ishlab chiqishdan iboratdir.
24. Fond bozori riski - qimmatli qog'ozlar operatsiyalari bilan bog'liq yo'qotishlar va muqarrar ravishda ularga xos ehtimollardir.
25. Operatsion risk – ichki jarayonlar va tizimlarning nomuvofiqligi, xodimlarning mas'uliyatsizligi yoki boshqa tashqi omillar hisobiga yuzaga keladigan xavf-xatarlar tushuniladi
26. Hududiy risk - bu turli hududlarni iqtisodiy xolati, fond bozorining rivojlanish darajasi, qimmatli qog'ozlar bozorini uyushtirishdagi savdo-sotik texnologiyasi, soliq siyosati, ekologik vaziyat, mahalliy hokimiyatlarning ish uslubi bilan bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sh.M.Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2017 yil 2 sentyabr. PF-5177. 1-bet.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947 son Farmoni.//Xalq so‘zi, 2017 yil 8 fevral.

3. O‘zbekiston Respublikasi “Aksiyadorlik jamiyatlar va aksiyadorlik jamiyat faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. -Toshkent, 1996.

4. O‘zbekiston Respublikasi “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi Qonuni. -Toshkent, 2008.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aksiyadorlik jamiyat tizimini yanada rivojlantirish va bo‘sh pul mablag‘larini aksiyadorlik jamiyat aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-726-sonli Qarori, 2007 yil 7 noyabr.2004.-358 s.

6. “O‘zbekiston respublikasida kripto-birjalar faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘z.R. Prezidentining 2018 yil 2 sentyabrdagi PQ-3926-sonli qarori.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 3 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

8. Sh.M.Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasining 2019 yilda mamlakatni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to‘g‘risida parlamentga murojaatnomasi. Xalq so‘zi, 2018 yil 29 dekabr. №271-272-soni, 2-bet.

9. Базельский комитет по банковскому надзору. Основные принципы эффективного банковского надзора. Базель, 1997. -258 с.

10. Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковские дело и денежно кредитная политика. Пер. с англ. -Москва-Ленинград: 1991. -446 с.

11. Финансовый менеджмент. Проблемы и решения. Учебник. Под ред. А.З.Бобылевой. М.: Юрайт, 2012.-903с.
12. Царёв В.В., Кантарович А.А. Электронная коммерция. – СПб: Питер, 2015.– с. 92.
13. Лаврушин О.И. Банковское дело: учебное пособие. –М: Финансы и статистика, 2014. – с 366.
14. Инвестиции: системный анализ и управление. Под ред. К.В.Балдина. 4-е изд. М.: «Дашков и К», 2012.-288с.
15. Гурков И.Б. Стратегия и структура корпорации: учеб. пособ. -2-е изд., перераб. –М.: «Дело» АНХ, 2008, с.58
16. Хессель. Мейерс. Корпоративное управление. Владельцы, директора и наемные работники акционерного общества.-М.: Партнер, 2004.-358 с.
17. Грязнова А.Г. и др. Научные подходы к оценке масштабов теневой экономики в финансово-кредитной сфере и меры по их снижению. -М.: Финансы и статистика, 2005. -270 с.
18. Грязнова А.Г. Финансово-кредитный энциклопидический словарь. - М.: Финансы и статистика, 2002. -750 с.
19. Основы банковского дела в Российской Федерации: Учеб,пособие/ под ред. Семенюты О.Г.-Ростов н/Д: Феникс, 2001,-448 с
20. Тепман Л.Н.Корпоративное управление: учебное пособие. Юнити-Дана 2012 г. 243 с
21. Ф.Мирзаев. “Банклараро рақобат:моҳияти, шаклланиши ва ривожланиш босқичлари” номли монографияси.Т.:Молия-2008й.
22. Хамидулин М.Б. Финансовые механизмы корпоративного управления. Монография. – Т.: Молия, 2008. –204 с
23. Хошимов А.А. Корпорация шаклидаги тузилмаларнинг ривожланиш истикболлари. - Т.: Молия, 2003. - 111 б.
24. Абдуллаева Ш.З. Пул кредит ва банклар. -Тошкент: Иқтисод-молия, 2007. -344 б.

25. А.С.Бегматов, М.Б.Хамидулин, М.Ш.Бўтабоев. Корпоратив маданият ва корпоратив бошқарув.- Т: «Академия» нашриёти, 2007 й.
26. Капитонов Э. А., Капитонов А. Э. Корпоративная культура. – М: ОАО Ростиздат. 2001.
27. Кравченко Р.С. Корпоративное управление: обеспечение и защита права акционеров на информацию. - М.:Спарк. 2002.
28. Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе. Под ред. Е.П.Губина. - М.:Юристь. 1999.
29. Адамчук В.В. и др. «Экономика труда». Учебник. –М.: ЗАО «Финстатинформ», 1999. –431 с.
30. Адамчук В.В. и др. Экономика и социология труда: - Учебник для вузов. –М.: ЮНИТИ, 1999.
31. Тепман Л.Н. Риски в экономике: Учеб. пособие для вузов/ Л.Н. Тепман; Под.ред.проф.В.А.Швандара. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 380с.
32. Фомичев А.Н. Риск - менеджмент. Учебник. Москва: Дашков и К 2008.- 376 с.
33. Светкова э.В. Риски в экономической деятельности: Учебное пособие./ э.В. Светкова. - СПб.: ИВЕСПЕ, Знание., 2002
34. Зайнутдинов Ш. Риск менеджмента. Учебное пособие. - Т.: "ИҚТИСОД-МОЛИЯ", 2007. - 256 с.
35. Risk Manajement: Approaches for Fixed Income Markets by Bennet W. Golub, Leo M. Tilman.
36. Steve L. Allen. Financial Risk Management: A Practitioner's Guide to Managing Market and Credit Risk 2nd Edition, 2012.
37. John C. Hull. Risk Management and Financial Institutions (Wiley Finance) 4th Edition, 2015.
38. Хессель. Мейерс. Корпоративное управление. Владельцы, директора и наемные работники акционерного общество.-М.: Партнер, 2004.- 358 с.

39. Тепман Л.Н. Корпоративное управление: учебное пособие. Юнити-Дана 2012 г. 243 с

40. F.Mirzaev. “Banklararo raqobat:mohiyati, shakllanishi va rivojlanish bosqichlari” nomli monografiyasi. T.: Moliya-2008y. 15 b.

41. Ачилов М.Ф., Алиев М.Г., Котов В.А., Тешаев Ш.Ж., Хамидулин М.Б. Рынок капитала Узбекистана: Вчера, сегодня и завтра. -Ташкент: «Молия», 2002, -268 с.

42. Кравченко Р.С. Корпоративное управление: обеспечение и защита права акционеров на информацию. - М.:Спарк. 2012.

43. Экономика Узбекистана. Информационно - аналитический бюллетень за 2017 год. Ташкент 2018.

44. Национальная рейтинговая агентство. Страховой рынок в 2017 году: премии будут расти, прибыль. Аналитический обзор НРА. // [www. ranational.ru](http://www.ranational.ru)

45. Mirzaev F.I. Moliyaviy risklarning turlari, tasnifi, boshqarishva baholash usullari. T.: Moliya. 2006, - 128 b.

46. Sharifxodjaeva K.U. Risklarni kichik biznes korxonalarini foydasiga ta'sirini baholash va kamaytirish. Avtoreferat. - T.: Bank-moliya akademiyasi, 2010. -2010. - 21 s.

Internet saytlari

47. www.travel-library.com www.theaksiyadorlikjamiyater.com

48. <http://www.aksiyadorlikjamiyatofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>

49. <http://www.aksiyadorlikjamiyatofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

50. <http://www.aksiyadorlikjamiyatofengland.co.uk/coreuproses.htm>

51. <http://www.boj.or.jp/en/siryu.htm>